ISSN 0320—8370

ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ
Поезії

ОПОВІДАННЯ РЕНЕ КЛЕРА

З погляду рецензента
Габровські шеги

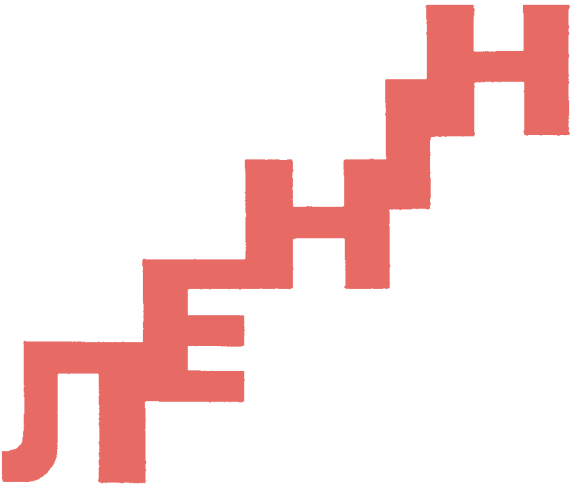
АРХІТЕКТУРА ОСКАРА НІМЕЙЄРА

ЙОЗЕФ ТОМАН, МИРОСЛАВА ТОМАНОВА
СОКРАТ
Роман

4
'79

ВСЕСВІТ

НА КРАСНІЙ ПЛОЩІ

Ти не заснув назавше. Ти живий,
і очі не заплющені скорботно.
Вони не сплять — в напрузі мовчазній,
у світлі життєдайнім — не мертвотнім.
Здається, що воно пульсує,
бо струменить од твого ясного чола,
в його промінні я твій голос чую,
він вічний, як вода гірського джерела.
Ти спочиваєш тут, а розум — ясен день
пробуджується з кожною зорею,
борвієм над планетою гуде,
по вінця повним пристрастю твоєю.
Живуть і твої руки. Хоч давно
у спокої вони, та не марніють:
у них тепло землі — пробуджує зерно,
в троянді сонцем червоніє.
Так. Ти живий. І тут немає смерті.
Де є любов, немає забуття.
Схвильовані йдуть люди. Ні, не вмер ти —
буяє всюди квіт твого життя.

Анхель АУХІЄР

КУБА

З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК

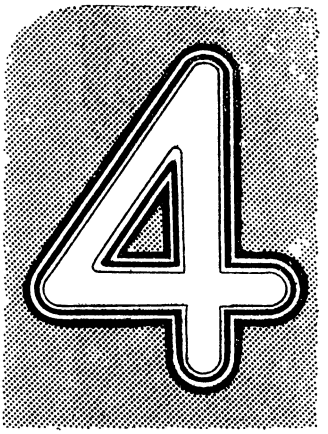
В. І. ЛЕНІН. Малюнок Кароля Раслера (Угорщина).

Плакат видавництва «Молодь» до Міжнародного року дитини.

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

(604) КВІТЕНЬ
1979

✻

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ЖУРНАЛ ЗАСНОВАНО
1925 р.

Видавництво «Радянський письменник». Київ.

З М І С Т

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ЙОЗЕФ ТОМАН,
МИРОСЛАВА ТОМАНОВА.

Сократ. 8
Роман.

(JOSEF TOMAN, MIROSLAVA TOMANOVA. Sokrates.)

Переклад з чеської Дмитра Андрухова.

ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ.
Поезії. 96
(GABRIELA MISTRAL. Poesías.)
Переклад з іспанської Дмитра Павличка, Григорія Латника.

СІРО АЛЕГРІЯ.
Мій друг Габріела Містраль. 104
Спогади.
(Ciro ALEGRIA.
Gabriela Mistral intima.)
Переклад з іспанської Маргарити Жердиніївської.

РЕНЕ КЛЕР.
Плюшевий ведмедик. 108
Мрія. 112
Оповідання.
(RENE CLAIR.
Le petit ours. — Une créature de rêve.)
Переклад з французької Віктора Омельченка.

ІРВІН ШОУ.
Нічний черговий. 116
Роман. (Продовження).
(IRVIN SHAW. Nightwork.)
Переклад з англійської Лесі Маланчук.

© «Всесвіт», 1979. Український переклад художніх, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

ЛІТЕРАТУРА ПИСЬМЕННИК ЖИТТЯ

Юрій МУШКЕТИК.
Коментар до роману «Сократ». 6

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

Іван Ів. КАРАБУТЕНКО.
Нове про імпресіоністів. 182
Импрессионисты, их современники, их соратники (живопись — графика — литература — музыка). М., «Искусство», 1976.

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

Микола КОТЛЯР.
«Щоб єсми навіки всі єдино були!» 187

УКРАЇНІКА

Євген БЕЗРОДНИЙ.
Великий друг Радянського Союзу. 198

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА. 198

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

Валерій КОСТІН.
Діла і мрії великого бразільця. 202
З висловлювань Оскара Німейєра. 204

ВОНИ — ПРО СЕБЕ

Володимир ГАЛЧИН.
Азбучні істини — американський варіант. 216

РЕПОРТАЖ З ПРОДОВЖЕННЯМ

Ганнелоре ГЕДЬ.
Уроки Баболни 221

Рене БАЛЛЕ.
Наввипередки з годинниковою стрілкою. 224

Стажисти чи наймити? 229

Розмаїтості

Наталя ЖЛУКТЕНКО.
Скромний ювілей «сердитого» роману. 230
Після «Хрещеного батька» — «Помирають дурні». 231
Гарсіа Маркес — репортер. 232
«Пішла Каролінка до Гоголіна...» 233
Дюрренматт-художник. 233

СВІТ СМІЄТЬСЯ

Савелій ЦИПІН.
Є в Болгарії місто. 234
Габровські шеги. 235
Карикатури. 239

СОКРАТ

КОМЕНТАР ДО РОМАНУ

У світі є люди, чиї імена зводяться над своїми епохами, як велетенські вершини над пасмами гір. Ті вершини дивують, манять, до них ідуть мандрівники, одні зупиняються біля підніжжя, інші піднімаються вище, й тільки окремі сягають висоти, захованої за хмарами. А скільки їх набирають з гори глини, щоб виліпити собі хатки і замешкати в них! Ще інші видобувають руду, щоб зробити серп, а іноді... й меч. Беруть і беруть, а гора стоїть...

Такою вершиною на шляху людського поступу є давньогрецький філософ Сократ. Ось уже майже на протязі двох з половиною тисячоліть за допомогою Платона, Ксенофонта (як відомо, сам Сократ писаної спадщини не залишив), інших своїх учнів веде він з нами дивовижні діалоги, здобуває прихильників і супротивників. Така вже доля великих умів і талантів, що їх вистачає і на тих, і на тих. Багато разів мінялося ставлення до нього філософів, політичних діячів, літераторів — і суперечка ця безконечна. Розбіжностям трактування окремих питань сократівського вчення, його світогляду в цілому можна тільки дивуватися: ганьбитель богів і богопоклонник, ревнитель державних демократичних законів і критик влади більшості, філософ, що прагне пізнати світ та його закони, і релятивіст. Причин такого тлумачення багато. Найперше, мабуть, тому, що Сократ пройшов складний шлях еволюції, а ті, хто його тлумачать, певно, часто наводять висловлювання філософа з приводу тих чи тих явищ, зроблені на різних стадіях цієї еволюції. Вже не кажучи про те, що кожен тлумачив його по-своєму (навіть його вдачу найближчі йому люди — учні і друзі — Платон і Ксенофонт змальовували порізному). Окрім того, деякі автори беруть у Сократа тільки те, що потрібно їм, інші не завжди враховують конкретну історичну обстановку, без чого, як нас вчить марксизм, повно і всебічно зрозуміти жодне суспільне явище, жодну суспільно вагому постать неможливо. Так, наприклад, пропоновані увазі читачів автори роблять із Сократа найпалкішого прихильника демократії, але не розкривають до кінця справжнього змісту тодішньої афінської, рабовласницької демократії. Ми вже не кажемо про те, що Сократ не раз ставив своїм співвітчизникам у приклад державний устрій сучасних йому аристократичних Спарти і Кріту. Мабуть, у цьому питанні (а воно дуже важливе, бо має пояснити загадку смерті Сократа) найближче до істини стоїть той, хто вважає, що філософ критикував усі тогочасні форми управління, якщо вони порушували справедливість. Сократ обстоював принцип розумності урядування наймудріших, а такими він вважав філософів. Цікаво, що і деякі сучасні вчені, а також письменники-фантасти, сповідують подібну хибну, позакласову точку зору, ставлячи на верхній шабель учених, які, мовляв, одні мають виробляти закони і пропонувати їх суспільству.

Треба зважити й на те, що про помилковість багатьох суджень Сократа ми говоримо з висоти досягнень сучасної науки і філософії.

Сократ — один із родоначальників філософської діалектики. Він вважав, що мета філософії — моральне вдосконалення людини, де величезну роль відіграють такі категорії, як чесність, порядність, правдивість, хоробрість, поміркованість («Доброчинність — є знання, мудрість...»).

Особливо важливий його внесок у логіку та етику, він цікаво і глибоко мислив про мистецтво («Адже живопис є відтворення того, що ми бачимо»), зокрема про природу прекрасного.

Він достойно воював з софістами, піддавав глибокому аналізу філософські системи своїх попередників. Він пригогував паливо для ідеалістичного багаття Платона (хоч власні Сократові погляди не можна розглядати як сформовану ідеалістичну концепцію), але з тих запасів немало покористувався для свого вогнища й Арістотель.

Сам філософ був оригінальною постаттю, цікавою людською особистістю. Байдужий до грошей, але зовсім не аскет, життєлюб, запальний полеміст, чоловік тонкий, іронічний, він кпив з багатства, пихи, гордині, неуцтва.

Ось іде він вулицею босий, у дірявому хітоні — негарний з себе, але завжди всміхнений, примружений, допитливий, зупиняє перехожих, запитує їх, що таке краса, мудрість, добро; одних дивує, у інших викликає цікавість, ще в інших — злість, але в багатьох розбуджує думку, недарма за ним прошкує натовп допитливих молодих людей. Вони слухають Сократові міркування про те, що, перш ніж керувати державою, людині треба навчитися керувати собою, що ми повинні навчитись пізнавати своє духовне «я», що нічого дошукуватися причини природних явищ — те все у віданні богів, ми ж, мовляв, покликані збагнути своє місце в світі...

Тут варто нагадати, що Афіни на той час переживали велику кризу. Після «золотого віку» Перікла, після розгрому персів і розквіту демократії настали часи занепаду — жорстокої боротьби за владу тиранії, олігархії, а потому тяжких для полісу Пелопоннеських воєн, де Афіни зазнали поразки в боротьбі зі Спартою. І знову в місті перемогла демократія, але вона була хистка і вже досить-таки надщерблена.

У боротьбі з опозицією афінська рабовласницька демократія застосовувала крайні заходи. За таких умов Мелет, Аніт і Лікон звинуватили Сократа в підриванні підвалин держави — неповажанні існуючих богів і розтлінні молоді.

Відомо, Сократ дуже низько оцінював політичну мудрість афінських народних зборів, він виступав за ідеальні закони, супроти існуючих. Але які вони, ті ідеальні закони? Де їх узяти? Яке правління найсправедливіше?

Справа ж, звичайно, полягала у самій рабовласницькій основі тодішнього ладу. Але, з іншого боку, Мелет і Аніт обстоюють демократичні засади, вони обстоюють перед віками самі Афіни, що дали світові такі блискучі здобутки цивілізації і культури.

Есхіл, Софокл, Арістофан, Платон, Арістотель, Праксітель — все це Афіни. Вони піднесли людську особу (все треба брати відносно, зважаючи на тодішню суспільну формацію) на значну височінь. Недарма до тієї людини, її досвіду на протязі віків зверталися найбільші мислителі і письменники світу. Їх вабили не так Парфенон і Зевс Громовержець, як краса і довершеність самої людини, розуміння древніми філософами і письменниками добра і зла, безмежжя владолюбства і глибини самоспоглядання.

Отже, Сократ боровся проти поважних сил. Саме через те я не можу погодитися з Йозефом Томаном і Мирославою Томановою, які змальовують Сократових ворогів тільки людьми ницими, дрібними і брудними.

Одна з найбільших Сократових загадок — це загадка його смерті. Чому він не захищався, а нападав, чому не використав усіх засобів для свого порятунку, чому не втік з в'язниці, яка зумисно так погано охоронялася, не скористався допомогою друзів?

Мені здається, що тут відповідь мусить бути однозначна. Якби Сократ уникнув смерті, він би сам зруйнував своє вчення, це саме такий випадок, коли цільність вчення і цільність особи філософа невіддільні. Адже це він проповідував безсмертя душі, закликав не боятися смерті. Навіть у своєму останньому слові він зізнається: «Я скажу вам, мабуть, усе це пішло мені на добро і, очевидно, хибно думають усі ті, котрі вважають, ніби смерть — це зло». Він навіть натякнув суддям: мовляв, невідомо, що ліпше — чи те, що він іде помирати, чи те, що вони залишаються жити. Так, усі ті п'ятсот геліастів пішли в небуття, а постать Сократа залишилась на віки. Сократові діалоги дали початок багатьом течіям, поглядам на життя, людину, світ. Тоді за ким правда? Адже Сократ найперше вимагав від своїх співбесідників бути чесними, поважати закони, ніколи не полишати свого місця в строю. Громадянська ж присяга афінянина теж починалася з таких слів: «Я не зганьблю священної зброї й ніколи не покину в бою товариша... Я буду слухняний і коритимусь властям і законам, тим, які були вже ухвалені, і тим, які наново ухвалить народ».

Сократ шукав правду для себе. По-своєму, виходячи з тих уявлень, які тоді склалися про світ...

В моє завдання не входило поцінування книги Йозефа Томана і Мирослави Томанової. Скористаймося рекомендаціями Сократа і, прочитавши сумлінно викладений авторами його життєпис, кожен сам на свій кшталт спробуймо уявити постать старогрецького філософа, цього іронічного дивака в дірявому хітоні. Саме для цього книжки й пишуться.

Юрій МУШКЕТИК

Ілюстрації Юрія Новикова.

ЙОЗЕФ ТОМАН, МИРОСЛАВА ТОМАНОВА

СОКРАТ

Роман

«Багато що на світі має силу,
та немає нічого сильнішого за людину».
СОФОКЛ.

ПРОЛОГ

«Привілеєм богів і людей є сміх».
ДЕМОКРІТ.

Богиня усміхалась.

Вона щойно пробудилася, солодко потяглася всім тендітним тілом і роззирнулася по двору, повному статуй, торсів та мармурових брил. Із задоволенням відзначила, що її славний день починається кришталевим ранком, що сяяв, немов краплина роси на квітці нуту.

Богиня глянула на свого друга, дядечка Мома. Бог Мом іще спав. Вона співчутливо дивилась на його усміхнене обличчя, яке Софроніск не встиг викінчити: вуста скривлені, одне око напівзаплющене, брови насуплені, а вухо нашорошене, щоб не пропустити й словечка.

Розбуджений стукотом сандаль, Мом розплющив очі й побачив молоду жіночку з букетом квітів у руках. Це нагадало йому, який сьогодні день, і він обернувся до богині, щоб виголосити вітальну промову. Але жіночка випередила його. Вона впала навколішки і обняла ноги богині.

Журнальний варіант.

© Josef Toman, Miroslava Tomanová, 1975.

— О Артемідо, велика богине! — заволала вона.

Богиня усміхалась.

— Я принесла тобі цвіт олеандра на день твого народження. А цей медяник жертвую тобі за Фенарету. Ти чуєш, як вона стогне? Благаю тебе, полегш її муки.

Жінка підхопилася й побігла до будиночка, де повитуха Фенарета, дружина скульптора Софроніска, сьогодні сама розроджувалася з допомогою сусідок.

— Я ще вчора сказав собі: «Вранці ти маєш перший привітати нашу богиню». А ця торохтійка все мені зіпсувала! — люто кидав слова Мом.

Богиня сміялася, виблискуючи білосніжними зубами.

— Тож не лайся, а вітай мене, Моме!

— Бісова личина! Таки випередила мене, потвора товстонога...

— Годі! — весело сказала богиня, мимохіть глянувши на свої гарні стрункі ноги. — Я приймаю твої слова як вітання, бо ти про все забуваєш у своєму запалі, і тільки одному Зевсу відомо, доки лаятимеш цю нещасну жінку, вічний буркотуне. Ти брутально лаєш усіх олімпійців підряд, а тоді ще й скаржишся, що тебе з-поміж усіх богів люблять найменше і що батечко Зевс прогнав тебе з Олімпу.

— Зевс — старий причепа, ось що! Чіпляється до дрібниць, — пробурмотів Мом.

— Мовчи! Свої гріхи ти на нього не звертай. У всьому винен твій язик; вічно ти всіх обмовляєш, завжди всім незадоволений...

— А це хіба погано?

— Любий дядечку Моме, — сказала богиня. — Ти й на Землі мав би халепу з таким гострим язиком, то що вже казати про Олімп, де афінською демократією й не пахне.

— Ні афінською, ні небесною, — не вгавав Мом. — Щоб на Олімпі та була демократія? Олігархія! Та що я кажу — тиранія!

Богиня застережливо підняла руку:

— Прикуси язика, Моме!

Усвідомивши, що й Артеміда теж належить до найвищої небесної олігархії, Мом проказав вибачливим тоном:

— Ти — виняток, моя люба. І твій брат, Аполлон, теж. Але решта? Гера, Афіна, Посейдон, Арес, Афродіта...

Артеміда поклала руку на ріжок мармурової сарни, яка всюди її супроводжувала, і, почувши ім'я богині кохання, запитала:

— А скажи мені, як воно було насправді з отим твоїм... ну, назвемо це відходом з неба? Балакають, нібито ти нападався на Прометея, творця людини, за те, що той помістив серце в грудях, а не зовні. Ти дорікнув йому, що в людське серце ніхто не може зазирнути, бо воно заховане, і через те на світі так багато зла. Негарно, кажуть, ти говорив і про Афіну, ба навіть про самого Дія. А мій брат Аполлон сказав мені, ніби Зевс вигнав тебе з Олімпу за те, що ти гудив і красу його дочки Афродіти.

— А чому б мені її не гудити? — здивувався Мом. — Адже я — бог глузів і бог глупоти в одній особі. Все було саме так, як ти кажеш. Зевс мені звелів: «Оглянь уважно цей божественний витвір. Мені цікаво, чи знайдеш ти, занудо, бодай якийсь гандж у красі моєї дочки». Всі принишкли. «Ага, — думаю я собі, — це пастка»! І відповідаю: «Хвилинку, любий Дію! Ти маєш на увазі красу тіла чи душі?» Афродіта презирливо захихотіла, а Зевс розлютився. «Іди ти зі своєю душею, Моме! Її запроваджують в Афінах навіжені філософи. І, як доповів мені Гермес, ця пошесть швидко поширюється, немовби її розносив по землі сам Еол. Але мені це не подобається, бо виходить, що людина хоче піднестися вище за нас, богів. Ця вперта людська природа вже сягає аж сюди, на Олімп. Я мав на увазі красу тіла. Дивись і оцінюй!» Отож я дивився, оглядав цю дівку спереду, ззаду й ніяк не міг знайти на ній бодай якоїсь найменшої вади. Вся вона була біла, легка, наче морська піна, а шкіра — немов той шовк...

Артеміда погордливо засміялася:

— Бачиш, боже осуду й вічний шукачу вад, як ти тут сплохував? А що ти скажеш про її пропорції?

Мом осміхнувся:

— Саме за них я й дорікнув Афродіті.

— Тоді ти молодець! — схвально сказала Артеміда. — Бо коли б я була однією з трьох жінок на Парісовому суді, то яблуко дісталося б мені.

— Тільки не приндься, мала, — ущипливо зауважив Мом. — Я вже давно стовбичив тут із цим своїм невикінченим обличчям, коли Софроніск почав моделювати й витісувати тебе. І щоб ти знала: ці твої гарні стрункі ноги, якими ти так пишаєшся, він скопіював із ніг п'ятнадцятирічної торговки рибою — присягаюсь Герою, тут усе смерділо рибою, коли вона приходила сюди позувати йому! За модель для твоїх персів Софроніскові правили перса тринадцятирічної квіткарки на агорі[1], а обличчя твоє, щоб ти знала, скопійоване з лиця однієї гетери, котру раби приносили сюди в ношах.

— Дякую за повідомлення! — кисло мовила Артеміда. — Але хіба мені це заважає? Головне — результат, ось про що йдеться, — хвальковито заявила вона.

---

[1] Агора — первісне значення — збори, потім — площа.

Цієї миті, наче пучок стріл, в Артеміду вп'ялися сонячні промені й засліпили її.

— Що це? — злякано скрикнув Мом. — Ти гориш! Гориш білим полум'ям. Ти — саме полум'я і сяйво...

Артеміда щасливо засміялася.

— Це брат. Феб-Аполлон. Він ніколи не забуває про наші спільні іменини й кидає мені букет променів.

Богиня помахала Фебові й послала поцілунок рукою.

З будиночка вискочила сусідка Мелісса, дружина шевця Лептіна, й побігла до кам'яної огорожі:

— Ноксене! Ноксене!

— Що сталося, мамо? — озвався з-за огорожі хлопчачий голосок.

— Біжи мерщій на агору по Софроніска. Він ставить там мармурову стою[1]. Скажи, хай швидко вертається додому, бо вмирає його жінка!

Мелісса обернулася й стала навколішки перед Артемідою.

— Велика, благодійна і ясна богине, зглянься над Фенаретою! Їй не кращає, а чимраз гіршає. Стільком дітям в Афінах допомогла вона щасливо прийти на світ, а сама розродитися не може. Порятуй її, покровйтелько пологів!

Почувши зойк, що долинув з будиночка, Мелісса підхопилася.

— Чому ти не хочеш їй допомогти? — пробурмотів Мом. — Це ж твій обов'язок. Невже через те, що ти знову святкуєш свій двадцятий день народження... ти покинеш у біді цю нещасну жінку?

— Ти думаєш, я сама не знаю, що й коли мені робити? Ти знову всюди стромляєш свого носа й знову геть усім незадоволений? Через те ніхто й не любить тебе. Через те Зевс і вигнав тебе з Олімпу...

— А хіба я не за діло картаю тебе? Ти потрібна зараз там, а тим часом ти пишаєшся тут переді мною, що твій задок — мов два фініки, і не такий великий, як в Афродіти.

— Припни свого дурного язика! — гримнула на нього Артеміда.

— А хіба я не маю слушності, коли кажу, що мені щось не до вподоби?

— Йдеться про те, як ти це робиш. Ти насміхаєшся, глузуєш, а тим часом це можна було б робити інакше — без образ, без кпинів.

— А хіба ти коли-небудь бачила, щоб хтось робив так, як ти кажеш? — відпарирував Мом.

— Не бачила, — визнала богиня. — Ні серед богів, ні серед людей. Критикувати легко, а от зуміти вказати на погане й водночас порадити, як із поганого зробити добре,— оце було б діло! Ну, можливо, ще народиться той, хто зуміє це зробити. Можливо, це буде саме та дитина, яка народжується тут зараз...

— О, тоді я теж хотів би її побачити, — ущипливо зауважив Мом.

Відчайдушний зойк породіллі порушив передобідню врочистість прозорого дня.

Хмари куряви вилітають з-під п'ят хлопця на небрукованих вуличках дему[2] Алопека, на агорі його ступні лопотять по гладенькому камінні бруку.

З Акрополя долинули гучні звуки сурм. Адже сьогодні, шостого дня місяця фаргеліона четвертого року сімдесят сьомої Олімпіади, в

[1] Стоя — колонада, портик.

[2] Дем — нижча після філи адміністративно-територіальна одиниця в Аттіці. Кожен дем мав свої народні збори, свої свята.

рік архонта [1] Апсефіона, а до того ж у день народження богині Артеміди й бога Аполлона, оповісник виголошує:

— Наш полководець Кімон разом з афінським флотом завдав поразки персам у Памфілії на річці Еврімедонт. Архонт наказав почастувати в Прітанеї [2] кожного, хто прийде сюди, крім метеків [3] та рабів.

З радісними вигуками «Слава Афінам і Кімонові!» натовп котиться до Прітанея. Каменяр і скульптор Софроніск радісно ляскає широкою долонею по плечу свого помічника Кедрона.

— Ти чув цю новину, незграбо? І в такий день у мене має народитися дитя! Ворушися! Нам треба й собі встигнути випити вина та закусити в Прітанеї.

Сонце підбивається дедалі вище. Агора гуде, наче вулик, наче Гефестова кузня в горі Етні. Гуркіт, дзенькіт, гомін і спека.

— Слава Кімонові!

— Слава!

— А ти не дуже радій! Сьогодні перемога, завтра поразка, як завжди.

— Замовкни, ти, свинюко! Каламутити воду ти мастак, але ж однаково побіжиш туди жерти й пити на дурничку, хіба ні?

Софроніск перекрикує усіх:

— Моя дитина народжується для щасливого життя! В такий день! У таке свято!

Прибіг захеканий хлопець:

— Софроніску, біжи мерщій додому!

— Що там скоїлося? — злякано питає той.

— Фенарета вже геть із сил вибилася. Хоче з тобою попрощатися. Помирає...

У Софроніска випав з руки молоток.

— Кедроне, поскладай інструмент...— сказав він і побіг чимдуж додому.

На ходу він щось відповідає людям, бо дехто вже знає, що повитуха Фенарета має сьогодні розродитися.

— Стільком жінкам допомогла. Хто ж тепер допоможе їй?

— Тепер їй самій знадобилася б якась Фенарета.

— Ходи-но вип'єш з нами! — гукають Софроніскові кілька підпилих чоловіків.

— Не можу — дружина помирає... — відповідає він і біжить далі.

Сусідки оточили статую богині Артеміди, залиту сонячним сяйвом. Стоять навколішках, плачуть, моляться.

— Артемідо! Ейлітіє! Покровителько пологів! Не залиш без своєї ласки Фенарету! Дай життя дитині за ті тисячі дітей, що їх вона допомогла народити нам!

Зойки в будиночку раптом припинились. Запала зловісна тиша.

З Акрополя долинають звуки сурм. Чути, як важко дихає Фенарета. Видно її змарніле обличчя, величезний живіт, клепсидру [4] в промін-

---

[1] Архонт — висока службова особа в Афінах після ліквідації царської влади.

[2] Прітаней — приміщення на агорі, де засідала чергова частина афінської Ради п'ятисот. Крім прітанів, тут безплатно обідали громадяни, що мали особливі заслуги перед державою.

[3] Метеки — уродженці міст-держав Греції, що переселилися до Афін. Метеки не могли займати жодних посад, не мали права брати участь у народних зборах.

[4] Клепсидра — водяний годинник у стародавній Греції та країнах Сходу.

ні вранішнього сонця, краплі якої відлічують страшні секунди, й сповнені жаху очі, звернені до дверей. Чому він не йде?

Софроніск нарешті добігає до свого двору, б'є ногою в хвіртку з написом: «Лихо, не заходь сюди!», петляє поміж мармуровими брилами й недовершеними статуями, розкиданими під кроною платана, влітає захеканий до будиночка й падає навколішки біля ліжка, схиливши чоло на холодну Фенаретину руку.

— Я хотіла ще побачити тебе, Софроніску... — Голос її мовкне.

Чоловік ридає, і жінки виштовхують його за двері.

Обіклавши Фенарету амулетами та всіляким зіллям, вони знову падають навколішки перед статуєю Артеміди, благають її, ридають. Напруження стає нестерпним. Біля породіллі залишилися тільки сусідки Мелісса й Антея.

І сталося це саме опівдні. З уст Фенарети вихопився пронизливий зойк. Мелісса взяла на руки немовлятко — пухкеньке, рожеве, з великою головою. Антея вибігла на поріг:

— Вже народилося! І хлопча!

Софроніск з радощів кричить угору до сонця:

— Я виграв два життя відразу! Фенаретине й синове!

У куток сиплються дарунки для породіллі. Потім жінки купають дитину й вихваляють її так, що чути аж на подвір'ї:

— Але ж і здоровань! Недарма стільки мучив матір!

— А очі які величезні!

— А який високий у нього лобик!

— А погляньте, на плічку — кругла родимка. Що це?

— Медяник.

— Ні, ні. Сонечко!

— Так. Сонечко!

Мелісса винесла викупане дитя на подвір'я, щоб показати батькові. Софроніск підняв його вгору і в такий спосіб, за давнім звичаєм, визнав своїм сином.

— Хай тобі щастить у ловах, хлопчику! — вигукнула Артеміда.

Мом аж затіпався від злості:

— Що це ти мелеш? Щоб син афінського каменяра та ловив зайців, оленів і вепрів? Хто б іще міг згадати під час народження дитини про лови, як не богиня-мисливиця, ха-ха-ха!

Та Артеміда відразу ж присадила Мома:

— Але ж, дядечку Моме, хіба полюють тільки на звірину? Людина цілісіньке життя на щось полює. Кожна година, кожен день є її здобиччю, кожне пізнане явище, кожен вияв краси. Людина полює й на людину. Життя — то нескінченне полювання, затям це собі.

Полуденне сонце сипле на рожеве тільце новонародженого золоті блискітки. Дитя хвилинку мружиться, морщиться. Що? Що буде далі? Ну звісно — плач, як завжди. Але ні. Дитя розтягло беззубий ротик і голосно засміялося.

Батько з подиву витріщив очі на сина й стоїть як укопаний. А жінки цокотять:

— Ах ти, малий шибенику! Тільки-но прийшов на світ, а вже сміється!

— Видно, з нього буде гарний паливода!

— Як ти його назвеш? — запитав Софроніска швець.

— Мій дід теж був паливода. Хай зветься так, як звали мого діда: Сократ.

І

1

Річка Ілісс в'ється попід мурами Афін, огинає їх з півдня і впадає в Кефіс.

Ілісс неглибокий, він тече луками, поростими низькою травою, рідкими кущами та всіяними камінням; у цьому місці берег Іліссу здіймається невисокою кручею, на кручі росте платан, під яким стоїть невеличкий вівтарик з дерев'яною статуеткою Пана, геть усипаною квітами. Невеличка долина, куда плине Ілісс,— аркадія, пастуша ідилія, і ніхто нітрохи не здивувався б, якби побачив на тому березі отару овець, а біля неї — Стесіхорового Дафніса, що грає на сиринксі [1].

Ранній ранок. Вода тихенько жебонить і хлюпоче по камінню. Туман здіймається над водою й поволі тане. На сході над Гіметтом [2] розливається срібний світанок.

З чагарів стирчать вуха осла, який скубає траву. Сократ сидить на камені; він не дуже дбає про свого осла. Перкон — мудрий осел, він пасеться сам і дає своєму господареві змогу спостерігати плин води у річці.

«Усе тече, плине, людина двічі не може ввійти в ту ж саму річку»,— пригадує юнак Гераклітове відкриття. «Так, це правда, он як далеко вже та вода, що несе жовтий нарцис, якого я кинув у неї! Тут уже інша вода, нова, а за нею плине знов інша, і так без кінця-краю. Те ж саме і з людським життям. Кожна хвилина, кожне відчуття блаженства, болю, кожен образ зникають з очей, кожен звук глухне, кожен запах звітрюється, все є рух, і людське серце — теж постійний рух доти, доки людина живе».

Річка враз немовби задзвеніла. То її поверхні торкнулися сонячні промені. Вода вітає новий день.

Сократ чекає на свою кохану, виглядає з-за куща на стежку, що веде до міста. Чекати йому довелося недовго.

Корінна з кошиком білизни на плечі йде кипарисовою алеєю. Він милується ходою дівчини, легкою, неначе вона танцює; дає їй підійти до самих кущів і, коли вона поставила кошик у траву, виходить до неї.

— Зупинись, Корінно! Не ворушись! — просить він її.

Корінна зупиняється, і Сократ стоїть занімілий, зачарований дівочою вродою й усією цією нетривкою вранішньою картиною. Корінна має на собі тільки білий пеплос [3]; босі ноги, гладеньке смагляве личко, засмаглі литки й руки, ніби виточені з сандалового дерева; чорне волосся, хоч і перев'язане стрічкою, подекуди вибилося з-під неї і має на вітрі. Очі такі ж чорні, блискучі й неспокійні, як волосся.

— Один ранок уже минув... коли зійшло сонце,— каже Сократ,— тепер, коли з кипарисової алеї вийшла ти, настав другий ранок.— Він опускається перед нею навколішки, обнімає її ноги й цілує їх крізь м'який пеплос.

---

[1] Сиринкс — пастуший музичний інструмент із семи очеретин різної довжини, з'єднаних воском.

[2] Гіметт — гірський масив на південний схід від Афін.

[3] Пеплос — верхня одежа грецької жінки.

Корінна нахиляється й запускає пальці в густі юнакові кучері.

Вся вона неначе в якомусь дурмані. Кожен Сократів поцілунок — укус, що впорскує в її кров отруту, від якої не вмирають, а вмлівають від блаженства. Замість осяйного сонячного ранку Корінна бачить довкола себе темряву, її огортає запашна ніч, усе її тіло м'якне, піддається солодким цілункам, вона вся у владі Сократа, не боїться, що в очах у неї тьмариться, навпаки, жадає цього.

Корінна неохоче вивільнилася з Сократових обіймів.

— Я мушу виполоскати білизну й швидко повернутись додому,— зітхнула вона.

— Я знаю, вдруге тебе саму сюди не пустили б, коли б довідалися, що я тут на тебе чекаю,— засміявся він.— Але ти однаково прийдеш до мене в інше місце, правда ж?

— Прийду. Прийду. Ти всіх вабиш до себе. То хіба ж можу опиратися тобі я, таке дурне дівчисько...

— Ти ж знаєш, я не хочу, щоб ти називала себе дурним дівчиськом. Ти кохаєш того фарбаря Егерсіса, від якого тхне сечею і який аж тремтить, коли бачить тебе?

— Я не кохаю його. Як ти можеш про таке питати?

— От бачиш! Це доказ того, яка ти розумна. Ти не продаси своєї вроди, ти хочеш бути щасливою, а щасливою ти можеш бути тільки зі мною...

Корінна полоще у воді полотнину і, не дивлячись на Сократа, відказує:

— Так, тільки з тобою я можу бути щасливою...

Руки її червоніють від холодної води. Сократ це помічає.

— Ти прекрасна, як рожевоперста Еос, і стократ гарніша в цьому підкасаному пеплосі, ніж Еос у своїй шафрановій гомерівській тозі. Жаль, що я не Зевс, а то кохав би тебе, як він кохав земних жінок, прибираючи різної подоби!

Сократова «земна жінка» залилася срібним сміхом:

— Чию ж подобу ти волів би прибрати?

— Лебедя, моя люба. Уяви собі, ця полотнина, яку ти полощеш,— лебідь. Він обнімає тебе своїми крильми, обхоплює, і ти вже уся у тому ніжному полоні. Згодна? Чи, може, ти хочеш, щоб я перекинувся золотим дощем? Я обсипав би тебе поцілунками з голови до ніг, кожна крапля золота — то цілунок. На твоєму тілі не лишилося б жодного місця, якого не торкнулися б мої губи...

— Ах, ти мій безстиднику,— зітхнула блаженно Корінна і мимохіть погладила своє плече, немовби той золотий дощ падав на неї вже тепер. Це було б так прекрасно — віддатися Сократовим пестощам!

Корінна склала білизну в кошик. Сократ допоміг дівчині підвестися, обвив її руки довкола своєї шиї й припав до її вуст.

2

Сократ залишився над Іліссом сам. Він стояв під велетенським платаном, який простягнув тисячі зелених долонь і ловив у них сонце. Стояв біля вівтаря з дерев'яною, поточеною шашелем статуеткою бога Пана, фарба з якої вже почала лущитися. Лівого вуха у Пана не було, правої руки теж.

«Цікаво, скільки разів селяни стьобали тебе батогом, коли ти довго не посилав їм дощу, коли їхні корови давали мало молока або

погано родив ячмінь? — подумав Сократ, дивлячись на статуетку. — А ці квіти, що лежать біля твоїх ніг, усі або зів'яли, або висохли на трут. Люди вже мало тебе поважають. Ти ба, один букетик свіжий. Цікаво, яка це молодичка його принесла? Вірить ще в твою допомогу? «Віра гори пересуває»,— каже моя матуся, але хто знає, як то воно насправді з тією вірою...»

Сократ ступив кілька кроків. Тут, у сухому місці біля великої кам'яної брили, росла струнка агава. Її м'ясисте листя, наче щити, було повернене в бік сонця. Перехід із затінку під платаном на осоння був різкий. Сократ любив осоння. Він зупинився.

Вчора, коли батьки міцно заснули, Сократ засвітив каганець, розгорнув сувій, позичений у Крітона, й до пізньої ночі читав та вивчав Анаксімандра, що визначив вічний круговорот матерії як найголовніший закон розвитку світу.

Про цей вічний круговорот матерії Сократ розмірковував перед приходом Корінни і тепер знов повернувся до нього.

Він спостерігав, як тінь платана, під яким стояв, поволі оберталася. Сонце посувається по небу завжди в одному й тому самому темпі. Йому й на гадку не спаде наддати ходи, бодай на секунду зупинитись або уповільнити темп. У цій його рівномірності — незвичайна сила. Вона заспокоює й водночас тривожить.

Анаксімандр винайшов сонячний годинник, поклавши в його основу відкидувану предметом тінь. «Відлік часу потрібен людям, хоч він і не завжди приємний. Особливо роздратовано шириться на цей відлік змарнований час. Тож треба дбати, щоб цього змарнованого часу було якнайменше!»

Дійшовши цього висновку, Сократ дорікнув собі: «Ну й негідник же ти! Цікавість тягне тебе між людей на агору, там ти півдня набридаєш їм своїми запитаннями замість працювати над фігурою Сілена для Крітонового дому. Таке замовлення! Хто може похвалитися чимось подібним у сімнадцять літ? Але, з другого боку, хто в сімнадцять літ може похвалитися, що вже з шести літ мне глину й теше камінь? Ти, ледарю! Ти з таким нетерпінням чекав на це замовлення, так обіцяв самому собі, який шедевр витвориш із цього мармуру, навіть побився з Крітоном об заклад, що закінчиш роботу в визначений день — то біжи ж мерщій додому й працюй!»

Марна порада, марне картання самого себе. Цікавість і допитливість вп'ялися в Сократа, немов кліщі, і з насолодою бучавіють від його крові. Він одвів очі від тіні платана, яка повільно пересувалася, й іншими очима глянув на знайомий краєвид у долині під Афінами.

Раптом по той бік річки він побачив філософа Анаксагора, свого вчителя. Високий, статечний, борода й вуса густо припорошені сивиною, хоч йому не минуло ще й п'ятдесяти. Він ішов неквапливою ходою, з поважним виразом обличчя. Гіматій[1] з тонкої тканини і з рясними складками сягав йому аж до сандалій.

Сократ заклав у рот два пальці й пронизливо свиснув, та осел давно вже напасся і, відпочиваючи за плечима в свого господаря, не відгукнувся. Сократ схопив Перкона за недоуздок:

— Ану ворушися, ледацюго! Мені треба якнайшвидше на науку до Анаксагора, інакше-бо я залишуся ще більшим ослом, ніж ти.

Він потяг тварину до броду й перейшов з нею на той бік річки.

---

[1] Гіматій — верхня чоловіча одежа (вид плаща), яку греки носили поверх хітона.

— Вітаю тебе, дорогий Анаксагоре! Хайре! — закричав він ще з броду.

Анаксагор підніс руку на знак вітання:

— І ти теж дорогий мені, Сократе! Каменярська праця пішла тобі на користь, молодий друже,— мовив він, окинувши замилуваним поглядом мускулясту Сократову постать.— І скільки в тобі сонця!

Сократ завів мову про Анаксімандра та його погляди.

— Під час нашої останньої зустрічі ти прохопився про те, куди зайшов у своєму дослідженні виникнення світу, його поступового розвитку колись і нині. Я не міг тієї ночі заснути, уявивши собі, як усе це відрізняється від Гомерової «Іліади» й від заселення неба, моря, землі та потойбічного світу стількома богами, божками та демонами.

— Я не налякаю тебе так, що ти не зможеш заснути й сьогодні, коли скажу, якої я думки про сонце? — запитав Анаксагор.

Сократ запевнив його, що однаково не заснув би від цікавості, й Анаксагор сказав йому, що сонце — не що інше, як велетенський розпечений камінь.

Сократ занімів.

— Моє сонце... і камінь? — вигукнув він з гірким розчаруванням.— Я щоранку йому вклоняюся! Сонце — мій улюбленець! Без його любові не було б життя! Не було б людей, звірів, рослин! Я люблю сонце над усе на світі!

Анаксагор поклав йому на плече руку.

— Заспокойся, хлопче! Адже я твого улюбленця не скривдив!

— Ні! Скривдив! — спалахнув Сократ.— Якщо сонце — камінь, то воно не може бути золотокудрим богом Геліосом з короною осяйних променів на голові! Не може день у день виїжджати на прогулянку небом у золотій колісниці, запряженій крилатим четвериком.

— Скільки ти зможеш дивитися сонцю у вічі? — запитав Анаксагор.

Сократ відчув у цьому запитанні пастку, але чесно признався:

— Лише мить.

І тут же опинився у пастці.

— Тоді скажи, як у такому вогні хтось міг би жити цілі століття, навіть якби це був і сам бог?

— Я боюся, що воно спалило б його дощенту, — тихо відповів Сократ і раптом знову спалахнув: — Але це означає, що ти, Анаксагоре, спалюєш дощенту Геліоса!

— Щодо Геліоса ти маєш слушність, дорогий мій, і саме через те я не перестаю поклонятися сонцю, як і ти. Поміркуй-бо сам: те, що твердимо ми, філософи, суттєво не відрізняється від давніх міфів. Ми часто тільки перекладаємо вірші й поетичні метафори, пророцтва й видіння на мову прози. Анаксімандр, про якого ти згадав, був перший, хто почав писати прозою. Ти розумієш, що я хочу цим сказати? І ще одне запитання. Чи не давав тобі, бува, твій друг Крітон із батькової бібліотеки також твори Геракліта Ефеського? Давав? То, я сподіваюсь, ти прочитав, що Геракліт підносить вічний правогонь до субстанції світу. Чи не так?

Сократ мовчки кивнув головою.

Анаксагор знов усміхнувся:

— Ну, а чи не твердить Геракліт, що причина будь-якої зміни — вогонь? Що вогонь — це сила? І навіть, що сила вогню—носій розуму? Я, любий Сократе, підношу цей розум на самий вершечок людської

діяльності. Розум — великий бог, якому люди повинні поклонятися! То що тобі ще треба? Коли я кажу, що сонце — тільки розпечений камінь, то хіба шаную його менше, ніж коли б сприймав його лише як возія з осяйною короною на голові?

Сократ увесь наїжачився:

— Можливо, дорогий Анаксагоре, але це звучить не дуже гарно!

— Та що ти! — гостро урвав його Анаксагор.—Це просто одне й те ж, бо правда — те саме, що й краса.

Сократ не міг стримати хвилювання:

— Але ти, мій учителю, потім виженеш і богів з Олімпу! Як не можна жити у вогні, так не можна, зрештою, жити й серед криги, на морозі.

— Так, я виганяю богів з Олімпу,— поважно мовив Анаксагор.— Бо хіба це можливо, щоб вони мали там людські, плотські бажання, жили самими любовними втіхами, щоб убивали один одного, мстилися один одному, щоб шкодили, або, навпаки, допомагали іншим богам, напівбогам і людям? Якщо людина почала уявляти собі бога як саму себе, в своїй тендітній, людській оболонці та подобі, то вона повинна також уміти уявити собі, що опинитись на Олімпі серед вічної криги означає замерзнути. Так, мій юний друже, я виганяю їх і з потойбічного світу, де немає повітря й де не можна дихати, і з підводних глибин. Іноді мене охоплює таке відчуття, немовби я, тверезий, опинився серед п'яних, котрі тупо, але водночас і лукаво вірять у богів, щоб мати змогу звалювати на них усі свої помилки та неподобства.

Сократ жував якусь билинку й мовчав.

Філософ глянув на нього:

— Що таке? Тебе щось збентежило?

— Я скульптор,— відповів Сократ.— Моє ремесло — витісувати з каменю або відливати з бронзи богів, яким ти не залишаєш місця на світі. Може, це й справедливо, але я...

— Я тобі вже казав, що краса рівнозначна правді. Ти — митець, ти повинен творити в мармурі й металі, ти поет матерії й форми, і хто вимагатиме від тебе, щоб ти зобразив сонце в подобі ячмінного коржа? Чому ти не можеш його зобразити, як Гомер,— у подобі осяйного возія? Або як бігуна з олімпійським вогнем?..

— Ох, дорогий мій, мудрий, великий учителю! — натхненно вигукнув Сократ.

— Ти завжди поспішаєш, юначе. Краса хай лишається, а от забобони про богів хай зникнуть. Саме тепер я почав писати твір на цю тему.

— Твір проти богів? І ти не боїшся? — здивовано вигукнув Сократ.

— Кого? Богів? Та їх же немає! — відповів Анаксагор.

— Але існують люди!

Анаксагор зморщив лоба:

— Ну, людей справді треба боятися. Та саме тепер, завдяки світоглядові і впливу Перікла, мені здається, що небезпека не така вже й велика. А надто для мене, його близького друга й порадника. Та навіть коли б вона й існувала, однаково правда не повинна знати страху.

— Ти герой, Анаксагоре,— захоплено сказав Сократ.

— Хіба писати — це геройство?

— Так, я думаю, що іноді це теж геройство.

3

Блідо-асфоделевий Ілісс біг кам'янистим річищем і відносив з собою й пору Сократової юності.

Побачення з Коринною порідшали, порідшали й зустрічі з Анаксагором. Сократ завзято працював над статуєю Сілена. Втратив лік дням і тижням. «Треба поспішати»,— повторює він собі в думці, але у вухах звучать і Анаксагорові слова: «Ти — митець, ти повинен творити в мармурі, ти поет матерії і форми. А поспіх не на користь мистецтву».

Сократ спершу креслить ескізи, не лічить, скільки їх уже відкинув, скільки змінив, не лічить, укотре мне глину, щоб м'яти її знову й знову.

Аж одного дня йому раптом здалося, що він досяг того, чого прагнув.

Його Сілен — захмелілий дідок. Незграбно тупцяє у п'яному танку, але ні на мить не забуває про маленького Діоніса, якого тримає на руках. «Люлі-люлі, мій маленький, це було міцне винце, я колишу тебе, люлі-лю...» Очі в Сілена усміхнені й трохи глузливі, у них блищить пророча іскра.

Тепер, упоравшись із глиняною моделлю, Сократ заходжується біля мармуру, вперто вириває з неживого каменю буйного діда, ватага сатирів, і наділяє його живою плоттю.

Як сонце котиться по небу зі сходу на захід, так і Сократ весь час у русі, він то в тіні, то на осонні. В кожній жилці його пульсує кров, але він скоріш відчуває, як пульсує кров у жилках мармуру.

Сьогодні Софронісків дворик застиг у напруженні. Сократ стоїть на риштуванні й довершує свого Сілена. Шліфує його бороду, полірує чоло й ніс, обходить з усіх боків, оглядає, опускається навколішки, щоб глянути на нього знизу, очі й руки його весь час працюють.

Напружена тиша зависла над двором, мов непорушний орел у небі. Ще напруженішою вона стає тому, що за Сократовими діями спостерігають його друзі й ровесники. Молодий Крітон, Сімон, Пістій, Кіреб, Ксандр і Лавр. Вони навіть дух затамували, щоб не відвертати уваги митця, а він тим часом гучно зітхає, іноді хрипко сопе, і дошки під ним риплять і вгинаються, коли він пересувається по риштуванню довкола статуї.

Найближче від захопленого роботою Сократа стоїть Крітон. Його стрункa, аж тендітна постать здається вдвічі тоншою від Сократової. Пастельно-голубий хламіс [1] із дорогого шовку й перстень з гемою говорять про те, що він належить до багатої аристократичної родини. Його високе чоло й вузьке, з тонкими рисами обличчя виказують напружене чекання. Крітонові дуже хочеться, щоб статуя вдалася Сократові, якого він щиро любить, і щоб батько мав що подарувати матері.

Пістій, худий, довготелесий, вищий від решти друзів на цілу голову юнак, із задоволенням стежить за спритними рухами Сократа, бо сам знає смак у ремеслі.

Майбутній пекар Кіреб, жартівник і веселун, дивиться на Сократового Сілена й не знає, чи зручно буде кинути дотеп про те, чому Сократ не причепив Сіленові цапиного хвоста.

Брати Ксандр і Лавр вирощували з батьком під мурами міста овочі й квіти для ринку, що був поряд з агорою. Саме там, на агорі, вони недавно й познайомилися з Сократом. Він зачарував їх своїми розум-

[1] Хламіс — верхня одежа афінських юнаків, а також вершників.

ними й сміливими розмовами з торговцями й покупцями. Сьогодні вони були зачаровані його Сіленом.

Сімон не може далі мовчати. Він показує на зборки Сіленового хітона й вигукує:

— Ти ще забув отут...

Сократ здригається, наче від удару.

— Що? Що я забув? Де? Ах, он там! Там полиск не потрібний! Статуя — не сандаля, яку ти поліруєш доти, поки вона починає вся вилискувати; статуя повинна мати свої тіні. Як ти, я, кожен...

Сімон і Сократ жили в сусідстві. Тільки невисокий мур відокремлював дворик його батька, шевця Лептіна, від дворика Софроніска. Сімон змалечку у всьому наслідував Сократа, переймав його захоплення, а надто допитливість. Сократ йому казав: «Ти будеш найосвіченіший швець у всій Елладі»,— а Сімон сприймав це і як жарт, і всерйоз.

Сократ ще хвилину ходить навколо Сілена, пильно придивляється до всього, видмухує з щілинок дрібненький мармуровий пил, клаптем шкіри полірує руки й ноги, нарешті обіймає Сілена й шепоче в його шпичасте вухо:

— Ну що ж, веселий Діонісів побратиме, втішаймося на здоров'я! — Потім, відвернувшись від жилавого діда, з удавано заклопотаним обличчям питає в Крітона: — Дорогий Крітоне, коли я повинен передати Сілена твоєму батькові?

— Післязавтра,— відповідає той.— Не встигнеш?

— Евое! [1] — вигукує Сократ.— Я виграв заклад! Сілен може перебратися до вас іще сьогодні.

Він зіскакує з риштування, підбігає до друзів і заливається радісним сміхом:

— А чи знаєте ви, дорогі мої, що означає цей заклад? Крітонів батько мені сказав: «Якщо ти закінчиш статую у визначений строк,— а це має бути напередодні іменин моєї дружини, якій я хочу цю статую подарувати,— то одержиш на додачу шістнадцять котил [2] нерозведеного хіоського вина». Шістнадцять котил! Цілий хус [3]. Радійте зі мною, друзі! Ми разом видудлимо цей виграш!

— Не поспішай, мій друже! — зупинив його Сімон.— Спершу Крітонів батько має побачити Сілена, і тільки після того, як він його прийме, буде вино.

— Твоя правда! — відповів Сократ.

Крітон метнувся по батька, щоб той мерщій ішов оглянути статую.

Сократ іще раз стурбовано-запитливим поглядом окинув статую Сілена. Раптом у двір увійшов Крітонів батько. Сивий високий чоловік привітався жестом руки і відразу ж попрямував до статуї. Якийсь час він мовчки дивився, наморщивши лоба, а потім почав повільно обходити Сілена й оглядати його з усіх боків. Нарешті, не відриваючи від статуї очей, сказав:

— Це неймовірно! Він справді танцює! І цей жлуктій, видно, добряче хильнув! Клянусь Зевсом, він живий! — Старий обернувся до Сократа: — Ти сам його витісував? — Сократ ствердно кивнув головою, і тоді старий обняв його за плечі: — Не знаю, хлопче, чи ти усвідомлюєш усю силу свого хисту.

---

[1] Евое — радісний вигук.

[2] Котила — грецька міра ємкості для рідин та сипучих тіл (0,2047 л).

[3] Хус — грецька міра ємкості для рідин, дорівнювала 3,275 л.

Сократ жадібно ловив кожне слово. І раптом, не дослухавши до кінця усього панегірика, повернувся й побіг до будиночка по батьків. Першою він побачив матір. Схопив її в обійми й притис до грудей, білих від мармурового пилу.

— Я збожеволію від щастя! Він мені сказав... ні, ти сама повинна це від нього почути! І батько теж! Де він? Тату! Тату! — загукав він.

— Що сталося? — запитав Софроніск, заходячи до кімнати.

Сократ кинувся до нього й потяг обох до свого Сілена.

Крітонів батько знову почав хвалити Сократову роботу, похвалив він і Софроніска за те, що навчив сина свого ремесла, й нарешті сказав таке, що для Сократа, мабуть, мало більшу вартість, аніж слова похвали, ніж вигране хіоське вино й уся винагорода за працю: він закине за Сократа слівце перед найвпливовішим мужем в Афінах — Періклом. Перікл запрошує до себе всіх, чий хист і вміння здатні помножити славу Афін, підтримує здібну молодь, тож і Сократ неодмінно діждеться його запрошення.

У Софроніска від цих слів аж голова пішла обертом. Йому в житті довелося пробиватися, а перед сином, виходить, так легко відкривається бажана дорога! Схвильовано, ба навіть трохи й сердито обернувся він до сина:

— Хіба я не втовкмачую тобі щодня, що ти успадкував від мене талант?! Але ти цінуєш це менше за висохлу оливку! — Він замахав своїми величезними ручиськами перед носом у Крітонового батька: — Клянусь Зевсом-громовержцем, ми з жінкою безмежно раді, що ти, такий освічений чоловік і цінитель мистецтва, хвалиш його. Я теж вважав, що цей Сілен йому вдався, але з твоїх уст це звучить переконливіше. Батько, коли йдеться про сина, хоч-не-хоч, завжди трохи упереджений. Та мене аж лють бере, коли я починаю думати, чого він зміг би досягти, якби не швендяв без діла по Афінах, не зупинявся біля кожного побазікати.

Крітонів батько помітив, що Сократ спохмурнів, однак не став заперечувати Софроніскові.

— Ти надто суворий до свого сина, любий Софроніску, і так воно й повинно бути. А знаєш, я теж хочу поскаржитись тобі на Сократа. Він не домовився зі мною наперед про винагороду за Сілена й тепер може правити з мене все, що хоче.— Він усміхнувся до Сократа: — То прав же, любий чудодію!

Сократ безпорадно знизав плечима.

Крітонів батько пішов із тим, що визначить йому винагороду на власний розсуд. А встановити Сілена в його перистилі[1] Сократ зможе завтра вранці.

Минуло небагато часу, і раби Крітонового батька принесли в дім Софроніска кошики, повні всіляких наїдків та ласощів, обіцяне хіоське вино та капшук срібних чотиридрахм. Сократові довелося перелічити гроші в присутності рабів і підтвердити, що він отримав три тисячі драхм[2] платні.

А Софроніск ніяк не міг отямитися від радощів. Усім смакували ласощі, прислані щедрим і благородним цінителем мистецтва. Трюфелі, лангусти, печена риба, паштети, баранячі окости та інші наїдки швидко зникали зі столу. Гості незабаром добралися й до вина.

---

[1] Перистиль — колонада, галерея навколо площі, саду, у внутрішньому дворику.

[2] Драхма — основна грецька срібна монета. Поділялася на 6 срібних оболів і 48 мідяків. 100 драхм складало 1 міну, 60 мін — 1 талант.

Вино дуже швидко розпалило в молоді буйні веселощі.

«Не будемо з дружиною заважати цим козенятам,— подумав Софроніск.— Хай повеселяться. Що більше вони веселитимуться, то глибше в Сократову пам'ять закарбується цей незабутній для нього день. Великий успіх має завершити весела гульба. Так уже заведено на цьому світі».

4

— Навіщо поєднувати коштовний хіоський топаз із джерельною водою? Даймо змогу нашим язикам пізнати справжній смак цієї перлини всіх вин! — вигукнув Сократ.

Друзі пили, галасували, сміялися, сипали дотепами на адресу Перікла, який закохався в Аспасію Мілетську, знамениту гетеру.

Свою шлюбну дружину Перікл віддав іншому чоловікові, а в свій дім узяв Аспасію. Ця подія, здавалось, сама напрошувалася на жарти, тож нічого дивного, що тут не змогли утриматися навіть Періклові друзі, не кажучи вже про його політичних ворогів із партії аристократів.

На афінських мурах з'явилися панегірики й пасквілі — різні, як різні були люди та їхні погляди:

«Світ обертається навколо Еллади,
Еллада обертається навколо Афін,
Афіни обертаються навколо Акрополя,
Афіняни обертаються навколо Перікла,
Перікл обертається навколо Аспасії,
Отже, світ обертається навколо Аспасії!»

Демократи подбали про хвалебний напис. Його цитує Кіреб:

«Від наших осель лихо відступає —
За Перікла ніхто голоду не знає!»

— Чудово! І тобі це якраз до речі, пекарю!

— На мурах красуються й інші написи, ха-ха-ха,— сміється пекар.— Послухайте ось таке:

«Страшна ганьба, афіняни,
Та й усьому місту:
Наш Перікл жеброті голій
В зад ладен залізти!»

Всі, хоч і були вже напідпитку, обурилися:

— Годі! Яка гидота! Навіть Зевс не знає, хто міг написати таке паскудство...

— Видно, що в шановних аристократів — тебе, Крітоне, це не стосується — дуже тонкий смак,— зауважив Сімон.

Нерозведене хіоське вино, це гарне, смачне й зрадливе чудовисько, почало діяти. Юнаки за мармуровим столом дедалі хоробріше поверталися до спокусливої теми про Аспасію. Один запевняв, що Аспасія звабила Перікла своєю вродою, другий — що своєю мудрістю, а третій — що тут зробили свою справу її зв'язки з великими мужами, афінськими й чужими. А Крітон сказав, що, мабуть, перемогло її мистецтво кохання.

— Досвід у коханні переважає навіть окату яєчню. Він діє ефек-

тивніше, ніж Афродітин бюст із ягідками на сосках грудей, можете мені, друзі, повірити. І я вирішив у цьому особисто переконатися.

— Навіщо ви краєте її на шматки? — озвався Сократ.— Перікл узяв її за те, що всього цього у неї вдосталь. Вона — чарівна.

Крітон глянув на Сілена, потім на Сократа, який стояв біля статуї з келихом у руці. Юнаки теж подивилися в тому напрямку і — о всі боги Олімпу!

— Ти це бачиш? — шепоче Сімон Пістієві зі священним острахом.

Сократ помітив, що всі змовкли, і сам застиг із чашею в руці, хоч він ще й не побачив, що так вразило його друзів.

Танцюючий Сілен здавався скорше живим, аніж неживим, його обличчя почервоніло у відблисках призахідного сонця. І Сократ, волосся і спітніле тіло якого досі ще припорошував мармуровий пил, теж розчервонівся, як його Сілен, і в своїй непорушності здавався скорше неживим, аніж живим. Які схожі були вони цієї хвилини!

Широкий лоб, плескатий ніс, опуклі очі — Сократ вирізьбив у Сілені самого себе.

Кіреб затрусився від сміху.

— Чого це ти регочеш? — запитав Сократ, якого теж уже почав розбирати сміх.

Кіреб через регіт не міг і слова вимовити й тільки мовчки показував рукою на Сілена. Все товариство аж лягало з реготу.

— В чому річ, Крітоне? — запитав Сократ.— Що тут такого смішного?

— Озирнися, любий, і ти сам усе побачиш! — відповів Крітон, показуючи йому очима на статую Сілена.

— Що я маю побачити? — запитав Сократ.

— Свою власну подобу,— відказав Крітон.

— Що? Я — цей старий цап, завжди напідпитку й усміхнений? — обурено вигукнув Сократ.— Ти верзеш дурниці, Крітоне.

— Ба ні. Він добре знає, що каже,— втрутився в розмову Кіреб.— Чому ти цьому старому цапові, майстрові на непристойні витівки, який глузує з людей,— заливається сміхом Кіреб,— чому ти не витесав йому ратиць? Ха-ха-ха! І чому ти не причепив йому хвоста? Може, з огляду на самого себе?

— Чудово! — вигукнув Крітон.— Тепер я знаю: мій батько сказав, що Сілен — мов живий, бо це ти сам, Сократе!

Сократ навіть не поворухнувся. Він мовчки дивився на Крітона, і тільки рука його міцніше стискала чашу.

Кіреб підвівся, похитуючись, підійшов до муру, по якому вився виноград, відірвав зелений пагін і, зробивши з нього вінок, надів на голову Сократові. Той не поворухнувся навіть тепер.

— Танцюй! Як він! — вигукнув Крітон.

Сократ похмуро мовчав. І сміх учасників бенкету почав поволі в'янути й нарешті ущух зовсім. Крітон заговорив перший:

— Мабуть, я образив тебе, Сократе. Удар мене! Я заслужив це! — Він підійшов до товариша й підставив обличчя.

Сократ навіть не поворухнувся. Крітон хотів зняти у нього з голови вінок. Сократ рішуче зупинив його:

— Облиш!

Крітон відступив.

Сонце тим часом зайшло. Останні його відблиски згасли, але ніч іще не запанувала.

— Ти, дотепнику, глянь-но краще на Сілена! — озвався раптом до Крітона Сімон.

Крітон обернувся. Сілен сяяв навпроти нього білим мармуром.

— Ти нічого не бачиш на ньому? Нічого більше не можеш сказати? — настирливо допитувався Сімон.

— Що тут можна сказати? Хіба це погано, що він віддає належне вину й веселощам? Адже наш Сократ— також саме вино. Ось по огорожі в'ється виноградна лоза, в Гуді в нього цілий виноградник, у погрібці хтозна-скільки піфосів...— Він повернувся до Сократа: — Не соромся цього, друже! Адже ми елліни! Що ми маємо пити? Сам Зевс п'є, один божий ковток — це щонайменше один хус. Скажи, чи ти пив сьогодні взагалі? Весь час хмуришся, чогось не в гуморі! О Афіно-діво, таж ти зовсім тверезий! Скажіть, хлопці, він пив чи ні?

Друзі наввипередки загукали, що Сократ пив, як і всі, ба навіть більше від інших.

Сімон устав і підійшов до Крітона.

— Це тому, що Сократ витриваліший, ніж ми, зрозумів?

— А ти, Сімоне, не втручайся! Це наша справа! — сердито вигукнув Крітон.

— Е ні! — не дав заткнути собі рота Сімон.— Сократ — мій товариш так само, як і твій. Чому ти забороняєш мені втручатися у вашу суперечку? Куди ти дивишся, чоловіче?! Я сказав тобі: «Дивись на Сілена!» Хіба не бачиш, що він тримає на руках маленького Діоніса?

Коли Сімон згадав про маленького Діоніса, Крітон аж стрепенувся, збагнувши, який тут зв'язок.

— Невже я мушу вдаватися до всіх отих подробиць? — гостро й неприязно запитав він.

— Так. І саме тепер,— з притиском відповів йому Сімон.— Якщо ми говорили про вино, то чому б нам не поговорити про мудрість? Сілен, опікун і нерозлучний Діонісів товариш, не втрачав од вина розуму, як оце ти сьогодні, Крітоне, а знаходив у ньому мудрість. Скоріше тут шукай подібності між цими двома — Сіленом і Сократом.

Сократ немовби прокинувся від сну й засміявся.

— Знаєте, чому мій Сілен удався мені? Тому, що я працював над ним із такою любов'ю, з якою досі не брався до жодної статуї і,— признаюсь вам,— весь час думав про цього маленького бога-чудодія, який звільняє людей від турбот і дарує їм приємні хвилини. Я б з радістю, ох, з якою радістю проганяв би я від людей турботи і натомість давав би їм щось краще! Але де ж мені взяти для цього стільки людської сили, коли божої мені бракує?

— Не бракує, Сократе! Вона в тебе є! — вигукнув Крітон і поцілував Сократа.— Ти вмієш своїм словом витягти з кожного все, що хочеш. Ти володієш дивовижною силою. Це вміння ти успадкував від матері, а силу — від батька...

— Щось ти сьогодні дуже добрий, Крітоне! Ха-ха! — засміявся Сократ.— Тому буде найкраще, коли я відпроваджу тебе зараз додому. Чи знаєте ви, дорогі мої, що я сьогодні на ногах із третьої години ранку?!

5

Сестра Геліоса, сметаново-срібна Селена, цього вечора ще не виїхала своєю парною запрягою на прогулянку по небу. Вона була не така пунктуальна, як її брат Геліос, котрий з'являвся на небі щодня.

Жіночі примхи! Замість того, щоб приходити у темряві, вона з'являлася й на денному небі, бліденька, стомлена, стогнучи від нещасної любові до вродливого пастуха Ендіміона. Бо яке то може бути щастя, коли боги обдарували її коханого вічною молодістю, але водночас наслали на нього вічний сон!

На подвір'ї непорушно стояв Сократ, чекаючи, коли серед віття оливи з'явиться Корінна, якій він сьогодні призначив побачення. Заклавши за спину руки з букетом троянд, він дивився, як на небі з яскраво-синього гнізда прокльовуються зорі, вискакують одна за одною, засвічуються й починають сяяти.

Корінна непомітно вислизнула з дому, який уже поринув у сон. Руками й босими ногами вона обхопила стовбур оливи. Крона загойдалася, зашуміла листям, тріснула гілочка, і звідти почулося тихе: «Я тут!»

— Вже біжу! — відповіла їй біла тінь із подвір'я.

Сократ у полотняному хітоні видерся на кам'яні брили, однією рукою підтягнувся на мур, по ньому підійшов до оливи й подав Корінні букет троянд.

Корінна встромила в букет свого носика.

— Ах, ах! — зітхнула вона, бо пахощі були такі свіжі й приємні, що їх не зміг би відтворити навіть найславетніший арабський парфюмер.— Чим це я в тебе заслужила, Сократе? Такої честі варта хіба що дочка перського царя царів, а не Корінна, дочка шевця Лептіна...

Сократ, сидячи на мурі, нахиляється до Корінни й схвильовано шепоче їй:

— Якби я був цар Сарданапал, то збудував би тобі палац із висячими садами, яких не бачила навіть Семіраміда.

— Якби, якби! — сердито урвала його Корінна.— Самі «якби». Ще три місяці тому ти співав мені над Іліссом, чим хотів би перекинутись, якби був Дієм, щоб мати змогу всю мене обцілувати. Ти міг би зробити це також у власній подобі, а тим часом тебе взагалі не видно біля Іліссу. Я полощу там білизну, виполоскану вже десять разів, руки мої кляknуть, я чекаю, чекаю, трохи не плачучи, втішаю себе: «Сьогодні він неодмінно прийде»,— а його знов немає.

Корінна заплакала.

Сократ раптом схаменувся. «Ця дівчина має слушність, я справді злочинно забув про неї, але хіба ж я не забув і про себе самого?» Він почав пояснювати Корінні, що́ йому весь цей час заважало бавити з нею солодкі хвилини над Іліссом: удосвіта, поки ще була роса, він їхав Перконом по траву. Треба було швидко накосити її і не гаючись вертати додому — витісувати з мармуру Сілена, щоб упоратися вчасно з роботою й не програти заклад з Крітоновим батьком.

— Знаю, все знаю,— схлипувала Корінна.— Проте Сілен стоїть уже щонайменше два тижні в Крітоновому перистилі.

— Так, але відразу ж після цього батько запряг мене до роботи, я щоранку ходжу з ним на Акрополь і допомагаю йому обтісувати іонічні капітелі. А це не так легко — бити весь час молотком і потерпати, щоб не відколовся більший, ніж треба, шматок мармуру.

Сократ простяг до неї руки.

— Стривай! — зупинила його дівчина.— Сімон сказав, що тебе запрошено до Перікла. Тебе, напевне, прийме й Аспасія, і, можливо, вона запропонує тобі найгарнішу овечку зі свого розплідника коханок...

Корінна й сама не дуже вірила в те, що говорила, але ревнощі краяли її серце.

Сократ гучно зареготав, схопив Корінну, яка трохи не плакала, в обійми і, мов повідаючи їй якусь велику таємницю, зашепотів на вухо:

— Дурненька ти моя, я ж люблю тебе саме за те, що ти нітрохи не схожа на тих жінок; та моє дівчатко, моя Корінна, гарніша за весь той славетний Аспасіїн розплідник. Віриш мені? — Він цілує Корінну, а коли її вуста не відповіли йому, обурюється: — А як Егерсіс? Ти нічого не скажеш мені про нього? Я чув, що, поки я тешу мармур, він упадає біля тебе. Ти ще не розкрила йому своїх обіймів?

— Він мені не подобається, і я завжди тікаю від нього,— відповіла Корінна.

— Цього замало! — вигукнув Сократ.— Ти повинна йому сказати, що не хочеш його навіть бачити, тож нехай він до вас більше не приходить. Чи, може, ти його кохаєш?

— Я кохаю тебе! — Корінна обняла Сократа за шию, він узяв її на руки й поніс униз, на подвір'я.

— На землі кохатися краще,— сказав він, опускаючись з Корінною на густий килим пахучих трав.— Ти щаслива?

— Так... так...

6

Сократ і Крітон ішли до моря, ішли до афінського порту — Пірея. Батько послав Сократа з дорученням до судновласників, які привозили з островів мармур, і Крітон попросив узяти його з собою. Порт давно вже вабив юнака.

Море! Мерехтіння його неозорої поверхні вдалині, плескіт і гомін хвильок у порту, який лежав у глибоких обіймах суходолу. Вгорі темно-синє небо. Море під небом глибоке; небо над морем — іще глибше. Від таємничих глибин аж голова йде обертом.

Повітря напоєне солоними пахощами іскристого моря, до яких домішуються запахи риби, розтопленої смоли, прогірклої олії й людського поту. Пірей, перехрестя торговельних шляхів, є водночас і ринком, якому нині немає рівного в цілому Середземномор'ї; тут торгують усіма товарами, які тільки є на світі, торгують тут і людьми, і грішми.

Раби й портові носії вивантажують привезене зерно, бо свого Аттіці не вистачає, щоб прогодувати всіх, а на вивіз вантажать тутешні товари: зброю, металеві вироби, кераміку, предмети розкоші й коштовності.

Навколо Пірея розкинулись верфі, склади, майстерні, доки, військовий порт, а в самому місті один біля одного щільно стоять заїжджі двори, шинки, доми кохання, будинки багатіїв; тягнуться вулички з присадкуватими халупами, де в одній комірчині без вікон живе ціла сім'я.

Сократ виконав батькове доручення, і тепер вони з Крітоном нехвапливо йдуть молом, побіля якого стоять судна, прив'язані міцними линвами. З суден і на судна пливуть люди й товари, матроси й власники кораблів, єгиптяни, сірійці, перси в шовку, напівголі раби й жваві фінікійці.

Сократ і Крітон сіли на перевернутому човні. На землі й на воді метушня й гамір. Барки снують поміж кораблями, крик і лайка всіма можливими мовами летять із суходолу на море, а з моря на суходіл.

Та ось стрункий чорний корабель, оздоблений різьбленням і розмальований червоною фарбою, поволі з'являється над гладінню води, ви-

тягує в бік моря великий дзьобатий ніс, а над ним, мов крила фламінго, надимаються барвисті вітрила. Під звук дудки десятками довгих весел корабель відштовхується від рідного причалу. Це прекрасна афінська трієра, що вирушає до гирла Нілу.

Сократ і Крітон захоплено дивляться услід чудовому судну — перлині на грудях моря. Вони, як справжні афіняни, відчувають гордість: Аттіка з мармуровою головою Афін перейняла з рук варварів панування над Середземномор'ям; тепер уже не фінікійський Тір, а афінський Пірей — столиця моря. Це триває вже тридцять років, і Перікл успішно веде далі цю справу, почату Фемістоклом. Еклезія [1] охоче схвалює його видатки на будівництво нових суден і зобов'язує афінських багатіїв оснащувати їх.

По всьому світі, крім Еллади,— самі варвари, як називають їх елліни, а в Елладі найкультурніша країна — афінська республіка.

Що в інших країнах існує тільки для царів, фараонів, їхньої рідні або для жерців, те в Аттіці,— театри, стадіони, участь у святкових бенкетах,— доступне всім, окрім рабів.

Єдина держава в усьому сучасному світі керується принципами справжньої демократії, які саме в ці роки з кожним днем удосконалюються.

Крітон відвів очі від трієри, що вже зникала в далині, і торкнувся руки Сократа:

— Ти сьогодні якийсь дивний, Сократе. Завжди веселий і балакучий, сьогодні ти чогось супишся й мовчиш. Що з тобою?

—Гаразд. Тобі я скажу. Я засмучений тим, що Перікл не запрошує мене до себе. Минуло вже три місяці...

— В нього багато обов'язків, турбот,— відповів Крітон,— ти й сам добре знаєш, що його змагання з Фукідідом, який очолює аристократів, дедалі загострюється. Батько казав, що Перікл і сам не знає, до чого йому братися в першу чергу...

— І він чхає на учня каменяра. Мені це зрозуміло.

— Та ні, Сократе. Твоя правда, це занадто затяглося. Знаєш що? Я скажу батькові, хай він нагадає про тебе Періклові...

— Нізащо! — вигукнув Сократ.— Я не хочу!

Посутеніло. На море впала ніч, але Пірей спалахнув розсипами сотень вогнів: один за одним загорялися смолоскипи, каганці, ліхтарі. Так не сяяли в темряві навіть Афіни.

Сократ і Крітон підвелися й пішли на поклик цих вогнів; вогні завели їх у вуличку, де перед кожним будинком висів кольоровий ліхтар. З відчинених дверей долинала музика. Авлос [2], двоїстий авлос, сиринкс, кіфара [3], барабан і тупіт ніг. Старі звідниці виходили до юнаків і, з першого погляду завваживши аристократичне вбрання Крітона, для певності ще проводили пальцем по його шовковому плащі, а тоді люб'язно або лукаво, послужливо або настирливо, залежно від вдачі, запрошували юнаків до бурдею. Друзі звернули до ще тіснішої вулички, де попід стінами й біля дверей стояли напівголі повії, демонструючи свої принади. Крітон аж тремтить від хвилювання. Навіть стриманий Сократ, який бачить набагато більше, ніж Крітон, не залишається байдужим. Гола огрядна фракійка сидить в отворі дверей, непорушна, мов статуя. Дівчина з розпущеними косами й однією оголеною груддю підходить до

[1] Еклезія — народні збори афінських громадян.
[2] Авлос — стародавній духовий музичний інструмент.
[3] Кіфара — давньогрецький струнний музичний інструмент типу ліри.

Крітона й притискається до нього. Крітон відштовхує її, дівчина прямує до Сократа, але той теж ухиляється, і тоді вона дивується:

— Жоден з вас не хоче жінки?

Не встигають вони відійти, як біля них опиняється розкішна сірійка.

— Заходьте, заходьте сміливіше,— кличе вона.— Не пожалкуєте.

Вони проходять повз товар, який їм пропонують, відчуваючи, як поза спиною в них бігають мурашки.

Раптом попереду вони побачили щось подібне до великого червоного яблука, яке звисало над вуличкою з крученого металевого стрижня і звабливо моргало їм.

Завіса на дверях відхилилася, і на вулицю вийшла вродлива молода дівчина з мідною шкірою і чорним блискучим волоссям, перев'язаним пурпуровою стрічкою; лимонного кольору пеплос спадав їй на ноги.

— Ходи до нас, любчику,— погладила вона шовковий плащ Крітона.— Тут найсолодші втіхи в усьому Піреї. А в тебе, красунчику, сподіваюсь, кишеня не порожня?

Крітон обернувся до Сократа:

— Підемо з нею?

Сократ завагався.

Дівчина глянула на Сократа:

— Твій раб може почекати й за дверима. Чи, може, ти заплатиш за нього?

— Ходімо! — коротко кинув Крітон.

— Мене звуть Іонасса,— сказала дівчина й повела їх у темну кімнату з низькою стелею; власник дому кохання, зморшкуватий чоловік із синіми мішками під очима, саме засвічував лампи; побачивши гостей, він уклонився їм, схрестивши на грудях руки.

— Синдар до твоїх послуг, шановний.

Він плеснув у долоні, і тієї ж хвилини з'явилася чорна рабиня з амфорою вина та кратером [1].

— Чи ти, може, питимеш незмішане?

Крітон, який звик завжди питати про все в Сократа, тепер відповів сам:

— Звісно, що незмішане.

Синдар посадовив їх до столу, Іонасса зникла.

— Музика! — крикнув він.

З кутка озвалися переливчасті й невпевнені звуки авлоса.

Крітон трохи розгублено усміхнувся до Сократа:

— Здається, ми потрапили до гарного вертепу.

— Вони всі однакові,— відповів Сократ.— Видно, що Крітони сюди не вчащають.

За хвилину повернулась Іонасса. Вона була не сама. Білява дівчина наближалася до Сократа, якось гірко усміхаючись, наче благаючи про милосердя.

— Амикла,— мовила вона. Волосся її здавалося білим у світлі ламп.

Іонасса піднесла Крітонові ласощі.

— Печінка тріски у самоському вині... за драхму. Так, у нас ціни досить високі, зате все найвищої якості. Та для тебе ціна, мабуть, не має значення.

---

[1] Кратер — посуд з широкою шийкою і двома ручками, в якому змішували вино з водою.

— Хай це тебе не турбує— недбало відповів Крітон.

Вони їли й пили, і густе вино з Родосу робило свою справу. Попоївши, перейшли до маленької темної кімнатки, де стояло дві канапи.

Вино з'явилося й тут. Дівчата почали роздягатися.

— До цього царства Ероса входять лише знатні люди! — мовила Іонасса.— Твій раб залишиться тут?

Сократ сподівався, що слово «раб» Крітон хоч цього разу замінить словом «друг». Та Крітон вимовив тільки:

— Залишиться.

Дівчина розуміюче торкнулася Сократової руки:

— Ну, звичайно. У нас ти в безпеці, а в інших домах часто ллється кров.

Іонасса крикнула щось дівчині, яка грала на авлосі, і та взяла в руки кіфару. В маленькому проході між двома канапами Іонасса затіпалася в якомусь химерному танці.

Крітон схопив її в обійми й посадовив собі на коліна. Вона пестила його неквапливо й уміло. Він не бачив уже нічого, крім цього напахченого, пружного тіла...

Амикла не мала успіху. Сократ гладив її груди й розпитував, звідки вона, хто її батьки, коли пішла з дому, чому, чи подобається їй тут, з ким мусить...

— Мушу чи не мушу, а кохаюся з усяким свинячим рилом, із смердючими матросами,— сердито відрубала вона.— Облиш нарешті ці свої випитування. Ти сам раб і досі не знаєш, що означає слугувати іншим?

— Я не раб,— відказав Сократ.

Амикла враз полагіднішала і, обвивши Сократову шию обома руками, розповіла, що вона теж не рабиня. Її батько, власник судна, гроші на товари позичав у міняйлів, які врешті розорили його, забрали навіть судно.

— Він змушений був найнятись на роботу, яку виконують тільки раби, і вся наша сім'я загрузла у злиднях. І я теж,— закінчила свою розповідь дівчина.

— І не знайшлося жениха? Ти ж така гарна.

— Такого, щоб утримував мене? Так, кожна жінка прагне, щоб у неї був чоловік-годувальник. Але тепер мене мусить годувати моя краса. Може, ти хочеш мене взяти? Забери мене звідси! Візьми за дружину! Ти наче й створений для мене! За таким босим бідаком, як ти, я, можливо, поповзла б на колінах.— Амикла ще тісніше пригорнулась до Сократа.

Сократ відчув, як по голих грудях у нього течуть її сльози.

— Скажи, чому ти не перехопила мого друга, а підсіла до мене?

Амикла тихо відповіла:

— Вибирати має право тільки Іонасса. Мені ж дістається хіба те, що залишиться.

Сократ мовчки простяг їй три драхми — все, що мав при собі. Вона метнула блискавичний погляд на завісу, з-за якої саме визирнув власник бурдею, і, відштовхнувши Сократову руку, закричала:

— Чого ти щипаєш мене?! Болить!

Синдарова голова щезла.

— Давай сюди гроші,— сказала Амикла.— Швидко. Дякую.

Її поцілунки тепер аж наче обпікали Сократа, який звільна гладив її тіло; здавалося, його долоні хотіли запам'ятати опуклість її стегон, високих персів.

Нараз він напружив слух. До нього долинув уривок розмови Іонас-

си з Крітоном. Він розплющив очі. Коханці лежали на канапі, тихо розмовляючи.

— Який ти ніжний! Як пахне твоє волосся, долоні. Я ще ніколи не кохалася з таким пещеним звірятком, як ти. Я тебе кохаю. Ти повинен приходити сюди до мене. Обіцяєш? Приходитимеш, га?

Сократ здивовано слухав Іонассині слова, бачив схилену голову Крітона, але обличчя того раптом видалося йому чужим, незнайомим.

Та він побачив іще одну голову, ту, яка стирчала з-за зборчатої завіси,— голову Синдара. Змокріле від поту волосся прилипло до лоба. Сині мішки під очима налилися ще дужче. Він подав Іонассі знак, щоб вона поквапилася.

— Я закохалася в тебе відразу. З першого погляду.— Вона знов поцілувала Крітона.— Ти теж мене кохаєш?

— Кохаю. Кохаю.

— Навіщо ти брешеш? — гостро урвав його Сократ.— Чому так легко віриш цим словам? Яке це кохання?

Іонасса надула губки.

— Твій раб багато собі дозволяє! Ти кохаєш мене, і я кохаю тебе.

Сократ побачив, як Іонассині руки обвилися довкола Крітонової шиї, а нога її почала обмацувати капшук у кишені його плаща.

— Ніхто в житті ще не подобався мені так, як ти,— долинули до нього її слова.

— Брешеш,— урвав її Сократ так само гостро, як і Крітона.

Іонасса хотіла щось відповісти, але раптом озвався Крітон:

— Навіщо ти її ображаєш? Чого всюди стромляєш свого носа?

Сократ не повірив власним вухам. Не самі слова, а цей ворожий тон невимовно здивував його. Він замислено гладив Амиклине волосся.

— Твоя правда.— прошепотіла дівчина.— Іонасса бреше! Вона вже багато років Синдарова коханка. Через те їй і дозволено вибирати,— з ненавистю додала вона.

Сократ глянув на бридке обличчя Синдара, який стежив за кожним рухом коханців. «І з таким монстром ділиться мій Крітон!» — подумав він.

— Ти маєш на мене право. Іди до мене! — нетерпляче сказала Амикла.

Але в цю мить пролунав крик. Смугла рука відштовхнула Синдара, рвучко зірвала завісу, і на порозі раптом виріс бронзовий, бородатий моряк. Це був Драбол, який перевозив вантажі з Пірея на Егіну і в день Афродіти приходив до Іонасси, за любов якої щедро платив. Може, він і не знав, що Іонасса — Синдарова коханка, а може, й знав, та це йому було байдуже, безперечно одне: він приходив сюди регулярно і був тут шанованим гостем.

Побачивши Іонассу на канапі в обіймах вродливого юнака, Драбол заревів, мов тур, в око якого влучила стріла.

Іонасса відчула небезпеку надто пізно, проте робила тепер усе можливе, щоб вийти сухою з води. Вона вдавано відбивалась від Крітонових обіймів, лементуючи:

— Даремно стараєшся! Я тебе не хочу! Пусти мене! Кажу тобі, пусти, бо вкушу!

— Шльондра паскудна! — вилаявся Драбол. — Скільки я віддав тобі грошей! А ти валяєшся з отаким шмаркачем! Сьогодні мій день! І моя година. Я наб'ю тобі пику!

— Можеш сам переконатися, хочу я тебе чи ні! — вигукнула Іонасса й плюнула Крітонові в обличчя.

Крітон ще ніколи не зазнавав такої ганьби. Він зблід, та в цю мить важка Драболова долоня опустилась на Іонассине обличчя.

Крітон хотів був підвестися з канапи, проте жилаві руки моряка схопили його за шию й почали душити. Крітон сичав, харчав, стусав Драбола ногами, проте міцні руки не відпускали його шиї. Сократ кинувся Крітонові на допомогу; але тієї ж миті на знак Синдара з'явився негр, величезними ручиськами схопив Крітона й Сократа, виніс їх на вуличку і, кілька раз стукнувши лобами, кинув під стіну протилежного будинку, наче двох паршивих кошенят.

Вони насилу підвелися і якомога швидше подалися до Довгих мурів, а потім стали підійматись до міста.

Крітон ледве тягнув ноги.

— Ти можеш мені пробачити, Сократе? — нарешті промовив він.

— Я вже пробачив,— відповів Сократ.

— Ти оту підлоту розгадав одразу...

— Бо мені було відомо таке, чого не знав ти. Ця твоя любов щоночі лягає в ліжко зі своєю любов'ю Синдаром.

Крітон затулив обличчя рукою.

— Мені здається, ти там не розплатився,— сказав Сократ.

Крітон мимохіть помацав кишеню. Капшука в кишені не було.

— Розплатився.— сказав він.— У мене вкрали всі гроші! Там було майже тридцять драхм. Але хто їх міг у мене взяти? Та шльондра? Чи, може, той звідник?

Сократ усміхнувся:

— Радій із того, що ми сьогодні зажили, Крітоне!

— Як я можу радіти, коли ще й досі відчуваю на своєму обличчі плювок тієї повії, ще й досі відчуваю, як борсаюсь у тому бруді?

— Ми обидва повинні радіти.

— Але чого, скажи, будь ласка?

— Ми обидва пізнали, яку страшну силу має в певні хвилини людська пристрасть...

7

— Ось твої сандалі. Не підеш же ти туди босий,— сказала мати.

Син запитливо глянув на неї, однак нічого не відповів.

«До храму ходжу босий,— подумав він,— але туди й справді не можна».

— Зараз принесу хітон. Купила тобі, щоб мав новий, коли підеш записуватися в ефеби[1].

Мати вийшла і за хвилину повернулася з білим хітоном.

—Хай береже тебе Афіна і хай тобі щастить. Переступи через поріг правою ногою. Ти радий?

— Ще й як, матусю! Іти до Перікла — це ж не кожному випадає.

Дім Перікла був простий і не вражав розкошами. Він далеко не міг рівнятися з віллами інших аристократів, зате тут панувало багатство ідей, які приносив сюди сам Перікл, і тонкий смак, який принесла друга Періклова дружина, Аспасія. Цей дім часто відвідували знамениті мужі — філософи, вчені, будівничі, митці, яких Перікл запрошував до Афін з усіх кутків Афінського союзу.

В одній з великих кімнат, що правила за кабінет, народжувалося нове обличчя Афін. На рядах столів були розкладені різні плани. В

[1] Ефеби — 18—20-річні афінські юнаки, що відбували дворічну військову повинність.

центрі — великий план міста, якому мужі, що збираються тут, пророкують зростання й небачений розквіт. Довкола головного плану розміщено плани різних будов з виправленнями та уточненнями деталей, схеми й макети нових будинків, ескізи їх зовнішнього та внутрішнього оздоблення.

Цими планами заповнена ціла кімната. Коли ж ця краса заповнить Афіни?

Великий творець Фідій, до рук якого Перікл наважується вкласти керівництво всім перетворенням Афін, заріс, очі його блищать, мов жарини; він обводить указкою план міста, тицяє нею в те чи те місце й інформує Перікла, як посувається ремонт храмів та міських мурів, зруйнованих персами.

Промені призахідного сонця пробилися крізь завіси й лягли на обличчя Фідія. Тепер усім видно, яке напружене воно. Аспасія, що сидить у різьбленому крісельці, нахиляється до Софокла:

— Ти бачиш його лице?

— Так. Воно якесь незвичайно схвильоване. А подивись на указку: як неспокійно бігає вона по планах. Він увесь наче в лихоманці,— пошепки відповів Софокл і додав: — А втім, горіти краще, аніж тліти.

Фідій тим часом закінчив свою доповідь про те, якого успіху досягнуто в ремонті храмів. Потім узяв сувої папірусів і розгорнув їх на вільному столі. Парфенон! Його план, загальний вигляд та ескізи оздоблення запропонував сам Фідій. Ліс доричних колон оточує величезний храм Афіни, що, наче царська корона, увінчує Акрополь. Понад сорок могутніх колон здіймаються у височінь. Кольоровий малюнок зображує Панафінейську процесію [1], яка має бути вирізьблена на фризі храму. Проекти обох фронтонів теж у кольорах: синьому, червоному, жовтому. В кімнаті панує тиша. Ніхто не наважується заговорити перше, ніж візьме слово Перікл.

Перікл мовчить. Його великі повні губи стулені, обличчя вузьке, чоло високе. Поза очі його називали «цибулеголовий», у вічі — «олімпієць». Він уважно й мовчки розглядав проект Фідія.

— Дивовижно! — вигукнув Софокл.

— Це твоє творіння,— скромно сказав Фідій Періклові.— Ми з будівничими Каллікратом та Іктіном врахували всі твої вказівки й побажання.

— Це перевершує все, що я собі уявляв.

— До музичної зали Одеону з шатровим дахом долучиться нова перлина афінського народу,— сказав Анаксагор.

Перікл усміхнувся самими кутиками вуст:

— А як же інакше, дорогі мої? Фукідід узяв собі за мету згуртувати зграю афінських аристократів і піти з ними проти народу; я ж навчився мислити мозком народу, дивитися його очима й будувати для народу, якому вирішив присвятити усе своє життя.

— Це твоє творіння,— засмучено повторив Фідій і зітхнув, бо Перікл усе ще нічого не сказав про храм.

— Справжнє буяння краси! — захоплено докинув Анаксагор.

Та Періклове обличчя все ще лишалось незворушним. Його великі замислені очі вивчали план і ескізи подовжнього фризу та архітравів, де на червоному тлі були зображені постаті в синьому.

— Буяння краси, кажете,— нарешті промовив Перікл.— Так, це ви-

[1] Панафіней — щорічне свято афінян на честь богині Афіни.

діння, яке постає перед людиною, щоб вона стала кращою. Але це водночас і визивна краса, яка породжує страх.

Руки Фідія безсило опустилися. Він усе зрозумів. Знав, у що обійдеться Афінам Парфенон. Якщо Афіни зможуть надіти собі на голову цю корону, то це викличе нову заздрість і ненависть у всіх членів Афінського морського союзу. Вже тепер вони осуджують Афіни як нерозумну марнотратницю, що за їхні гроші чіпляє на себе коштовності; бо ні в кого не було сумніву: Перікл звелів перенести казну союзу з Делосу до Афін не зі страху перед персами, а для того, щоб мати її весь час напохваті.

Перікл підвів голову й промовив рішуче, як промовляв до багатьох тисяч афінян в еклезії:

— Я знаю, про що ви думаєте й що боїтеся мені сказати. Скажу про це сам: я надто сміливо запускаю руку в казну союзу, яка зберігається на Акрополі. Так, я це роблю, але хіба я злодій? Чи, може, я беру собі?

Навшпиньках увійшов раб і доповів Періклові, що прийшов Сократ, якого запрошено на сьогодні й саме на цю годину.

— Хай прийде іншим разом. Я повідомлю коли,— сказав Перікл.

Анаксагор жестом зупинив раба й звернувся до Перікла:

— Коли ж до тебе проб'ється цей нещасний хлопець, якщо ти день і ніч сидиш над планами? Він і так чекає вже кілька місяців...

— Хто цей Сократ? — запитала Аспасія.— Мені здається, що це ім'я я вже десь чула.

— Це молодий здібний скульптор,— відповів Фідій.— Я бачив у Крітона його Сілена. Прекрасна робота!

— Скульптор і мій учень,— докинув Анаксагор.

— Це добре,— сказав Перікл, усміхнувшись самими кутиками вуст.— Виходить, у Сократа і в мене один і той самий учитель. Ну, якщо ти, дорогий Анаксагоре, зробиш із нього такого ж навіженого, як я, то...— Він звелів рабові провести Сократа до перистилю.— Хай зачекає там. Я запрошую його повечеряти разом з нами.

Тільки-но раб вийшов, Аспасія запитала, що так стурбувало Перікла хвилину тому.

— Наче ви не знаєте! — знову спалахнув Перікл.— Мене звинувачують у найгіршому.

Всі знали, що це означає. Перікл був забобонний. Він не міг здолати у собі страху перед надприродними силами, страху перед помстою богів. Він стільки разів уже бачив, як їхня помста здійснювалася!

Анаксагор терпляче намагався розвіяти Періклову забобонність,— так лікар намагається вилікувати хворого від недуги. Та Періклові весь час увижалася кров, що її безбожно пролив член роду Алкмеонідів, роду Перікла.

У ті часи, коли Кілон із своїми прибічниками хотів захопити в державі владу, Алкмеонід Мегакл був архонтом. Повстанців оточили на Акрополі, але вони сховались біля жертовного вівтаря Афіни, який за прадавніми законами гарантував їм притулок і безпеку.

Мегакл пообіцяв помилувати бунтівників, якщо ті вийдуть із святині Афіни. Та тільки-но вони вийшли, Мегакл порушив свою священну клятву й звелів повбивати Кілонових прибічників. За це віроломство рід Алкмеонідів назавжди було проклято.

Протягом двох століть навіть найменше нещастя, яке спіткало члена цього роду, вважалося помстою богів.

— Я теж проклятий,— глухо сказав Перікл,— і я теж розплачуюся за цей кривавий злочин, за цю наругу над Афіною...

— Я з болем слухаю тебе, мій Перікле. В своїй новій трагедії «Едіп» я хочу примхам туманної долі протиставити вчинки людини, на які вона йде цілком свідомо.

— Хвалю тебе за це, Софокле. Давно вже час розум і людську волю протиставити застарілим забобонам,— сказав Анаксагор і подумав, що це, мабуть, сам Перікл надихнув Софокла піднести людську особистість над легенди й міфи.— Пригадаймо, що каже Есхілів Прометей: «Я справді ненавиджу всіх богів». Я теж їх ненавиджу, друзі мої. Вони скрізь втручаються, за все нас карають, хоч самі бувають ще нікчемніші, ніж ми, отруюють нам життя погрозами і страхом... і при цьому не існують! Я певен,— вів далі Анаксагор,— ти, мій Перікле, будеш перший, хто зламає сліпу силу долі — навіть коли припустити, що вона справді існує.

— Але як і чим, Анаксагоре? — перебила його Аспасія.

— Ти, Перікле, робиш місто Афіни могутнім і гарним, отож не можеш не подобатися всім силам землі й неба. І цим своїм діянням,— філософ показав на плані міста Парфенон,— не тільки знімеш із себе будь-яке прокляття, а й здобудеш прихильність усіх...

— Атож, атож,— підхопила Аспасія. Очі її палали любов'ю до Перікла.— Буде так, як каже наш філософ.

Сократ чекав. Він захоплено розглядав статуї, бронзу, мармур, алебастр — на вільному просторі і в критій аркаді. Поміж рододендронів, укритих блідо-бузковими й рожево-червоними квітами, гуляли павичі з хвостами, наче віяла, і з кожної їхньої пір'їни дивилося блискуче зеленаве око. Пташиний крик заважав Сократові слухати схвильовані голоси в залі, де вирішувалась доля майбутньої корони Афін.

Він зрадів, коли упізнав спокійний голос Анаксагора. Його присутність тут подіяла на Сократа підбадьорливо. Голос Фідія він теж упізнав. Йому доводилося слухати його вказівки й пояснення, коли він працював з батьком на Акрополі. Голос цей лунав твердо й виразно навіть під стукіт молотків, рипіння коліс та блоків, серед лайки й погроз усіма можливими мовами.

Софокла Сократ чув уперше. Слухаючи цей голос, важко було сказати, що він володіє силою, яка захоплює людські маси, і то не тільки в театрі, але і в звичайному діалозі; здавалося, в ньому час від часу проривався віршований розмір.

Упізнавши голос Перікла, Сократ затремтів. Алкмеонід. Коріння цього роду сягає в давнину. Слава й прокляття супроводжують його ще й сьогодні. Сократ відчував у цьому голосі Періклів захват Парфеноном і Фідієвою Афіною.

Він несамохіть напружує слух. Говорить Перікл. Говорить приглушеним голосом. Сократ не розуміє, усе ще нічого не розуміє, але Періклів голос міцніє, набирає сили.

— Чи я краду? Як можна так усе перекрутити? Я присягаюся, що довіку не візьму собі з союзницької казни ані драхми! Свою сім'ю я змушую в усьому так ощадити, що вона вже ремствує. Мій управитель Євангел лічить кожен обол. «Чому? Чому?» — іноді дивуєтесь ви. Я вам скажу. Я став на бік народу, я віддав перевагу бідній більшості перед

багатою меншістю. То невже я зробив це для того, щоб збагачуватись за рахунок бідного люду? Чого я був би після цього вартий? Таку дрібну, таку вбогу мету не може ставити перед собою Перікл. Хто поширює про мене такі плітки, той брехун. За вкрадене яблуко Драконові закони відмірювали смертну кару! То якої ж кари, в такому разі, заслуговував би я?!

Сократ чує, як кипить Періклова душа. Вперше він може переконатися, що про нього казали правду, ніби на язику він носить грізну блискавку.

— Смерті для мене було б замало, злочин, скоєний проти афінського народу, був би такий страшний, що не знайшлося б закону, який міг би його покарати. Що таке народ? Може, це якась нереальна маса без очей, без серця? Ні, ні! Це очі, злиті в одне велике око, тисячі сердець у театрі Діоніса, злиті в одне велике серце. Пихатий скнара запрошує на бенкет кількох друзів, годує їх так, що вони трохи не луснуть, поїть їх вином, а потім пропонує видовище: один штукар, один флейтист та ще гола танцівниця — і гості задоволені. Але цьому великому оку народу, цьому його великому серцю замало такого видовища. Народові потрібний театр, де поруч можуть сидіти тисячі, й там його вимогливість буде в тисячу разів більша, ніж на бенкеті. Йому замало одного актора, одного співака на сцені, він хоче, щоб там були цілі хори, щоб лунали хорові декламації, співи, діалоги, щоб відбувалися змагання ідей...— Перікл обернувся до Софокла: — Так, любий друже, і ти це добре знаєш. Народ замало полоскотати. Народ хоче бути свідком боротьби розкутої волі людини проти сліпого фатуму, хоче, щоб його заполонив вихор пристрастей і краси. Ось чого хоче це велике око і велике серце народу! Кров, сльози, смерть, кара, спокута — і сміх та радість. Жити життям героїв! Страждати з ними, перемагати з ними. Ридати в екстатичному захваті від всесильності краси, від такої глибини думок, що аж голова йде обертом. Ніяка особа, а тільки влада народу може задовольнити найвимогливішого глядача, яким є народ, його велике око і велике серце.

Друзі слухали Перікла у глибокому мовчанні. Фідій напружився, мов струна. Він розумів, що Перікл, говорячи про театр, говорив і про Парфенон та його Афіни. «Проте він заразився від Анаксагора невірою в богів. Невже відхилить мої плани?» — подумав він.

Сократ аж рота розкрив, так уважно слухав, що ж зробить Перікл для цього великого ока й великого серця народу.

Перікл усе ще не спускав очей із Софокла:

— Театр для тисяч розвіює пригніченість і смуток тисяч, театр силою духу і словами підвищує освіченість тисяч. Чому мені докоряють мої вороги, що я честолюбний? Навіщо вони це роблять? Їм ідеться зовсім не про мене. Вони не бажають народові того, що дає йому моїми руками демократія, а демократії не бажають того, що народ дає їй! Я цього абсолютно певен.— Перікл глянув на Анаксагора. — Мені соромно за мою хвилинну слабість. Це вона винна в тому, що в пам'яті моїй зринали давні лиха та прокляття.— Він глянув на блідого, тремтячого Фідія.— Мене перемогла велич і краса Парфенона, мене перемогла твоя Афіна, Фідію. Тепер Афіни належать усьому народові, і через те йому належатиме і твоя прекрасна Афіна. Ти — великий митець, Фідію, великий скульптор, будівничий і володар простору й матерії. Я дам тобі стільки мін, скільки ти потребуватимеш. Дам тобі міни й

таланти, і я певен, що еклезія схвалить це одностайно. Еклезія відчує серцем, що краса підносить людину, що коли вона може її засліпити, то це справді сліпуча краса; довкола людини має бути цілий світ краси...

Сократ слухав Періклові слова, затамувавши подих. Цілий світ краси довкола людини, щоб краса підносила її вище...

— Все те, чим ми хочемо прославити наше місто, повинно мати єдиного творця. Я довго думав над цим і не бачу кращого кандидата, ніж ти, Фідію.

— Я боявся, що ти назвеш моє ім'я, дорогий Перікле, і водночас бажав цього.

Перікл підійшов до Фідія і міцно його обняв.

— Радіймо,— сказав Софокл.— Сьогоднішній день такий прекрасний!

— Чому ти мовчиш, любий Анаксагоре? — запитала Аспасія.— Ти з нами не згоден?

— Я згоден з вами абсолютно. Я проти того, щоб людина залежала від примх віри в богів, яких вона сама вигадала. Та хіба я можу заперечувати проти цих старих казочок як основи творчості митців? А тим паче проти такого шедевру, яким буде Парфенон і Фідієва Афіна? Ці старі боги з маскою вічної молодості виросли на еллінській землі, як фіга або олива. Якщо такі Фідієві мармурові божества заселять наш світ, то їхня краса примусить мене повірити в їх силу.

— Чудово, дорогий Анаксагоре,— сказав Софокл.— Адже наше життя ущерть виповнене міфами, саме в них — пракоріння фантазії наших Гомерів і Гесіодів, і нас, трагічних поетів.

Сократ виразно чув тепер кожне слово. «Митець, навіть коли він і знає, що сонце — розпечений камінь, однаково може уявити його собі Геліосом у золотій колісниці, яка мчить блакитним іподромом небес,— подумав він.— Так, боги — це людське творіння, і фантазія митця в творчому процесі вдається до них».

Велика зала, де звичайно вечеряли, виринала з темряви в міру того, як раб засвічував ряди оливних ламп. Сократ боявся звести очі на тих, кого мимохіть підслухував. Найважче йому було глянути на Перікла, сповідь якого і признання він теж підслухав. Очі його звернулися до Анаксагора.

— Ми з Сократом давні друзі,— усміхнувся Анаксагор.— Гуляємо вранці уздовж Іліссу й пасемо там його Перкона. А що при цьому ми філософуємо, то інколи забуваєм осла біля річки й вертаємось додому без нього, правда ж?

Аспасія і Софокл засміялися. Сократ почервонів.

Аспасію Сократ бачив сьогодні вперше. Бачив її глибокі азіатські очі, в яких палало світло, жовте, мов лев'яча шкура, але не наважувався довго дивитися в них.

Під тонкою тканиною, що м'яко облягала Аспасіїне тіло, вимальовувалися прекрасні форми. Гарна, привітна й розумна. Тож хіба дивно, що колись вона зачарувала перського царя? Хіба ж дивно, що вона зачарувала й Перікла?

Сократ і сам дивився на Аспасію, мов зачарований. Вона всміхнулась йому й звернулася до Фідія:

— Ти хвалиш Сократового Сілена, Фідію. Скажи нам, яку роботу ти збираєшся доручити Сократові?

Фідій якусь хвилину розмірковував. Всю роботу над Парфеноном він уже розпланував у думці. Сократа він пошле поки що помічником до досвідченого скульптора й стежитиме особисто, як юнак працюватиме. А потім? Що ж йому довірити, коли він гідно виявить себе? Самостійну роботу? Після того, як буде добудовано Парфенон, Перікл хоче розпочати будівництво нових Пропілеїв [1].

— Спершу ти виконуватимеш дрібні допоміжні роботи,— звернувся він до Сократа.— Згодом, якщо принесеш мені вдалі ескізи й моделі в глині, я доручу тобі щось солідніше.

— Слушно, Фідію,— зауважив Перікл.— Юнакові слід доручити щось важливе; хай випробує свої сили й здібності. А ти, Сократе, цього не злякаєшся?

— Я тримаю в руці різець з шести років,— скромно відповів Сократ.— Я хотів би робити щось велике.

— Гаразд,— сказав Фідій.— Ти вирізьбиш із мармуру трьох Еріній: Алекто, Тісіфону й Мегеру. Ми розмістимо їх на фризі над новими Пропілеями.— В очах Аспасії він побачив переляк.

— Трьох Еріній? — вигукнув Сократ.— Даруй, я не можу. Я хотів би, я дуже хотів би вирізьбити їх... але не можу... Три Ерінії, три карги в пошматованій одежі — крила й кігті, наче в яструба... замість волосся — клубок гадюк... очі налиті кров'ю... Ні, я цього не можу. Вибач мені, дорогий Фідію, але я не можу.

— Нечувана річ! — обурився Фідій.— Я вибрав тобі роботу, в якій ти зможеш виявити всю свою фантазію й розум. Ти боягуз! Ти не митець!

Перікл відсунув таріль із горіхами, змоченими у вині.

— Стривай, Фідію! — сказав він.— Мені Сократ сподобався саме цією відмовою. Кожен на його місці, навіть досвідчений митець, за таку пропозицію вклонився б тобі до самої землі. Ти хмуришся, Фідію? Але я не вірю, що той, хто знайшов у собі відвагу сказати таке тобі у вічі, не має в собі відваги митця.

Фідій був непохитний:

— Але цей шмаркач суперечить не тільки мені, а й тобі, дорогий Перікле. Це ж ти сам забажав, щоб на фронтоні Пропілеїв було вирізьблено трьох Еріній і щоб кожного, хто пройде попід ними, вони застерігали від кривавого злочину.

— Так,— сказав Перікл. — Я хочу, щоб ніхто не порушував даної обіцянки, хочу, щоб ніхто не ганьбив давніх грецьких звичаїв.— Він глянув на Сократа: — А чому ти, Сократе, не хочеш вирізьбити Еріній?

Сократ глянув на Анаксагора:

— Ерінії карають не тільки за криваві злочини й порушення закону. Вони карають і переслідують також невинних, і тільки через те, що в жилах у цих бідолах нібито тече проклята кров. А що таке проклята кров? Ти, дорогий Анаксагоре, вчив мене іншого. Від тебе я знаю, що людина сама кує собі добру або лиху долю й не може розплачуватися за злочин її предків. Ти підніс над забобони людський розум.

Аспасія вся аж засяяла:

— Ти добрий учень свого вчителя, молодий друже. Ну, що ти скажеш йому тепер, дорогий Фідію?

---

[1] Пропілеї — портик перед входом до Акрополя. Збудовані архітектором Мнесіклом.

— Ці Ерінії — Періклове бажання, отож нехай вирішує він сам,— відповів Фідій, не бажаючи далі втручатися в цю справу.

Перікл сидів, поринувши в глибоку мовчанку.

Сократ силкувався загладити неприємне враження, яке він справив тут на всіх. Його погляд зустрівся з поглядом Перікла.

— Я не люблю Еріній. Мені огидні їхня несправедливість і лютість. То невже такі потвори царюватимуть над входом до найбільшої гордості й краси Афін?

— А що на цей фронтон запропонував би ти, дорогий Сократе? — привітно усміхнулася Аспасія.

— Трьох Харіт,— не роздумуючи, відповів Сократ.

Всі здивовано перезирнулись.

— Ах, так. Доброчинних Харіт, а не мстивих чудовиськ! Це було б прекрасно! — вигукнула Аспасія.— Кожного тут вітали б богині краси й радості: Євфросинія, квітуча Талія та осяйна Аглая. Перікле, любий мій, ти зміниш своє бажання?

Перікл усе ще замислено мовчав.

— Можна мені ще щось додати?..— тихо запитав Сократ.

— Тобі ще мало? — розсердився Анаксагор.

— Ні, любий Анаксагоре, —нарешті прокинувся із задуми Перікл.— Нехай Сократ скаже все, що хоче. Я ціную його щирість.

Сократ наважився зробити останній випад проти Фідія і проти Перікла:

— На небі сяє сонце, і назустріч сонцю сіятиме золота й мармурова краса Акрополя. І це сяяння на землі під сяянням неба відповідає красі життя. Я пропонував би зобразити не красиве минуле Афін, а його світле і радісне майбутнє: три Харіти, які танцюють, тримаючись за руки на знак того, що добрий настрій, осяйна краса і розквіт міста нерозривно пов'язані.

— Скажи, дорогий Фідію, ти довіриш Сократові цих трьох Харіт? — запитав Перікл.

— Якщо ти дозволиш, то охоче,— відповів Фідій.

Прощаючись, Аспасія сказала Сократові:

— Я дуже рада, що тепер ти часто відвідуватимеш нас, молодий друже.

— Мені незабаром мине вісімнадцять літ, і тоді — військова служба,— сказав Сократ.

— Жаль,— зітхнула Аспасія.— То, виходить, аж через два роки.

— Так,— сказав Перікл.— І я хочу, щоб ми були першими, куди приведе тебе через два роки твоя дорога

— А до ескізів Харіт можеш братись одразу, як тільки в тебе випаде вільна хвилина,— прощаючись з ним, сказав Фідій, боляче ляснувши його по плечу, як це робив Сократів батько. І додав з грубою добродушністю:— Ти, шмаркачу, великий нахаба, але дещо в твоїй голові таки є.

Раб подав Сократові запалений смолоскип:

— Хайре.

Сократ бадьоро вийшов на вулицю, але відразу ж зупинився. Що це? В нього паморочиться в голові? «Чого б це? Від вина? Де там! Від Харіт! Від моїх Харіт!»

Сократ скинув сандалі, причепив їх до пояса і вистрибом побіг додому. «Паморочиться? Нехай паморочиться! Бо є від чого!»

Полум'я смолоскипа тяглося за ним хвостом. Тепер Сократові здалося, немовби вся вулиця крутиться навколо нього. Йому це сподобалося. «Добре. Все крутиться навколо Перікла. Навколо моїх Харіт. Ці три кралечки віками танцюватимуть над Пропілеями, віками люди дивитимуться на них і казатимуть: «Це Сократ!»

Але що скаже батько? Цікаво, що скаже батько? «Ну й бовдур ти! Гарну штуку ти встругнув! — скаже він.— Вирізьблювати на фриз танцюючих Харіт! Хто ж буде тобі ці таночки показувати?»

Сократ уявив собі, що батько йде поруч нього, і відповів:

— Це дрібниця, тату. Дивись! Я тобі зараз продемонструю, як зображу цих стрибух.— Він застромив смолоскип у землю посеред вулиці й тихенько почав танцювати та наспівувати.

Йому здалося, що він виразно чує батьків голос:

«Годі, шалапуте! Таке вайло, такий лобуряка — і Харіта? Наче бабка і цап».

— Я викличу до себе Корінну, тату!— вигукнув Сократ. —Зніму з неї пеплос, і вона з радістю буде мені позувати й танцювати...

«Ну й шалапут! — розсердився уявний батько.— Я знаю, що ти придумав Харіт не заради краси Афін, а заради тієї шевцевої дівки, щоб вона весь час була поруч тебе й ти міг її роздягати...»

— Присягаюсь Герою, що це не так, тату! Я думав про місто, але твої заперечення нагадали мені зараз про Корінну... Вона буде казковою в цьому танці...

8

Сократ лежав горілиць на пласкому даху батькового будиночка, повертав до призахідного сонця сувій папірусу і вголос читав з нього вірші поета Івіка.

Сімон сидів поруч нього і, поклавши на коліно табличку, вкриту воском, записував метафори й рядки вірша, які йому особливо подобалися.

— Хайре, Сократе! — долинуло раптом з вулиці.

Сократ із Сімоном підхопилися і, ставши на краю даху, відповіли на вітання друзів.

— Що ви там робите? — запитав Кіреб.— Дах лагодите?

— Ловимо останні промені сонця! — відповів Сократ.— Але біжимо вже вниз.

На бесіду з Сократом друзі ніколи не приходили з порожніми руками. Вони завжди щось приносили з собою на вечерю. Все викладалось у велику глиняну миску й ділилося на однакові порції.

Нарешті з'явився той, кого з таким нетерпінням чекав навіть Сократ.

— Хайре, милий Крітоне! — голосно привітався Сократ і не втримався, щоб не запитати: — Ти знову щось несеш мені?

— Несу,— всміхнувся Крітон і підняв над головою циліндр із сувоєм папірусу.— Але ж ти не міг так швидко прочитати все те, що я дав тобі минулого разу!

— А навіщо мені очі та оливна лампа?

— Ти ковтаєш сувої з нашої бібліотеки швидше, ніж я. Ти акула!

«Бібліотека старого Крітона! Коли ж то я її проковтну або хоча б здожену молодого Крітона!» Сократ полинув думками до бібліотеки у Крітоновій віллі: на полицях із сандалового дерева там лежали сотні

папірусових сувоїв, помережаних густим письмом, яке часто доповнювалося кольоровими картинками. Кожен сувій старанно укладено в циліндр із вичиненої козячої шкіри, і циліндр закривався золотою кришечкою, на якій було вигравірувано ім'я автора й назву твору. Кришечки ці блищали й засліплювали очі. Не статуї, не фрески на стінах, не скрині з дорогим одягом, не шкатулки, повні коштовностей, а бібліотека — ось що було найбільшим і найдорогоціннішим скарбом цього дому. Тут були переклади творів вавілонських, гебрейських, єгипетських, перських авторів. А потім ішли елліни: Гомер, Гесіод, Сапфо, Алкей, Анакреонт, Піндар, Архілох.

Крітон подав йому циліндр, у який було вкладено вавілонський епос про Гільгамеша, шукача безсмертя.

Сократ жадібно схопив циліндр:

— Ти мене псуєш, дорогий Крітоне, останнім часом я волію більше брати, ніж давати. Цим я хочу сказати, що обтісую з батьком іонічні капітелі, м'яко кажучи, без особливого бажання.— Сократ засміявся і, звертаючись до решти друзів, сказав, що те, про що він довідується з сувоїв, які йому позичає Крітон, сидить у нього в голові й під час роботи над капітелями, про які він не думає зовсім.

— Страшно те,— сказав Крітон,— що чим більше я читаю, тим більший хаос у мене в голові.

— Цікава штука! — засміявся Кіреб.— Виходить, ці твори придумані для того, щоб наганяти на людину страх.

Сократ глянув на нього:

— Ти гадаєш, що краще й не знати їх?

— Страх від плутанини в голові теж має свій позитивний бік,— відповів Сімон замість Кіреба.— Він примушує тебе дати лад цій плутанині.

Крітон похитав головою:

— Це легко сказати, Сімоне, дати лад! У всьому тому, що твердять філософи чи поети, стільки суперечностей, що на них не вистачить розуму однієї людини.— Крігон почав навмання перераховувати: — Анаксімен першоосновою всього вважав повітря, Геракліт — вогонь, а крім того, він учив, що праматір'ю всього є боротьба. Один із філософів твердить, що земля — це куля, а інший — що це рівнина. Більше припущень, ніж аргументів.

— Скажи мені, Сократе,— запитав Крітон,— Анаксагор теж такої думки про Піфагора, що й жителі Самосу, нібито він був пророк і чудотворець, коли не сам бог?

— Ні, Крітоне,— відповів Сократ і пояснив, що Анаксагор шанує Піфагора за його відкриття, особливо законів з геометрії й фізики, та його обурює Піфагорова містика: — Прихильник матерії, а вірить у перевтілення душі! «Я не припускаю, Сократе, що двісті років тому жив у тілі осла... — сказав мені якось Анаксагор.— Я також не припускаю, що буду колись перським царем над царями чи крокодилом у Нілі».

— Ти говориш дуже гарно, Сократе, але цим ти тільки підтверджуєш плутанину в поглядах філософа,— невдоволено мовив Крітон.

— Ну й нехай! — засміявся Сократ.— Спершу треба довідатися якомога більше... А цікаво, що далі?

Юнаки здивовано перезирнулися. Що далі? Звідки ж їм знати?

— Але ж ви самі вже все сказали! Ти, Сімоне, сказав, що цьому треба дати лад, ти, Крітоне,— що тут більше припущень, ніж аргументів, і що на все це не стане розуму однієї людини. А коли однієї люди-

ни замало, то нехай цим займається більше. Хіба наше товариство не досить численне для цього?

— Це треба розуміти так, що ми все будемо вирішувати разом? — нетерпляче запитав Крітон.

— А як же інакше? До того ж ми вже й так це робимо, хіба ні? — відповів Сократ.

— В такому разі, ти завжди повинен бути з нами, Сократе,— квапливо сказав Сімон.

— Ти будеш нашим учителем, Сократе,— докинули Ксандр і Лавр.

— Що це на вас найшло? — обурився Сократ.— Як я можу когось учити? Я ж сам іще вчуся.

— Ми всі ще вчимося,— сказав Крітон.— Ти, любий Сократе, єдиний з нас усіх зумієш використати в житті те, чого ми тут торкнемося.

Смуглявий Кіреб блиснув білими зубами:

— Багато домів у місті мають власну назву, що складається з одного слова або цілих фраз: «Ласкаво просимо, достатку!», «Клянуся крилатим Гермесом!», «Тут мешкає щастя». Що, коли б ми цей дім теж якось назвали? Що, коли ми назвали б його «Мислильня Сократа»?!

Сімонові це сподобалося:

— Чудово, Кіребе! Це буде і школа, й не школа водночас...

— Про мене! — засміявся Сократ.— Називайте наш дім, як хочете.

— Тобі це смішно? — здивувався Крітон.— Але ми всі ставимось до цього цілком серйозно.

— А хіба сміх — перешкода до серйозності? — захищався Сократ.— Я гадаю, веселою дорогою до серйозності йти куди краще.

— Слава тобі й радість усім нам! — вигукнув Кіреб.— За це годилося б випити.

Вони злили богам чистого вина, собі змішали в кратері з водою й налили розведеного. Кіреб урочисто проголосив:

— Я п'ю за «Мислильню Сократа»! Нехай у ній ніколи не висихає джерело веселості!

— Евое! Нехай нас у всьому підтримують боги! — Друзі піднесли повні чаші.

9

Цього вечора Селена була не така бліда, як звичайно. Її жовтизна була гаряча й оманлива, немовби до неї хтось крапнув кривавого вина із грон винограду, принесених у жертву Діонісові.

Сократ чекав, напруживши слух і зір; гаряча ніч плинула ліниво. Нараз у дворі майнула біла тінь. Він кинувся до неї.

Корінна поцілувала його.

— Ти мене любиш?

— Люблю.

— А мій плескатий ніс?

— Він тобі до лиця. Я завжди любила все незвичайне. А головне — веселе. Твоє обличчя веселе, ти завжди веселий, і твої статуї також.

Сократ гладить Коріннині коси, щоки й плечі.

— Я змалку ношу за матір'ю кошик і ходжу з нею приймати пологи; скільки я надивився бруду, злиднів, скільки наслухався плачу й стогонів! Здається, у цьому можна було б утопити геть усіх людей.

Але треба, щоб люди сміялися й раділи. То невже я повинен витісувати з каменю жахи?

Селена помітила Корінну й залила її рожево-золотим сяйвом.

Сократ зачаровано дивився на дівчину:

— Спасибі, Селено! Тепер я огляну свою кралечку очима скульптора.

— Стривай, Сократе! Зупинись!

— Ми знімемо з тебе пеплос. Так. Плічка округлі, а перса — наче тобі дванадцять років, а не двадцять два.

— Пусти! — тихо сміється Корінна.

— Маленькі, тверді, наче теплий мармур, животик опуклий, не малий і не великий, стегна стрункі, гарні,— він повертає її,— спинка теж чудова. А тепер уважно послухай, що я тобі скажу. Мене запросили до Перікла й доручили вирізьбити з мармуру над входом до Пропілеїв фриз із зображенням трьох Харіт: Аглая — ліворуч, Талія — праворуч і Євфросинія — посередині. І всі три повинні танцювати.

Корінна притискає до грудей свій пеплос і не знає, заздрити чи не заздрити богиням: адже вони такі привабливі, гарні й веселі. Та перш ніж вона підшукала слова, щоб передати свої почуття, Сократ сказав, що вирішив тесати своїх Харіт, взявши за взірець її, Корінну.

Дівчина аж скрикнула від подиву:

— Мене взяти за взірець? Я буду Харіта?

— Ні, Корінно, ти будеш усіма трьома Харітами водночас!

— А як ти це зробиш?

— Ти — Аглая — будеш зображена в танці у профіль. Ти — Талія — у три чверті, ось так,— він відповідно повернув її,— а ти — Євфросинія — спереду. Що ти на це скажеш, триєдина Харіто?!

Корінна дивилась на Сократа широко розплющеними очима.

— І всі три — з мене?

— Авжеж. Я негайно візьмусь до ескізів та рисунків.

Радість Корінни безмежна.

— Над Пропілеями!.. Я одна у трьох подобах... яка ж я буду славна...— Але раптом затнулася: — Мене впізнають наші! Клянусь блискавками Дія! Батько́ мене вб'є...

— Ніхто тебе не впізнає, не бійся. Ніхто... крім тебе й мене, не знатиме, що Харіти — це ти. Танцюючі Харіти чаруватимуть своєю красою кожного, хто сходитиме на Акрополь!

Вона кинулась йому на груди:

— Любий! Краса, Блаженство, Добрий Настрій — це все твоя Корінна! Обніми мене! Я кохаю тебе.

Спів цикад заглушає гупання крові у скронях коханців, віття олеандрових кущів гойдається над ними й ніжно шелестить.

10

Сократові минуло вісімнадцять років, і його занесли в список афінських громадян у демі Алопека, до якого належав і його батько. Він став ефебом. Потім склав обов'язкову врочисту присягу:

«Я не зганьблю священної зброї й ніколи не покину в бою товариша, я буду захищати і сам, і разом з іншими все, що для нас святе й дороге. Я не ослаблю сили й слави батьківщини, а завжди буду їх примножувати. Я буду слухняний і коритимусь властям і законам, тим, які були вже ухвалені, і тим, які наново ухвалить народ, а якщо хтось

намагатиметься ліквідувати закони або не коритиметься їм, я цього не допущу й захищатиму їх і сам, і разом з іншими. Я також зберігатиму віру батьків. І свідками цього нехай будуть мені боги!»

«Я захищатиму все, що для нас святе й дороге, не ослаблю сили й слави батьківщини, а завжди буду їх примножувати»... З цього дня й аж до шістдесяти років він буде військовозобов'язаним і, якщо виникне потреба, стане на захист батьківщини.

А така потреба буде. Афінська республіка — постійна войовниця. Вона захищається і нападає. Вона примножила свою силу й славу в день народження Сократа, завдавши поразки персам у Памфілії на річці Еврімедонт. Вона примножила свою силу й славу завдяки підкоренню Егіни та Беотії, коли Сократові було тринадцять років. Але вона ослабила свою силу й славу в битві з Єгиптом, утративши в дельті Нілу велику частину свого військового флоту.

Та афіняни не занепали духом і, послухавшись Періклової поради, збудували новий військовий флот, ще могутніший і ще чисельніший. З усіх боків на афінську республіку чигав ворог: перси, спартанці. Навіть у грецьких міст — союзників Афін — інколи виникало бажання відмовитись від демократичного ладу й повернутись до правління кількох осіб.

Винні у цьому напруженому становищі були й Афіни, голова Афінського морського союзу, захисник усіх його членів від ворогів, а також спритний господар, який не раз запускав руку в спільну казну. Члени союзу не хотіли миритися з тим, що Афіни багатіють, міцніють і розквітають, нарікали, що почувають себе скоріш рабами цієї гордої цариці морів, аніж рівноправними союзниками.

І саме через безліч ворогів, далеких і зовсім близьких, ворогів уже відомих, і тих, які ще тільки народжувалися, Афіни не мали права не тільки відкласти зброю, але й задовольнятися зброєю вчорашнього дня, як на суші, так і на морі.

До військової служби й усього, що було з нею пов'язане, тут ставилися з усією серйозністю, строгістю й непримиренністю. Суворістю відзначалася й муштра ефебів. Їх шикували в стрункі колони, і вони потім вирушали окремими загонами до фортеці біля Пірея, де новобранці мали нести службу й навчатися військової справи.

Сократа зарахували до латників-гоплітів, ядра армії, яка воювала переважно на суші, а коли треба, то й на морі. Голову гопліта захищав шолом з високим гребенем, груди — мідний панцир і дерев'яний, обтягнений шкірою щит, гомілки — мідні поножі. Гоплітів навчали кидати спис, володіти двосічним мечем і кинджалом.

Військова служба, для багатьох виснажлива й нестерпна, як каторга, Сократа тільки гартувала. Він вирізнявся в усьому. Першим гімнастом у своєму підрозділі був Сократ. У змаганнях з бігу — теж Сократ, з кидання в ціль списа — теж він, у навчальному бою гоплітів з гоплітами знову перемагав він. Сократ любив походи по Аттіці під звуки пісень і флейт, хоч би які вони були тривалі і — для багатьох — виснажливі.

На другому році служби Сократа перевели до прикордонної фортеці Філа. А коли термін його військової служби закінчився, Афіни святкували перемогу над персами під Саламіном. Саламін підтвердив, що Перікл мав рацію, радячи народним зборам спрямувати всі свої зусилля на будівництво військового флоту. Народні збори його послухались, і це принесло Афінам перемогу.

Коли Сократ повертався додому, греко-перські війни закінчилися, і настав щасливий період миру. Тепер Афіни могли примножувати своє багатство, силу і красу.

Сократ радісно поспішав обняти батьків і Корінну. Він біг вуличками рідного дему Алопека. Люди уникали зустрічі з ним. Ледве відповідали на привітання.

«Що це? Невже я йду чужим містом?» Стурбований Сократ побіг іще швидше.

Гучно закалатав молотком у хвіртку. Жодного звуку. Ніхто не вийшов відчинити. Він обійшов будиночок і переліз через мур на подвір'я. З сараю долинуло мекання кози й ревіння Перкона. В нього відлягло від серця. Він чимдуж кинувся до будиночка, відсунув засув: там не було ні душі.

А коли він знову вибіг на подвір'я, там уже стояла шевчиха Мелісса з кухлем щойно надоєного молока, пінистого й теплого.

— Це від вашої кози, — мовила вона й простягла йому кухоль.

— Я так скучив за молоком,— сказав він і жадібно підніс кухоль до вуст.

Мелісса чекала, поки Сократ доп'є. Потім обняла його й нестримно заридала. Він злякався: сталося щось лихе.

— Кажи! Кажи швидше, у чому річ, Меліссо!

— А хіба гінець у Муніхії нічого тобі не передав?

— Ні. Я був далеко. У Філі.

Тоді вона, схлипуючи, розповіла про нещастя, яке його спіткало: Софроніск і Фенарета померли від пропасниці.

Сократ довго стояв наче закам'янілий, потім запитав хрипким голосом:

— А які новини у вас?

Мелісса швидко й недбало відповіла, що вони всі здорові, а Корінна вже з рік як одружена з Егерсісом і має дитину.

Батько, мати, Корінна! Сократ залишився сам.

11

Рана, якої доля завдала Сократові, болить без упину.

Сократ тиняється по будинку й по двору, мов неприкаяний, босий, у хітоні, який уже сім разів мав бути випраний, підборіддя заросло щетиною, а страви, які йому приносить Мелісса, лишаються неторкнутими.

Між статуями й камінними брилами лежить і заростає лавандою батьків молоток. Сократ підіймає його і бреде до будиночка, лягає, в чому був, спить і не спить.

Вранці до нього приходить Сімон, замість матері приносить йому корж і молоко. «Шматок мені, шматок тобі». І весь час говорить, байдуже — слухає його Сократ чи ні.

— Корінна не хотіла виходити за Егерсіса, плакала, втекла до бабусі в село... Ти їж! Батько буквально приволік її назад. «Я люблю Сократа»,— весь час повторювала вона... Ковтни молока, та більше! Ти повинен про неї забути. Мати прислала тобі чистий хітон, а я пошив тобі сандалі. Добрі будуть на тебе чи ні? Ану поміряй!

— Людина звільняється від усього, їй так мало треба — навіть сандалі непотрібні... Але ти добрий, Сімоне, я залишу їх собі,— озивається нарешті Сократ.

— А до Перікла підеш? Ти казав, що коли повернешся з військової служби...

— Ні. Я більше не буду витісувати статуй.

— Що? Що? — злякано перепитав Сімон.— Ти більше не будеш?.. А то ж чому?

Сократ дивиться на молоток, який лежить на лавці.

— Яка мені була б радість із цієї праці без батька? Це каміння в дворі весь час нагадує, що батька вже немає на світі...

— А що ж ти робитимеш, Сократе?

— Не знаю.

Довго панує тиша.

Сімон нерішуче переступає з ноги на ногу:

— Ти не хочеш поговорити з друзями? Вони питають про тебе щодня.

Сократ нічого не відповів. Сімон пішов, а Сократ майже до вечора просидів на ліжку.

Вечерю йому знову приніс Сімон.

— Ходи-но зі мною,— сказав він.— Я тобі щось покажу! — І вивів Сократа надвір.

Всі друзі сиділи на мурі один поруч одного, наче голуби на карнизі. Ніхто з них і словом не озвався, усі тільки дивились на нього. Сократ відвернувся; очі в нього блищали.

Сімон підійшов до нього й тихенько запитав:

— Ти плачеш, Сократе?

Сократ якусь мить повагався, а тоді сердито відповів:

— Що за дурниці ти верзеш, шевчику! — І, повернувшись до будиночка, ліг, геть знесилений своїм смутком.

«Я знаю, що зроблю. Позабиваю вікна й двері. Поховаю себе тут живцем!»

— Не роби цього!

Сократ заціпенів. Потім злякано роззирнувся по кімнаті. Хто це сказав? Хто йому сказав: «Не роби цього!»? Адже він виразно чув цей голос.

— Так, так! — кричить він схвильовано.— Я не вийду звідси! Замкну себе тут! Здохну тут!

— Не роби цього! — знову озвався голос, і цього разу в ньому забриніли владні нотки.

Сократ застиг на постелі й не спав аж до самого ранку.

Друзі стояли біля Сократового будиночка й чекали, коли він їх покличе.

І ось він з'явився перед ними. Обличчя, завжди осяяне якимось внутрішнім світлом, посіріло, в кутиках заросших вуст заліг біль, на щоках — ні кровинки, погляд якийсь тупий і байдужий.

— Заходьте,— тихо проказав Сократ і мовчки обняв усіх по черзі, коли друзі зайшли у хвіртку.

Вони посідали на мармурових брилах, як два роки тому. Мало що змінилося тут відтоді: бракує лише кількох мармурових плит і рук, які їх обтісували. Бракує також тепла, яке зігрівало атмосферу дому, хоч той, хто випромінював це тепло, згорбившись сидить перед ними.

Друзі заговорили про новини. Сократ утупив погляд у мармурову плиту. Чує, що вони йому розповідають, але ніяк не реагує на їхні слова.

Крітон обережно погладив його руку:

— Ти слухаєш нас, Сократе?

Він мовчки кивнув головою.

— Це страшні удари долі... і ми терпимо їх разом із тобою,— сказав Крітон.

— Ми розуміємо твою печаль, Сократе,— озвався Пістій.

— Ми всі,— докинув Кіреб.

— Ти нас не слухаєш,— сказав Крітон уже трохи гостріше.

«Батьки не раз умовляли мене: «Берися до роботи, а не длубайся постійно в непотрібних речах».

Тату, як я, мабуть, був тобі потрібен, коли в тебе почали в'янути сили! Як я вам обом був потрібен, коли ви лежали хворі!»

— Дякую тобі, Сімоне, і твоїй матері...— тихо сказав Сократ.

Що відповів Сімон, він не чув. «Чому я не сказав Корінні: «Чекай на мене»? Чи не штовхнув я її власними руками в цю смердючу Егерсісову бочку?» — докоряв він собі.

Крітон більше не міг стримуватись.

— Ми співчуваємо твоєму горю. Всі, хто тут сидить. Але ж ти був найсильніший серед нас. Невже це ти, Сократе? Таж Сократ ніколи нічому не скорявся. Він казав: «Я хочу!» — і було так, як він казав. А тепер у нас складається таке враження, що ти вже не зможеш сказати ці слова: «Я хочу! Хочу жити!» Твоє горе виявилося сильнішим за тебе, воно зламало тебе всього. Так от яка вона, ця твоя поміркованість, твоя софросюне[1], до якої ти нас закликав і яку нам прищеплював!

Сократ підвів очі, втуплені в камінну брилу, і здивовано глянув на Крітона:

— Невже я справді це робив?

— Він ще й питає! — вигукнув Крітон.— Він не пам'ятає, що робив! Може, сьогодні вже недійсне те, чого ти навчав нас учора?

— Не сердься на мене, дорогий Крітоне,— тихо мовив Сократ.— Я справді не пам'ятаю. Моя мати часто нагадувала мені про поміркованість. Це слово так гарно звучало з її вуст — софросюне,— і, мабуть, через те я мимохіть переносив його й на вас. Однак сам я ним керувався мало. Ти вже забув, Крітоне, про дім кохання в Піреї?

Крітон почервонів:

— Забув! І не хочу про це навіть згадувати. Але ти, Сократе, забуваєш про такі речі, про які забувати не можна! Як із твоєю обіцянкою Періклові й Фідієві?

— Ти маєш на увазі Харіт? — протягло мовив Сократ, неначе замість радісних богинь перед ним раптом з'явилися три мстиві Ерінії.

— Так. Харіт,— усміхнувся Крітон.— Я радий, що ти пригадав.

І він сказав Сократові, що Фідій уже другий рік керує всім будівництвом в Афінах.

— На Акрополь суцільним потоком пливе мармур, і люди там аж кишать, щодень там працюють тисячі ремісників, каменярів і майстрів, своїх і чужих.— Слово «чужих» він вимовив із притиском.— Фідій

[1] Софросюне — відчуття міри, одна з властивостей людської добродійності в розумінні класичних греків.

сказав про тебе моєму батькові: «Сократ не приходить. Мабуть, він уже втратив інтерес до цієї роботи».

— Так! Утратив! — вигукнув Сократ, згадавши про Корінну.— Тепер я нічого не зможу.

— Чому? — запитав Сімон.— Твоє «Хочу!» вже покинуло тебе? Крітон має рацію. Сократ уже не Сократ.

Крітон багатозначно глянув на всіх.

— Сократа вже ніщо не розворушить, він весь закам'янів, як цей мармур. Невже він і досі ще вважає себе афінянином?

— Що ти сказав? — обурено вигукнув Сократ.— Це мені? Ти, Крітоне?!

— Тобі! Правду в очі! — рішуче відповів Крітон. І обернувся до решти: — Ходімо. Не заважаймо йому. Залишмо його наодинці з самотністю й розпачем, якщо він цього так бажає! Ходімо, друзі!

Всі підвелися, наче по команді, й пішли.

Сократ підвівся й собі, оглянув безладно розкидані плити, статуї, торси, кам'яні руки й голови. Довго простояв отак у полоні цього камінного безладу; почало вже сутеніти, але йому здавалося, що світла тут стає чимраз більше. Небо над муром з боку міста заясніло.

Раптом він вискочив на плиту, перестрибнув з неї на іншу, пробіг двором, розчахнув хвіртку на вулицю й закричав:

— Крітоне, Сімоне, Кіребе!..— і раптом осікся.

Під муром стояли Крітон, Сімон, Кіреб, Пістій, Ксандр, Лавр. Сократ вражено дивиться на них. Не може отямитись, за хвилину помічає, як сміються Крітонові очі, і люто кричить:

— Блазні! Штукарі! Отак із мене посміятись! Тицьнути мене, мов те сліпе кошеня писком у молоко! Ви пройдисвіти! Мовляв, Сократ уже не Сократ? Мовляв, він уже не афінянин? Невже я зовсім глухий? Мені і вночі сниться, що мене хтось кличе. Той самий голос, який заборонив мені поховати себе отут.

Очі Сократа палають, щоки пашать, і руки поволі підіймаються. А голос? Він знову той самий — мелодійний, гарний і гучний, повний сонця й вітру, а також громів Дія:

— Ви хочете підказувати мені, наче школяреві? Клянусь демонами, я сам добре знаю, хто мене кличе. Мої Афіни мене кличуть!

Крітон легенько всміхається і невинно каже:

— А ми через те й чекаємо тут на тебе, що хочемо піти з тобою.

— То чого ж ми тут стовбичимо? Мерщій туди! Я хочу нарешті вклонитися своїм Афінам!

Інтермеццо перше

«Минуло двадцять п'ять років. Сорокап'ятилітній Сократ забув про Корінну й закохався у Ксантіппу, молоду гончарівну з дему Керамік».

Рвучко розчинилися двері, і до мого кабінету ввійшов Сократ:

— Я зайшов без попередження, бо сьогодні в передпокої не було раба, який доповів би тобі про мій візит, а крім того, я обурений...

Я вдавав, що не почув його останніх слів, і якнайсердечніше привітав дорогого гостя.

Та цей добродій не став слухати мене й роздратовано заговорив·

— Мало про кого написано стільки за ці століття, як про мене. Один мені аплодує, другий освистує й тупає ногами, немовби я якийсь поганий мім. Цей мене вихваляє, той гудить. Хай йому грець! То як же ти можеш у цьому розібратися, коли, до всього ж, я сам не написав ані рядка?!

— І через те я безмежно радий, Сократе, що ти прийшов до мене...

— Стривай! Коли я довідався, що ти збираєшся написати про мене роман, і коли я попросив розповісти мені, що таке роман, у якому автор свавільно дозволяє собі...

— Не зовсім так...— спробував я заперечити, та Сократ знову урвав мене:

— ...я сказав собі: «Придивись до цього уважніше, піди й поговори з ним».

— Ти навіть не уявляєш собі, який я радий...

— Але спершу я тебе таки вилаю! Я обурений...

— Чим же, дорогий Сократе?

— З тим, що ти про мене написав, аж до тієї хвилини, коли мене покликали мої Афіни і я попереду товаришів помчав на агору, з тим я згоден. Та на самому початку другої частини ти припустився помилки: ти сказав, начебто я забув про Корінну! Де це ти таке взяв, гіперборейцю? Такого ніколи не було! Ніколи! Адже це моя перша справжня любов, а про таку не забувають. Щоправда, вона отруїла все моє подальше життя й відбила бажання тесати статуї. Життя перестало мене тішити, власна обіцянка вирізьбити трьох Харіт на фриз Пропілеїв гнітила мене. Але час розрубує гордієві вузли краще, ніж меч. Я відчував, що Корінна й потім належала більше мені, аніж тому смердючому фарбареві. Він запряг її до каторжної роботи, обернув у свого п'ятого раба, а я бачив у ній богиню. І не одну, а трьох богинь відразу, і то в ту хвилину, коли вона була найгірша; такою Корінна залишиться в моєму серці назавжди.

— І ти таки вирізьбив її на той фриз Пропілеїв?

— Звичайно, але ти не знаєш, скільки часу минуло до цього моменту після мого повернення з військової служби. Фідій похвалив мої ескізи: «Так, так, гарно, гарно». Мені приємно було це чути, бо я креслив їх більше серцем, ніж рукою. Проте він тут-таки сказав, що фриз іще почекає, і ганяв мене, наче той хорт лисицю.

Сократ підвівся з крісла й перевальцем, мов качка, почав ходити по моєму кабінету. Босі ноги його важко чалапали по паркету, плащ розвівався. Він лузав нут і лушпиння спльовував у вазони на вікні. Потім зупинився і глянув на мене своїми опуклими очима.

— Коли б ти бачив, як ганяв мене Фідій! Мовляв, якщо я хочу стати скульптором, то він зробить з мене справжнього митця! Не звичайного каменяра, а митця! Це була каторжна праця — весь час боротися з каменем. В той час над Афінами завжди стояла хмара мармурового пилу.

— Що ти маєш на увазі, дорогий Сократе?

— Як то що, хай йому грець?! Тільки пригадай: після нашої перемоги над персами під Саламіном раптом настав мир і кінець усім війнам з Персією. Ти можеш собі уявити, що́ це означало для Афін? Панування над морем, над островами, портами, заморську торгівлю, багатство!

Незадовго до приходу Сократа я бився над нелегкою проблемою: як описати те, що сталося за ті двадцять п'ять років із Сократом, а також з Афінами та Елладою? І ось тепер цю саму проблему поставив переді мною сам Сократ. Мені сяйнула думка, що я цілком можу скористатися цим його запитанням, аби познайомити своїх читачів з подіями тих років, і то навіть з найвірогіднішого джерела, а саме — просто з вуст свого героя.

Я попросив Сократа сказати мені, що в тій добі — адже він сам був її свідком і учасником — він вважає найголовнішим.

Простодушний філософ легко дав себе спіймати. Він лузав насіння, а я писав так швидко, що трохи іскри не сипалися з-під мого пера.

— Боротьба Перікла з Фукідідом, вождем аристократів, закінчилася остракізмом, якому було піддано Фукідіда і внаслідок якого він змушений був попрощатися з Афінами на десять років. Демократія здобула перемогу над аристократією. Ти, певне, знаєш, що основи демократії заклав Солон. Для нашого світу це було як одкровення. Кліcфен збудував цей дім, а Перікл його розширив, прикрасив і збагатив.

— Мабуть, попервах він наштовхувався на лютий опір багатьох?..— докинув я несміливо.

— Ще б пак! — вигукнув Сократ.— Я й досі добре пам'ятаю, як тоді все вирувало. Хіба могло сподобатись багатіям, що завдяки Періклові в них танули, а в тих, унизу, зростала сила і статки? Не могло. Ти маєш слушність.— І Сократ розповів мені про те, що Перікл хотів зменшити відстань між багатими й незаможними. Підтримуючи незаможних, він зміцнював економічну, військову й політичну силу Афін.

Запровадивши безплатне відвідування театрів, Перікл давав змогу незаможним афінянам розширювати свій світогляд, підносити культуру, прищеплював любов до рідного міста.

— А що, по-твоєму, дужче дошкуляло аристократам: втрата грошей чи втрата сили й авторитету?

— Гадаю, втрата того й того однаковою мірою прискорила їхній кінець,— відповів я.

— А от і не однаковою мірою! — засміявся Сократ.— Найдужче їх дратували й лякали народні збори, наша еклезія.— І він почав розповідати: — Перікл перетворив еклезію в найвищий політичний орган. Вона чотири рази на місяць збиралась на пагорбі Пнікс, і там народ голосуванням вирішував усі важливі справи, зокрема й ті, що стосувалися багатіїв, і це потім позначалося на їхніх прибутках та впливові. Перікл мав чого боятися. Він міг боятися не тільки аристократів, які відверто тепер виступали проти нього, але й ворога, набагато підступнішого, невидимого. Ти ходиш по Афінах, нічого підозрілого не бачиш, а тим часом ось у цій віллі й он у тій схилилися докупи дев'ять голів, одинадцять голів. Таких гетерій[1], де багаті олігархи змовлялися повалити демократію, щоб захопити владу в свої руки, було тоді хтозна-скільки.

— І Перікл їх боявся? — запитав я.

— Цього я тобі не скажу. Боявся чи ні, не знаю, та безперечно одне: він ні на що не зважав.— Сократ погладив свою лисину.— Перікл мав одну цікаву рису: він любив небезпеку. А бути прихильним до народу і неприхильним до тих, нагорі, було дуже небезпечно.

---

[1] Гетерії — таємні політичні товариства аристократів для боротьби проти демократії (V — поч. IV ст. до н. е.).

— А чим закінчилася справа з тисячами талантів, що їх мали виділити на будівництво? Еклезія за них проголосувала?.. Адже й це було небезпечно, коли взяти до уваги держави, що входили до Афінського морського союзу і з чиїх внесків Перікл брав у казну срібло. Чи, може, я помиляюся?

— Ні. Ні. Ти не помиляєшся. Навіть еклезія зрозуміла, що гра ця небезпечна. Та не забувай, що Перікл був великий державний діяч і палкий оратор. Еклезію він завоював не тим, що розповідав, які гарні будуть Афіни. Він показав, яку користь із цього матиме весь афінський народ. Разом із зростанням краси Афін зростатиме й добробут усіх громадян, говорив він. Ось чим він здобув їхні голоси і викликав їхній ентузіазм.

І Сократ захоплено почав розповідати, як Перікл привів у рух все місто, всю країну, навіть море з навколишніми островами. Він усе примусив працювати. На народні збори приходив із щораз новою пропозицією: звести Довгі мури, на місці Пірея збудувати ще більший порт, ніж був, збільшити кількість тріер і будувати, будувати! Цей олімпієць з цибулеподібною головою, хоч і любив над усе мистецтво й філософію, сказав мені Сократ, був ніякий не мрійник. Він обома ногами міцно стояв на землі й думав про економічну могутність Аттіки та Афін.

Сократ сів у крісло, зручно простяг босі ноги й провадив далі:

— Ти навіть не уявляєш, чого вимагало будівництво Парфенона: мармур добувався на Пентеліконі, потім його вантажили, везли до Афін, доставляли нагору на Акрополь, обробляли, деревину й дорогоцінний кедр привозили з Лівану, слонову кістку й золото з Африки. Перікл дав роботу тисячам людей на суші й на морі і насамперед ремісникам: карбувальникам, каменярам, скульпторам, художникам, ткачам. Одне слово, всім, хто мав руки і вмів щось робити, Перікл дав роботу. Брав з усієї країни, але всій країні також і давав.— Сократ устав і показав мені свої великі дужі руки: — Ось ці руки допомагали в тій прекрасній праці, скільки ставало сили. Я цим пишаюся. Розкажи про це в своєму романі!

Я був приголомшений картиною, яку мені змалював старий філософ.

— Цей Перікл — знаменитий муж! — вихопилося в мене.

— Це правда, однак він був честолюбний і амбітний, як і всі Алкмеоніди. Він перебільшував. Забував про софросюне. Поміркованість, розумієш? — Сократ заливчасто засміявся: — Софросюне — це велика мудрість людства, але хто з нас від неї не відмовлявся, і то доволі частенько? Може, ти? — запитав він мене.

Я теж засміявся:

— Ну що ж, дорогий Сократе. Я грішу на кожному кроці проти софросюне. Та старість...

— Нічого більше не пояснюй мені,— реготав він.— Я на двадцять чотири століття старший за тебе.

Коли ми насміялись досхочу, він розповів, що відвідував кожного тижня Аспасіїн гурток, де бували визначні митці й філософи тієї доби. Там він познайомився з Евріпідом, і там почалася їхня велика дружба. З Анаксагором він зустрічався постійно. Ті самі думки про богів, які філософ висловив колись йому над Іліссом, він виклав у своєму творі, а уривок того твору вже таємно ходив у копіях, поширюючи серед людей безбожність, дарма що в цей самий час будувався храм богині

Афіни — Парфенон — і закон про безбожність карав невіруючих смертю.

Непомітно для самого себе я перейшов з ним на «ви»:

— А що сталося з вашими Харітами, майстре?

— Як ти зі мною розмовляєш? — розсердився він.— Скільки Сократів сидить зараз перед тобою? Ну, та нічого. Не вибачайся. Що сталося з Харітами, питаєш? Я вже й не думав, що працюватиму над ними. Я також боявся, що Фідій розсердиться на мене за мою пристрасть розмовляти з людьми й допомагати народженню в них правильної думки про речі, думки, яку вони носять у собі і яка не хоче сама народжуватись.— Сократ коротко прокашлявся.— Мені було вже далеко за тридцять, коли почали споруджувати Пропілеї, і Фідій мені сказав: «Ось тобі три мармурові плити й вирізьблюй з них трьох богинь!»

Харіти вдалися мені на славу, і ми помістили їх над самим центром Пропілеїв. Фідій запросив Перікла подивитися на них. Перікл прийшов разом із своїми друзями й радниками, а я через Сімона запросив Корінну. Не знаю, чи була вона в тому натовпі, який відразу оточив правителя. Думаю, не була. Сімон казав, що вона не хоче показуватись мені на очі, бо стала огрядною жінкою, в якої є велика дочка, така ж гарна, як була вона колись сама. Отже, не Егерсісова, а моя Корінна царює над Пропілеями, під якими проходять тисячі людей і милуються нею у подобі трьох танцюючих богинь...

Потім я знову робив усе, що мені доручав Фідій, проте мої сутички з ним виникали дедалі частіше й розросталися, і я дедалі більше почав ділити своє життя.— Він усміхнувся мені своєю осяйною усмішкою.— Ти, звичайно, знаєш, між чим.

— Знаю,— відповів я.— У нас, чехів, є старий трактат, який називається: «Чвари між душею і тілом»...

— Це добре, хай йому грець! Це справді добре. А в мене це, мабуть, називалося б «Чвари між каменем і людиною».— Він засміявся.— Ти вгадав, друже. Ну, скажи сам, як я міг тесати нагорі на Акрополі мармур, коли під Акрополем, у Стої Пейкілі [1], або, як ти кажеш, у колонаді, в цей самий час проповідував котрийсь із софістів — Протагор або Горгій, що часто бували в Афінах? Хіба міг я не піти їх послухати? Як і Анаксагор, ці двоє заперечували віру в богів. Це зразу ж сподобалося мені в них. Ба навіть більше: вони стали для мене вчителями мудрості! «Ми прийшли навчити й просвітити кожного...» Ти це розумієш, чоловіче, хай йому грець? Кожного! Та це ж те, чого прагнув і я сам, що хотів робити і я! Філософи вже переставали присвячувати своє життя тільки дослідженню й вивченню матерії, всесвіту та атомів і починали думати також про людину. Я невимовно зрадів цьому й ладен був навіть голову скласти за Протагора, який сказав: «Людина — це мірило всіх речей».— Сократ засміявся.— Але я ще не знав, що молодші софісти навчаться з білого робити чорне, кожне твердження тлумачитимуть позитивно й негативно, а отже, й цю прекрасну фразу Протагора також. Та годі про це. А тепер уяви собі, що моїх давніх друзів і багатьох нових, молодих, не можна було переконати в протилежному, і вони називали себе «учнями Сократа». Візьмімо хоча б Алківіада, Евкліда чи Крітія. Вони приходили до мене, і ми йшли разом на агору, на ринок, де на мене завжди чекав хтось із громадян, що хотів почути від мене якусь пораду. Вони ставали на сходах

[1] Стоя Пейкіла — кольоровий портик славнозвісна колонада на афінській агорі.

колонади, де було повно штукарів, де бринькали кіфари й танцівниці стрибали по приступках, наче літери по папірусу, коли в когось тремтить рука. Ці дівчата були надзвичайно граціозні й миловиді, а штукарі — трохи не чарівники. Однак, коли з'являвся я, люди оточували мене з усіх боків, і штукарі змушені були пакувати своє причандалля. Сократ! Знову щось буде! Буде забава! — Сократ глянув на мене.— Я бачу в твоїх очах подив, молодий друже! Ага! Ти, мабуть, думаєш: «Сократ... яка ж це забава?» А це справді була забава, хоч я й не збирався забавляти людей. Я пускав шпильки, глузував з якого-небудь мудрія, поки той сам не скидав із себе личину, під якою виявлявся справжній дурень. Це дуже подобалося всім роззявам, тим паче коли той, кому я пускав шпильки, починав дратуватися. «Сократ, голубе, з кожного витягне все, що хто ховає в своєму нутрі, ха-ха-ха! А тепер хай бере кого хоче... а мені... краще хай дасть спокій». Та насмішникові й на думку не спадало, що він міг би у мене, може, і дечого повчитися, і коли я брався за нього, то потім знову реготали ті, хто за нами спостерігав. Я сказав, що люди хотіли почути від мене пораду в найрізноманітніших справах: торговельних, службових, родинних і навіть просили порадити їм, як залагодити суперечку між дратівливим чоловіком і сварливою жінкою, і тільки одним богам відомо, про що іще. Я радив як умів, коли серйозно, а коли жартома, але завжди задурно. Ба ні! Часто це не було задурно. Кілька разів я одержував платню — потиличники й стусани. Та мушу тобі сказати, що тут було дещо й позитивне: сьогодні я дам комусь пораду, а він мене за неї вилає. А потім піде додому, подумає над моєю порадою й переконається, що воно виходить на добре. І наступного дня цей чоловік починає мене перед усіма вихваляти як свого рятівника. Отож, коли брати цю справу загалом, то можу сказати: люди раді були мене бачити, хоч позаочі й називали мудрієм, навіть волоцюгою, щоправда, додаючи до цього слова *«наш»*: *«наш* мудрій», *«наш* волоцюга». Один торговець оливками сказав мені, що навіть не може собі уявити Афін без мене. Як бачиш, саме в цьому й була вся притичина: я хотів бути внизу, на агорі, а Фідій хотів бачити мене на акропольському пагорбі.

Коротко і ясно: мене тягло від статуй до живих людей.

— Я знаю,— зауважив я,— ти скрізь ставав відомим й улюбленим, скрізь був бажаним: можна собі уявити, з яким нетерпінням люди чекали тебе, коли ти, нарешті, з'явишся...

Сократ перебив мене, іронічно хихикнувши:

— ...в новій тілесній суті, вже не стрункий юнак, а бородатий черевань з вирячкуватими очима, великими губами й лисим черепом, ха-ха-ха... То були прекрасні часи! Наші нащадки назвали цю добу «золотим віком», і я думаю, що цілком справедливо. Тоді земля родила все: оливки і ячмінь, були також сприятливі умови для розвитку мистецтва, науки і пізнання. Перікл досяг, чого жадав: Афіни ставали Елладою в Елладі. Культурним центром тодішнього світу. Бажання стало дійсністю.— Сократ зітхнув: — Та цю нашу добу розквіту поволі почала роз'їдати іржа, яка на всі боки розповзалася з олігархічних гетерій. Поки Перікл був іще при повній силі, ці підпільні стратеги[1] не наважувались відкрито виступити проти нього, але коли він постарів і ослаб, вони виступили спершу проти його найвідданіших друзів, а потім почали підбиратися й до нього самого...

[1] Стратег — високий урядовець та командувач гоплітів. Стратегів у Афінах було десять.

Сократ замовк. Перестав відповідати на мої запитання. Стояв непорушно, дивлячись поперед себе.

Я не сумнівався, що він зараз наближається подумки до трагічного кінця Перікла. Чи не збирається він простояти отак аж до ранку? А мені так хотілося, щоб він не мовчав саме зараз, коли ми зовсім близько підійшли з ним до подій, таких кардинальних для Афін і для самого Сократа.

Та Сократ знову повернув до мене обличчя, освітлене усмішкою:

— Якось я сидів у Перікла, і там, крім Аспасії, не було більше нікого. Я попросив Перікла розповісти про похід військового флоту під його керівництвом до Понту Евксінського, і раптом до кімнати ридаючи вбіг хлопець років п'ятнадцяти. Обличчя його було скривлене від плачу, сльози котилися по щоках на вишитий хітон. Перікл урвав свою мову і стурбовано запитав у хлопця, що сталося. Але той ридав і кричав так, наче його пекли на вогні.

— Хто був цей хлопець? — запитав я з нетерпінням.

— Алківіад.

— Небіж Перікла й нова надія роду Алкмеонідів,— зауважив я.

Сократ схвально кивнув головою й розповідав далі, як Перікл з Аспасією схвильовано почали розпитувати хлопця, що з ним сталося, а той у відповідь тільки кричав, плакав, тупотів від злості ногами й ніяк не хотів угамуватися. Тоді Сократ запитав у хлопця, чи знає він, що софросюне — одна з найбільших чоловічих чеснот. Алківіад сердито відповів: «Я знаю, ти хочеш, щоб я не плакав. Але воно було таке миле, таке гарне. Я прийшов до нього, почав цілувати, гладити його по голові, проте голова в нього похнюпилася, і воно сумно подивилося на мене...»

Аспасія нарешті зрозуміла, що йдеться про улюблене Алківіадове лошатко. «Чи не захворів, бува, твій Онікс?» — запитала вона стурбовано. «Так, захворів»,— схлипуючи, відповів хлопець.

— Я взяв його за руку й тримав міцно, так, щоб він не зміг вирватись. «Ти думаєш, хлопче, що вилікуєш своє лоша плачем?» Він люто блимнув на мене, проте уважно слухав. «У мене теж був колись улюблений ослик,— провадив я.— Коли він заслаб, я сам його вилікував. Спробую вилікувати й твоє лоша, хочеш?»

Тепер, коли хлопець перестав плакати, я побачив, який це вродливий юнак. Він не мав ані найменшої вади, яка псувала б його дивовижну красу. Високий, мов тополя, правильне обличчя облямовували буйні кучері, очі ясні, як зорі.

Алківіад зміряв мене уважним поглядом, від лисини аж до босих п'ят. Враз очі його засяяли, і він кинувся до мене. Впав навколішки, почав обнімати мої ноги й кричати: «Так! Ти, Сократе, врятуєш мого Онікса! Ходімо! Ходімо мерщій, я відведу тебе до нього!» — «Не бійся. Твій Онікс виживе. Коли я йтиму додому, нехай Перікл буде такий ласкавий і пошле зі мною раба. Я дам йому цілющих трав». Я обернувся до Аспасії: «Вкинете пучку в котилу окропу, хай настоїться, а потім переллєте в посудину, з якої п'є лоша». Я знову обернувся до хлопця: «Напуватимеш його цим тричі на день протягом трьох днів. Не давай йому нічого їсти в ці три дні, і воно видужає».

Від згадки про ту пригоду Сократ довго і тихо сміявся, а я раптом побачив в своїй уяві, як біля ніг цього Сілена стоїть навколішках

вродливий, випещений хлопець, примхливий і ексцентричний, як він обнімає й цілує Сократові коліна, як ці двоє людей горнуться один до одного, хоч вони й відмінні в усьому, і як між ними виникають дивовижно гарні і, попри всю мінливість долі, міцні дружні зв'язки.

І я зрозумів, що сталося в ту хвилину: Перікл уважно стежив за ними обома, особливо за Алківіадовим спалахом любові до Сократа. Він відразу ж відчув, що тут зароджується прихильність, коріння якої сягає значно глибше Сократової турботи про Алківіадове лоша. Він також усвідомив, як високо цінував Сократа Анаксагор, як любить його афінський народ, і подумав, що Сократ наділений властивостями, яких бракує Алківіадові, а саме: скромністю, витривалістю. Він сказав собі в думці, що Сократ — можливо, єдиний, хто зміг би приборкати це бісеня.

Усміхаючись, Сократ сказав:

— Перікл раптом обернувся до мене: «Дорогий Сократе, чи не погодився б ти навчати Алківіада?» Я аж отетерів, почувши таке. «Я? Навчати Алківіада? Хіба ж я міг би на це відважитись? Я знаю, що я нічого не знаю. Може, Анаксагор...» — «Він уже старий, і хлопець його тільки стомлював би. Ти кажеш, що нічого не знаєш? Це в тобі промовляє скромність. Та я задовольню твоє прохання й поставлю це питання інакше: ти хочеш бути його другом?» Я відповів, ні хвилини не вагаючись: «З великим задоволенням». «Так! Так! — підхопився Алківіад і палко обняв мене.— Я теж цього хочу!» І справді — з того дня Алківіад весь час був зі мною, запрошував мене до себе, ми разом їли, розмовляли, він ні на крок не відходив од мене.

Сократ усміхався, мовби зазираючи в глибину віків. Безперечно, своїм внутрішнім зором він бачив той день, коли, прагнучи підносити людський дух чимраз вище, він завоював це прекрасне, але примхливе людське дитя.

— Що більше мужнів Алківіад, то більше зачаровував він усіх своєю особою...— провадив далі Сократ.— Багато чоловіків і юнаків усіляко добивались його прихильності. Знайшлися й такі, які нашіптували йому, що своєю величчю і славою він перевершує самого Перікла. Але він усіх проганяв, у тому числі й Аніта, багатого чинбаря, який згодом став на чолі громади.

Мене ж Алківіад хотів постійно бачити поруч себе. Йому подобалося, що я не захвалював його, а, навпаки, піддавав критиці його вади.

— Люди казали,— зауважив я,— що завдяки спілкуванню з тобою на Алківіада почала поширюватись твоя слава.

Сократ спохмурнів:

— Я не люблю судити про речі однобоко. Алківіад теж дещо додав до моєї слави.— Зморшки на чолі в нього поволі розгладилися.— Ще б пак! В очах афінян я був такий же дивак, як і він. Босий бородань, який завжди ходить у полотняному хітоні й коричневому гіматії і в якого так мало потреб, що в цьому з ним не зрівняється навіть жебрак, бажає добра й краси кожному, починаючи від черні на ринку й кінчаючи виряженими синками багатіїв, які сплять і бачать себе в ролі першого стратега. Я буду з тобою щирим, чужинцю, так само, як був я щирим і з своїми земляками. Слухай! Алківіадова приязнь, яка швидко переросла в щиру любов до мене, була для мене честю й великою радістю. Однак ті зальотники, яким він дав одкоша, смертельно зненавиділи мене через цю любов.

— Наприклад, Аніт...— мимохіть нагадав я.— Він тебе, дорогий Сократе, ненавидів до кінця життя...

— Мого і свого,— докинув Сократ.— Та про це я не хочу нині згадувати.

— Затримайся ще біля Алківіада, мій милий гостю. Розкажи про вашу любов, любов двох таких різних людей.

І тоді Сократ повів далі:

— Софросюне? Марнота марнот. Алківіад ні в чому не дотримувався її, навіть коли хотів дотримуватися. Так було і з його відданістю мені. Під час невдалого походу на Потідею мені довелося спати з ним в одному шатрі, бути поруч у бою. Всі дивувалися, що він не обрав собі якогось знатнішого товариша. Згодом виявилося, що Алківіад зробив добрий вибір. Коли ми в бою з ворогами опинилися з ним пліч-о-пліч, він бився, як несамовитий, аж поки не впав поранений. Тоді я затулив його собою.

— Пишуть, що тобі пощастило винести його з бойовища,— сказав я.

— А хіба я міг покинути його в тій січі, щоб його там добили? — вигукнув він сердито.

— А ще пишуть, що ти відмовився від нагороди за доблесть на його користь,— додав я.

— А що ти бачиш у цьому дивного? Мені ця нагорода була б ні до чого. Що я з нею робив би? Зате йому, в чиїй особі я прагнув виховати для Афін другого Перікла, цей лавровий вінок слави дуже придався.

Запала пауза.

Я глянув на Сократа. Він зблід, чоло його прорізали зморшки, він поринув у свої думки. Я підхопився з місця:

— Тобі зле?

— Ну що ти. Просто я, коли згадую про це, починаю дивуватися. Чому я завжди мусив так жорстоко розплачуватись за кожен свій добрий вчинок — і зразу після цього, і через багато років, у глибокій старості? Воно скрізь так було, чи тільки одні Афіни знали цю чорну невдячність?

— Думаю, що не тільки Афіни...— відповів я.

Та він не став розпитувати мене далі, раптом занепокоївся й квапливо підвівся.

— Здається, вже досить пізно.

— Так.— Я глянув на годинник.— Незабаром світатиме.

— Мені пора йти зустрічати сонце,— сказав він і, привітно кивнувши головою, зник.

II

1

«Золотий вік» Перікла — і скрізь навколо Афін заздрощі, ревнощі, ворожнеча, бунти.

Хто із союзників увійде до Парфенона і побачить там чудесну

Фідієву Афіну із золота, слонової кості й самоцвітів, тому аж дух забиває, і він весь аж тіпається, так хоче запитати: «Чому ми теж не маємо такого Парфенона? Такої богині, вкритої золотом з голови до п'ят? Ми теж хочемо мати ці дива світу!

Де Перікл бере гори срібних талантів на цю розкіш? Із наших грошей! Із спільної казни! А рахунки нам не показує. Мовляв, за це нас Афіни охороняють! Пхе! Нема від кого. Вже давно мир. Перси більш не наважаться піти проти нас, а із спартанцями в нас мирний договір на тридцять років. Крім того, кажуть, ніби Перікл потай посилає до Спарти щороку по десять талантів срібла, щоб цей мир закріпити.

Ох, яке це прекрасне видовище, коли з Пірея відпливає афінський флот! Сотні чудових тріер з вітрилами, напнутими скоріше пихою, ніж вітром. Але чи потрібне це нам? Ці тріери годяться хіба для того, щоб наганяти на нас страх або жорстоко карати за спробу вийти з-під влади Афін.

Кажуть, Афіни — це Еллада в Елладі. А яка нам від цього користь? Це тільки збільшує тінь, в якій ми змушені нидіти, тим часом як Афіни розквітають на сонці!»

Такі думки снували в головах союзників Афін, і такі розмови провадили вони майже повсякчас.

Та жодному з них і на думку не спадало, що самі гроші не змогли б створити таку красу; що тут головне — людський розум і палка любов до Афін. І що кожен, хто мав до чогось якийсь хист, поривався до Афін з усіх держав — членів союзу.

Періклові йшов сьомий десяток; він уже не дуже бачив, що діється навколо нього, не дуже чув, які точаться розмови. Поволі шкарубів, ставав черствим. Вчасно не зрозумів, що і його захопила ця течія розмаху і що Афінам та Аттіці він дає із спільної казни значно більше, ніж належить давати главі морського союзу.

Незадоволення й бунти, які спалахували то тут, то там, він придушував силою. Торгівля розквітала, флот аж роздимало від гордощів. Афіни кращали з кожним днем. То чого ж йому непокоїтись? Хіба він мало зробив за своє життя? Хіба могутність афінян не вселяє страх у їхніх сусідів? То чи треба Періклові боятись отих виявів невдоволення з боку союзників?

Незгоди між аристократичною Спартою й афінською демократією тривають уже багато років. Він до них звик. Звик тим більше, що афінська демократія сприяла невпинному розквіту країни, тим часом як Спарта в усьому відставала, за винятком хіба того, що кожного спартанця змалку навчала суворого військового ремесла.

Хай тільки спробують щось почати! Наш військовий флот ударить по всіх їхніх портах, з кораблів висадяться наші гопліти...

Періклові мрії стали дійсністю, але ця дійсність народжувала в ньому нові мрії, які дедалі більше відривались від землі.

Вороги Афін, вороги Перікла, вороги демократії та її успіхів відчули, що настав слушний момент для виступу, і вони виступили.

Навіщо зразу війна? Вона від нас не втече. Спершу спробуємо розкласти їх ізсередини!

Аристократи Спарти зміцнювали свої зв'язки з аристократами й олігархами в усьому Афінському союзі. Підбурювали його членів, щоб ті вимагали самовизначення.

Навіть у самих Афінах спартанці знайшли собі спільників серед олігархів та їхніх прислужників. Похитнули зрештою й частину екле-

зії. І оскільки поки що не можна було нападати відверто на Перікла, а ще менше — на саму демократію, вони вирішили через обдурену частину еклезії завдати удару його найближчим прибічникам.

Перікл старіє і слабне з кожним днем. А коли він втратить своїх радників і своїх близьких, тоді легше буде здолати і його самого, міркують вороги і починають діяти.

Аспасію звинуватили у звідництві й безбожності. На Фідія звели наклеп, що він краде золото, відпущене йому на оздоблення статуй. Анаксагора цькували за твір, у якому він заперечує існування богів і таким чином поширює безбожність не лише в Афінах, а у всій Аттіці, у всій Елладі.

Удари падали один за одним.

Посеред великого брукованого майдану виріс високий стіс дров, довкола завмерли озброєні скіфи[1]. Раби принесли два оберемки сувоїв і поклали їх на стіс.

— Що це таке, громадяни? — питали здивовані люди.

— Анаксагорів твір про богів,— відповів їм хтось.— Анаксагор утік, але його твір буде публічно спалено.

У Сократа й Алківіада аж мороз пробіг поза спиною від жаху, коли над стосом дров здійнялось полум'я і їдкий дим оповив усю агору.

Так убивати думку! Палити великий розум!

— Зупиніться, варвари! — мимохіть вихопилося із Сократових вуст.

Хвилину на агорі панувала тиша й чулося тільки сичання вогню, який мав пожерти дух Анаксагора.

Завжди оптимістичний, Сократ уперше побачив майбутнє Афін, повите лиховісними хмарами.

2

Мов щури з нір, вилазили вороги й нападали, маскуючись за опущеним заборолом шолома.

— Чому я викликаю в них таку лють? — запитав Перікл одного разу в Сократа.

— Той, хто переросте свого противника, завжди стає мішенню для його нападок, дорогий Перікле,— відповів йому той.

— А хіба те, що я все своє життя дбав про добробут міста, моя провина?

— Провиною іноді вважається й те, що ти знаєш більше, ніж інші, не кажучи вже про практичні справи.

Перікл не міг примиритися із втратою Анаксагора, з ганьбою й безчестям Аспасії: в пасквілях на стінах будинків і в комедіях її називали колишньою мілетською гетерою, яка й досі займається звідництвом і пропонує Перікловим друзям молодих дівчат. Засмучувало його й брехливе звинувачення Фідія у крадіжці золота.

«Я знаю, чого ви хочете,— подумав він про своїх політичних суперників.— Я добре бачу ваші шкідницькі заміри. Спершу ви хочете зруйнувати довкола мене стіну з моїх вірних друзів, а потім, з'єднавшись із спартанцями, кам'яний мур».

[1] Поліція в Афінах здебільшого комплектувалася з іноземців.

Під впливом цих невеселих думок перед очима в Перікла дедалі частіше поставало обличчя одного з ватажків демократичної партії, багатого чинбаря Клеона. Перікл сам про це ніколи й не здогадався б. Але друзі відкрили йому очі. Люди чимраз більше хиляться до Клеона. Мовляв, Афінам потрібний не колишній чудовий стратег, а хтось такий, що з не меншим хистом міг би правити ними тепер. І Клеон розпатякує, що він цілком гідний цієї місії.

Недовго раділи Афіни з розширення свого впливу. Корінфці нацькували на афінського хижака Спарту. Спарта пригрозила Періклові війною і водночас запропонувала йому мир, висунувши дві умови. Перше: Афіни повинні вигнати за межі Аттіки всіх Алкмеонідів. В тому числі й самого Перікла, бо цей проклятий рід приносить нещастя цілій Елладі.

І друге: Афіни повинні надати свободу всім членам морського союзу.

Багатотисячний натовп на Пніксі вибухнув гомеричним сміхом: а чи не хочуть спартанці за цю люб'язну пропозицію одержати Акрополь з усіма скарбами?

Еклезія кипіла, наче вулкан, але зрештою таки відкинула принизливі умови Спарти.

Відповідь прилетіла із швидкістю блискавки: почалася війна!

Афінський флот обложив пелопоннеські порти і з десятків пращ почав закидати їх камінням та вогнем. Спартанський цар Архідам двічі вдирався зі своїми гоплітами в межі Аттіки. Він звелів вирубати фруктові сади і величезні оливові гаї — гордість Афін; грабувати й пускати з димом околичні садиби.

Сільські жителі, малі й дорослі, разом з рабами тікали від грабіжників, паліїв за афінські мури. Мури врятували їх від списів, мечів і вогню, але в Афінах і в Піреї, ущерть заповненому сільським людом — як це ти, Афіно, заступнице свого міста, могла допустити? — з'явився новий ворог, проти якого безсилі були мури, фортеці, зброя. То була чума, чорна смерть.

Афіни стали схожі на розритий мурашник. День і ніч по місту бігали, падали, корчилися, стогнали, кричали люди.

Афінський флот змушений був повернутися від берегів Халкідіки, бо й серед матросів спалахнула чума. Тільки під Потідеєю залишилися сухопутні війська. Сократ привіз до Афін пораненого Алківіада.

Під сліпучо-білим осяйним і прекрасним Акрополем лежало місто, поточене червами, мов те падло. Куди не поткнешся, скрізь таборяться сім'ї втікачів з дітьми. У храмах, на сходах, у садках, на смітниках — скрізь, і багато з них уже заражені чумою. Бруківка білого міста вкривається почорнілими трупами. Їх не встигають прибирати і спалювати, бо багато хто не в силі перемогти в собі жах перед страшною хворобою. Трупи у спеку швидко розкладаються. Пахощі лаврових кущів і кипарисів забиває сморід, який пливе з усіх кутків міста.

Страх смерті викликає в тих, хто ще не заразився, і тих, хто вже заражений, жагуче бажання жити.

Сократ стоїть у задумі й бачить, як із вілли багатія державні раби із зав'язаними носами й ротами виносять трупи, а біля воріт чатують люди, чекаючи, коли у віллі нікого не залишиться. Останнім виносять труп, вкритий гаптованим золотом покривалом.

І зразу ж до будинку кидаються перші здобичники. З будинку долинає зойк. Чоловічий? Жіночий? Вбивство? Згвалтування? Смерть?

Потім западає тиша, і люди-гієни, які чатують під ворітьми, кидаються всередину, плюндрують, грабують, цуплять. Під люті вигуки ділять здобич.

Сторожа? Хіба у вмираючому місті лишилася ще сторожа? Хіба вона теж не переродилася в гієн?

Біля ніг Сократа корчиться кілька чоловіків. Вони не моляться богам, вони проклинають Перікла, вірячи, що це нещастя на Аттіку і їхнє місто накликав саме він.

Заграва, а потім і ясне сяйво над Гіметтом сповіщають про схід сонця. Сократ вітає його:

— Здрастуй, добродатне і прекрасне! Допоможи Афінам, бо тисячі їхніх дітей гинуть у тяжких муках, і Танат загрібає їх цілими купами. Спопели своїм вогнем це чорне зло!

З усіх боків напосідають Періклові вороги, вся країна борсається в гарячці, борючись із запальним процесом, хворобою раптового переходу від достатку до злиднів, від розквіту до вмирання.

Навіть чума стала на бік Періклових ворогів.

Вона скосила обох його синів і сестру. Коли Перікл ховав свого другого сина, то вже й сам був заражений. Із кладовища його принесли на ношах, і він відразу ж зліг. Неспокійно крутився з боку на бік, свідомість його затьмарювали галюцинації, а у вухах весь час лунало розпачливе, одноманітне голосіння плакальниць, і йому здавалося, що то плаче його серце.

Управитель Євангел, звільнений раб, який служив Періклові багато років, залишився біля нього. Даремно шукав він лікарів, які колись не раз бували у Перікловому домі — лікарі вже давно покинули місто.

Ненадовго відринула хвиля гарячки. Перікл, неначе з очей у нього спала полуда, побачив Євангела. Зробивши зусилля, він розтулив уста й запитав:

— Чи є тут ще хто-небудь?

— Ні, володарю. Тільки ти і я.

— Чому ти не пішов з іншими, Євангеле?

— Мені хотілося залишитись тут,— відповів він.

— Он як! Це вдячність,— гірко констатував Перікл.— Вдячність звільненого раба. А що афіняни? Чи люблять ще мене ці тисячі хворих у місті?

«Тисячі мертвих,— подумав Євангел.— І вони вже не відчувають до тебе ні любові, ні ненависті».

— Хворих залишилось уже небагато,— сказав він.— Ти, найшляхетніший з людей, останній із них. Моровиця покидає наше місто.

Зашерхлі, бліді губи розтяглися в кволій усмішці.

— Дозволь, я поміняю тобі компрес,— мовив Євангел і схилився над ліжком.

— Ні, друже, не торкайся мене. І не треба більше опиратися моровиці. Нехай вона довершує свою справу на мені.

Євангел не здавався:

— Ти змагався з недугою так довго, як ніхто інший. Ще трохи, і ти видужаєш!

— Для кого? Навіщо? — Голос Перікла слабшав, це був майже шепіт.— Для Афін я вже давно мертвий. Все, що я міг дати своїй державі, я дав. Живому Періклові за це тепер не діждатись подяки; тож

доведеться йому почекати, поки він помре. В тебе ще знайдеться для мене ковток води?

Перікл затих і незабаром сконав.

3

Біля мармурового столу посеред Сократового дворика, як завжди, зібралися його друзі й учні: Сімон, Крітон, Критій і молоді — Антісфен та Євтідем.

Вони чекають на Алківі́ада, який обрав для себе політичну кар'єру й затримався десь на раді, а також на Сократа, який от-от має повернутися з Гуді. Сімон ділить порівну харчі, які кожен приніс із собою за усталеним звичаєм.

— Даріоне, вперед! — долинув раптом із вулиці дзвінкий голос.

Тієї ж миті гарний пес рідкісної породи переплигнув через мур й одразу ж заходився обнюхувати присутніх, добрих своїх знайомих. У хвіртці з'явився Алківі́ад у блакитному хітоні й білому хламісі, гаптованому золотими квітами лотоса.

Всі аж ахнули, таким гарним видався їм Алківі́ад у цьому вбранні, і лише Критій затаїв у собі заздрість, удавши цілковиту байдужість.

Душа його переповнена жовчю: «Він може робити, що йому тільки заманеться, і однаково викликає у всіх захоплення. Такий красень — і волоцюга Сократ! Ха-ха, для афінян ці двоє — непогане видовище! Але я знаю, чому Алківі́ад постійно з'являється в компанії Сократа. Цей гульвіса й марнотратник демонструє Афінам, що він, небіж Перікла і реальний його наступник у званні стратега (який, проте, ще повинен завоювати для себе в еклезії більшість голосів), водиться, наче з рідним батьком чи старшим братом, із Сократом, цим взірцем скромності, справедливості й мудрості. Мовляв, дивіться, афінські мужі! Хоч би який я був зовні, зате в душі — людина справедлива, як ось цей мій учитель. І таким я буду, коли стану вашим вождем. І робить граціозний жест світської людини, поруч якої я, Критій, виглядаю сірою мишею».

— Де Сократ? — питає Алківі́ад.

— У Гуді,— єхидно відповідає Критій.— Обгортає виноград. Ти теж міг би поїхати допомогти йому.

— А знаєш, це непогана ідея! — сміється красень.— Алківі́ад із сапкою на винограднику! Ви думаєте, що мені це не пасувало б?

— Мені дуже кортить дізнатися, що Сократ думає про Арістофанових «Вершників». У театрі його так обступили люди, що я не міг із ним поговорити.

З вулиці раптом долинув спів і гуркіт воза.

— Сократ!

Сімон відчинив ворота, і слідом за Сократом у двір, ведучи за повід осла, увійшов Главкій.

Сімон і Антісфен допомагають розвантажити візок, тягнуть із колодязя воду, приносять кратер, черпають кухлями з нього вино й наливають у чаші.

— Гей, друзі! — вигукнув Сократ, підносячи чашу, коли всі сіли до столу.— Земля, наша прадавня мати, шле вам своє вітання з Гуді! — Він глянув на Алківі́ада.— Що з тобою, мій любий? Чому в тебе таке засмучене обличчя? Що тебе тривожить?

— Так, Сократе, твоя правда. Я справді дуже стривожений Арістофановими нападками на Клеона. У цьому я вбачаю зазіхання на нашу

демократію. Його гострий язик не зупиниться ні перед чим. Я чув, він і про тебе пише комедію, Сократе,— сказав Алківіад.

— Невже я сподобився в нього такої ласки? — засміявся Сократ.— Навряд. Та я однаково хотів би дізнатися, за що «Вершники» так полюбилися публіці і, зрештою, журі теж, бо воно присудило їм першу премію. Що сказали б з цього приводу ви?

— Клеон хоче багато, проте знає і вміє надто мало,— відповів Алківіад.— Він з величезною приємністю задушив би весь Пелопоннес, та для ведення війни його чинбарських знань явно замало. Але тепер він не тільки володар своєї чинбарні, де працює повно рабів, а й володар цілого Афінського морського союзу. Афінський союз розпадається, і до того ж ця постійна маленька війна от-от переросте у війну велику. А Клеон, поганий стратег, взагалі не дбає про чи не найголовніше, а саме — про тил.

— Про який тил, Алківіаде? — запитав Сократ.

— Економічний і етичний.

Сократ схвально усміхнувся.

— Прекрасно! Я радий, що тут пролунало слово «етичний». Чого варта етика в нинішніх Афінах?

Антісфен, буркотливий юнак, з досадою мовив:

— Це нещасна жебрачка. Її вже майже ніде не видно. Люди судяться, видирають один в одного шматок із горла, мораль скрізь занепадає. Хоч після моровиці минуло вже п'ять років. Величний афінський дух, який високо витав над Акрополем і поширювався на весь світ, переможено смерчем розкладу й зажерливості...

Крітон поклав йому на плече руку:

— Я не знав, Антісфене, що ти такий песиміст. Ми, хто пам'ятає часи кращі, віримо в їхнє повернення. Потрібен мир. Війна робить із людей негідників.

Алківіад ударив кулаком по столу.

— Не сама війна це робить, Крітоне! — спалахнув він.— А війна, яку ведуть погано і якій не видно кінця. І саме в цьому винен Клеон!

За столом запала ніякова тиша.

Першим порушив її Сократ:

— Афінський народ заслуговує кращого вождя. І коли він аплодує Арістофановим «Вершникам», то це свідчить про те, що він хоче іншого вождя, господаря й стратега.

Під час спільних вечер Сімон, як правило, прислуговує біля столу. Нараз він спіткнувся об якусь річ, що лежала, заросла плющем, біля мармурової брили. Піднявши її, він побачив, що це іржавий різець. Упізнавши, чий він, хотів сховати, та Сократ це помітив:

— Що ти там знайшов, Сімоне?

— Ну... різець... його вже з'їла іржа... це різець твого батька...

— Стій! Покажи-но!

Всі здивовано втупилися в перелякане Сімонове обличчя.

— Кажу тобі... він весь з'їдений іржею... вже ні на що не годиться...

— Дай його мені!

Сімон неохоче простяг різець Сократові. Сократ узяв його й оглянув з усіх боків.

— Навіщо ти брешеш, Сімоне? Хіба ти не помітив ось цього клейма? Адже ти його добре знаєш. Це мій різець.

Сократ хвилину крутить інструмент у руках, а потім шпурляє на купу сміття під муром.

— Ти, Крітоне, докоряєш мені, що я песиміст,— озвався Антісфен.— Кажеш, що ви, старші, вірите в повернення кращих часів. А ось погляньте! Сократ, який з нас усіх найбільше скуштував тих кращих часів, у їхнє повернення не вірить!

— Не вірю, кажеш? — здивувався Сократ.— Я — не вірю? Ви говорили тут про Клеона, говорили про те, що війна робить із людей негідників. Яка в цьому роль Клеона? Може, він не бачить, яке склалося становище в Афінах і як стоять справи з нашими союзниками? Ні, він це добре бачить, однак не знає, що робити. Бачить тільки один шлях: насильство. Винищити, вибити, вигубити все, що озветься проти нього. Від усього він має тільки одні ліки: війну. Але воєнний стан не лікує болю народу. Ні в чому не допомагає, ніщо не поліпшує. Ви сказали: «Війна робить із людей негідників». А подумайте: може, треба робити з негідників людей?

З платана, кружляючи в повітрі, упав підточений гусінню листок.

— Я викинув свій різець, бо не працюю над статуями вже багато років! Ніяких нових Пропілеїв тепер не будуватимуть, це правда. А може, ви хотіли б, щоб я тесав надгробні плити для мертвих? Ні, ні! Я хочу дбати про живих.

4

Щотижня Сократ ходив до гімнасія Академа[1] за Діпілонською брамою навчати молодь і вести з нею бесіди. Сьогоднішній день палав яскраво, мов олімпійський вогонь, повітря було вологе, насичене подихом моря і пахощами квітів.

Сократ ступав повільно, перевальцем, і чалапання його босих ніг нагадувало плескіт оселедців у неводі.

В тому місці, де шлях йому перетинала річка Ерідан, перед ним щоразу, коли він ішов сюди, у вуличках Кераміка відкривалася одна й та сама картина: трохи осторонь від центральної вулиці, на маленькій площі, на килимі, простеленому долі, гончар Нактер виставляв свої вироби, а продавала їх молода дівчина.

Сократові з вулички було добре видно цю невеличку залиту сонцем площу, на якій посеред килима стояло кілька гарних амфор з вушками, пузата енохоя[2], кілька кратерів для змішування вина, а між кіафами[3] й тонкими лекіфами[4] для олії, виготовленими з неабияким художнім хистом, було розкладено звичайні гончарні вироби: глечики, миски і блюда. Посеред цього оранжево-коричневого лісу кераміки, розмальованої геометричним орнаментом, зображеннями рослин і тварин, стояла прекрасна жива амфора. Висока вродлива дівчина з смаглим обличчям під лискучо-чорною шапкою чудових кіс, стрункa, мов кипарис, руки в боки, наче вушка амфори, оглядала своє барвисте царство посуду і незворушно чекала на покупців.

Довго й захоплено дивився Сократ на дівчину, яка не подавала й

---

[1] Гімнасії — спершу приміщення для фізичних вправ юнаків. Як правило, споруджувалися за містом. Згодом переросли в державний навчально-виховний заклад для юнаків. Академ — міфічний грецький герой.

[2] Енохоя — глечик з однією ручкою й носиком для розливання напоїв

[3] Кіаф — ківш з високою ручкою.

[4] Лекіф — глечик для олії з вузькою шийкою.

виду, що знає про нього. Але вона знала його й належно оцінила. Вона змалку звикла бачити довкола себе чоловічі подоби, намальовані на глиняному посуді. Мріяла, щоб і їй дістався якийсь такий герой.

З невиразних мрій згодом народилась виразна потреба. А тут, на сонячному боці вулиці, щотижня зупинявся один чоловік, і те, що він зупинявся заради неї, вона зрозуміла відразу. Він завжди мав на собі тільки простий короткий білий хітон без рукавів і довгий коричневий гіматій. Був засмаглий від сонця, атлетичної будови тіла, і коли б поголив бороду, йому можна було б дати років тридцять п'ять. Як на неї, він ні в чому не поступався перед Ясоном, Ахіллесом, Одіссеєм, а тим паче перед божественним Сіленом. Що в ньому було найкраще, то це відкритий добрий погляд, який підкоряв того, на кого дивився цей чоловік.

Сократ підійшов до дівчини й звернувся до неї:

— Прекрасна царице цього розмаїтого дива! Дозволь мені вклонитись твоїй красі.

— Я вдячна випадкові,— а може, твоєму бажанню? — який привів тебе до мене.

— Я боюся, моя красуне, що не виправдаю твоїх сподівань і куплю...

Мову його перебив дзвінкий сміх, такий ясний і чистий, як її зуби.

— Я далека від того, аби вірити, що ти прийшов щось у мене купити, Сократе.

Він нітрохи не здивувався, що дівчина його знає. Адже його знають геть усі в Афінах. А те, що вона знала його дуже добре, він зрозумів одразу.

— І ти прийшов...

— Я вже сказав. Уклонитися твоїй красі...

Вона кивнула головою, і її чорне густе волосся захвилювалося.

— Мабуть, ти прийшов послухати, як я сама вихвалятиму свою мудрість, а потім заженеш мене своєю діалектикою в глухий кут і доведеш, яка я безнадійно дурна...

Він був у захваті від неї, йому хотілося ще почути її дзвінкий сміх.

— Тобі, мабуть, відоме ім'я Фенарети?

— Хто ж не знає імені твоєї матері?

— Баби-повитухи, яка, може, й тобі помагала прийти на цей світ,— докинув Сократ.

— Не може, а точно! Мені розповідала про це моя мати.

— Отож-бо, я успадкував від неї повивальне мистецтво і наганяю на кожного жах тим, що не тільки з його живота, але й з голови захочу витягти думку, якщо вона там, звісно, є. А іноді буває,— Сократ удавано сумно зітхнув,— що там я не знаходжу нічого, крім порожнечі; і тоді сердега за це відкриття,— уяви собі! — починає мене ненавидіти!

— І ти цьому дивуєшся? — запитала Ксантіппа.— Кожен ховає те, що має під накривкою, а ти нахабно піднімаєш її, і замість безсмертних слів про гармонію та Сократову науку «калос кагатос» [1]... з-під неї із сичанням вихоплюється трохи пари. Мене теж страх бере, коли ти втуплюєш у мене очі...

— Ну й даремно! Тобі не можна відмовити в розумі, прекрасна Ксантіппо,— сказав Сократ.— Ти пройшла чудову школу. Ту саму школу, що й я.

---

[1] Буквально: «зразковий юнак». Калокагафія — фізична й духовна краса та здібності.

В голосі Ксантіппи забриніли нотки образи:

— Не глузуй із мене! Я не проходила ніякої школи.

— Проходила, моя люба. Я пройшов більший, ти — менший базар, але і там, і там були люди.— Сократ дивився на її розгублене обличчя, напіврозтулені вуста, які вперто мовчали.— Я мушу тобі відкрити про себе щось таке, після чого ти повіриш, що я з тебе не глузую. Я багато чого навчився з книг, багато чого від освічених мужів, проте найбільшу науку пройшов на базарах серед народу. І там я вчуся постійно. От і сьогодні: я багато чого перейняв від тебе, Ксантіппо.

— Від мене? Я — твоя вчителька? — Нарешті Ксантіппа зареготала.— В такому разі, тобі неабияк пощастило!

— А мені іноді й справді в дечому щастить. Взяти хоча б те, що я стою зараз перед тобою. Я вже стільки років тиняюсь афінськими вулицями, зазираю в кожен куток, однак тільки ти змогла мені сказати: «Годі, годі, любий Сократе, мудрувати! Може, ти нарешті зупинишся? Може, звернеш нарешті увагу й на мене?»

— На кого? — запитала Ксантіппа.— Це ти що, про мене?

— Та що ти, дівчинко. Це я про кохання. Про найпрекрасніше безумство на світі. І ти мене напоумила, що тинятись весь час містом — добре, але іноді ще краще й зупинитись. А особливо тоді, коли ти в когось закохаєшся. Я просто зачарований тобою, Ксантіппо, моя ворона лошичко,— щиро сказав Сократ.

— Я кожного разу чекаю, коли ти нарешті з'явишся у вуличці, коли зупинишся й почнеш дивитись на мене так, немовби бачиш щось... щось...

— Щось таке, від чого немає нічого кращого в цілому світі! — докінчив він за Ксантіппу.

— Ох, яке блаженство чути ці слова саме від тебе,— сказала дівчина.

Сократові довелося докласти неабияких зусиль, щоб у своєму довгому гіматії пройти до неї поміж розмальованих посудин і нічого не перекинути. Він обняв дівчину, палко поцілував її, і вона відповіла на його цілунок.

5

Сократ і його друзі ввійшли до Стої Пейкіли. Біля великої картини битви під Марафоном, намальованої Полігнотом, вони побачили гурт софістів та їхніх шанувальників, які чекали на молодого, проте відомого вже у всіх грецьких містах софіста Гіппія з Еліди.

Послухати змагання між Сократом і Гіппієм прийшли також і оратори. Лісій із Сіракуз, один із найстарших логографів і непохитний демократ. І Антіфонт, реєстратор судових промов, знавець процесів, що стосуються вбивств, прихильник олігархів, давній Сократів ворог.

Сократ із друзями зупинився на чималій відстані від софістів. Тут і там юрмився люд.

— Наче дві армії перед битвою,— засміявся Сократ.— За плечима в них історичне й героїчне тло — Марафон.

— Марафон — це минуле,— зауважив Крітон.— Для нас важливе майбутнє.

В кінці Стої з'явився стрункий чоловік; наближався він повільною ходою, притаманною вельможам. Густа борода додає йому статечності.

На ньому довгий збірчастий хітон, на якому золотом вигаптувано єгипетські піраміди із сфінксами та антилопами. Святковий хітон спадає йому аж до п'ят, а поверх нього накинуто хламіс. В дбайливо завите волосся застромлено лаврову гілочку із срібла. Чоловік, обвішаний золотими оздобами, які він сам собі викупав, тримає в руці ебенову палицю з золотою кулькою. Саме втілення витонченої делікатності й розкоші.

Навпроти нього стоїть Сократ — простий, босий, засмаглий і статечний, як селянин Аттіки.

Натовп вітає обох філософів оплесками. Антіфонт кидається назустріч дорогому гостеві. А той першим підходить до Сократа й поштиво вітається з ним.

— Я Гіппій з Еліди, учитель мудрості.

— Це видно,— відповідає Сократ.— А я Сократ, прихильник мудрості.

Гіппій оглянув Сократа з голови до босих ніг.

— І це теж видно з того, що я про тебе чув.

Софісти задоволено перезирнулися: завдано першого удару.

— Ласкаво просимо, славетний Гіппію,— спокійно і ввічливо мовив Сократ. — Афіни перед багатьма відчиняють навстіж свої брами. Але у серце своє вони впускають мало кого. Ти прибув до нас з Еліди?

— Своєї рідної Еліди я останнім часом майже не бачу. Частіше буваю у Спарті, якою я просто зачарований. Побував я також у Сіракузах, в Акраганті та в Єгипті. Відвідав Сарди, Родос, Галікарнасс, Мілет, Самос, Ефес, фессальську Ларіссу і звідти нарешті приїхав сюди.

— Я теж подорожував,— сказав Сократ.— Відвідав Гуді.

На сходах Стої вибухнув сміхом гурт людей, що стежили за цим словесним двобоєм.

Хтось із софістів тихо сказав Гіппієві:

— Це село неподалік від Афін.

— У тебе там маєток? — запитав Гіппій.

— Невеличкий. П'ятсот душ рабів,— відповів Сократ. Кожен кущик свого виноградника він перетворив на живу душу.

— Це безперечно значний маєток. А мені казали, Сократе, що ти бідар.

— Тобі збрехали. Я казково багатий.

Всі здивовано витріщились на Сократа.

— Маю п'ятсот кущів винограду. Маю дах над головою і багато вірних друзів, тут, довкола мене, і там.— Він показує на ринкову площу, звідки долинають оплески.

— Ну що ж, ми познайомилися. Мені дуже приємно. Я хотів поговорити з тобою, Сократе, бо слава про тебе облетіла всі краї, які лежать навколо нашого моря. Я чув про тебе дивовижні речі, а найбільше хвалять люди твою мудрість.

— О дорогий Гіппію! Хто може нині претендувати на мудрість! А, керуючись твоєю настановою сумніватися з приводу всього, можна було б поставити під сумнів, чи мудрість існує взагалі.

— Щодо цього я ніколи не сумнівався, бо я сам — учитель мудрості.

— Але тут виникає питання, що таке мудрість,— провадив далі Сократ.

Гіппій почав нервувати:

— О так, я чув про твій метод витягувати з людей їхні погляди й знання, щоб методом дедукції одержати визначення поняття.

— Техне майєвтіка,— засміявся Сократ.— Атож! Тобі хіба не сказали, що моя мати була повитухою!? Цю техне майєвтіку, або повивальне мистецтво, я успадкував від неї.

— А я визнаю інший метод,— хвальковито заявив Гіппій.— Мій метод — лекція і змагання з ораторського мистецтва.

Сократ похитав головою:

— Щодо мене тобі не пощастить його застосувати. Я маю звичай вести бесіди. Тобі це підходить?

— Я до всього вмію пристосовуватися, Сократе.

— Звичайно, ти сам можеш вибирати, на яку тему ми вестимемо диспут, Гіппію.

— Про людську освіченість. Ця тема приваблює тебе, Сократе, і мене теж. Я, наприклад, присвятив себе вивченню математики, астрономії, граматики, фізики й риторики.

— О горе! — вигукнув Сократ.— Виходить, мені доведеться дискутувати з ученим, який пізнав увесь навколишній світ. Мені, нікчемному невігласу, якого цікавить тільки людська душа?

Гіппій відступив трохи назад, щоб збільшити відстань до слухачів, а потім віддав свою палицю Антіфонтові, щоб звільнити обидві руки для жестів, і велемовно почав:

— Хто повелівае зорями і сонцем у небесних високостях? Кажуть, олімпійські боги, хоч я не бачу там нікого, хто це робив би, ніхто нам не показується, і багато що на землі діється з чиєїсь таємничої волі, про яку нам нічого невідомо. Чи може хтось назвати того, хто здатен розгадати цю загадку? Ви мовчите? Хто має повелівати людиною? Вона й сама добре знає, яким шляхом їй піти, щоб це принесло їй не шкоду, а успіх.— Хтось зааплодував. Гіппій глянув у той бік, легенько вклонився й провадив далі: — Якщо ми перев'яжемо крила птахові, він не зможе злетіти в небо й битиметься в дорожній пилюзі, безпорадний, нещасний. Що ж воно таке, те, що зв'язує людині крила і гне її до землі, хоч людська душа, як ти, Сократе, кажеш, діставши крила, має підійматися у небесні високості?

— Я просто вражений твоїми знаннями про мене, Гіппію,— розвів руками Сократ.

— Що ж у такому разі гнітить громадянина? Закон — це тиран над людиною, і він грішить проти свободи. А свобода, як уже сказав Есхіл, це найбільший скарб людства.

Гучні оплески урвали сміливу й пишну промову Гіппія. Спираючись на Протагорову тезу про те, що «мірилом усіх речей є людина», Гіппій розвивав її далі, крутив так і так, аж поки дійшов висновку, що кожна людина повинна мати необмежену свободу.

Чи випадково Гіппій обрав цю тему? Ясна річ, що ні. Він добре знав, чим догодити слухачам.

«Але кому потрібна ця туга за беззаконням?» — подумав Сократ, розмірковуючи не тільки над тим, про що говорив Гіппій, а й до кого він промовляв, в який час і яку ставив собі мету.

Натовп бурхливо зааплодував Гіппієві. Сократові учні насторожено вп'ялися очима в свого вчителя, який спокійно лузав насіння.

Коли овації ущухли, босий Сократ підступив ближче до Гіппія:

— Я захоплений тобою, Гіппію, і схиляюсь перед твоїм розумом. Чудовий виклад. Жести твої гарні, плавні і водночас стрімкі, завжди переконливі; вони чудово пов'язуються з ритмом фрази...

Гіппій переможно озирається. Бачить своїх друзів-олігархів. А ті, знаючи Сократа, насуплюють брови.

Сократ, розпочавши промову, говорить дедалі жвавіше й веселіше.

— У твоїй лекції, пересипаній поетичними порівняннями й блискуче підібраними словами, мені найбільше сподобалося те, як Протагорову мудру сентенцію «Мірилом усіх речей є людина» ти розвинув аж до вимоги необмеженої свободи для людини. Це здорово! Справжній земний рай! Ти дозволиш мені, шановний Гіппію, проаналізувати твою тезу?

— А чого ж. Аналізуй, дорогий Сократе.

— Що ж, тоді давай разом внесемо деяку ясність у твою промову. Ти сказав, що закон — це тиран над людиною?

— Так, я це сказав.

— І я правильно тебе зрозумів, що, на твій погляд, немає ніяких надприродних, ніким не бачених сил, які ці закони встановлювали б? — запитав Сократ.

— Ти зрозумів мене абсолютно правильно.

— Але в такому разі,— сказав Сократ,— ці закони могли встановити самі люди. Ти згоден зі мною, дорогий Гіппію?

— Цілком. Це ще раз підтверджує мою тезу,— впевнено відповів Гіппій.

— А навіщо люди встановлювали закони? Щоб їм жилося краще чи гірше?

— Коли краще, а коли й гірше.— Гіппій показав рукою в бік слухачів.

Вони відгукнулися схвальним гомоном.

— Не стану цього заперечувати,— на превеликий подив Гіппія мовив Сократ,— але давай розглянемо закони, які придумані для того, щоб людині жилося з ними краще, ніж без них.

— Давай! — охоче погодився Гіппій.

Сократ переступив з ноги на ногу й заговорив про закони та реформи, якими Солон обмежив надмірні апетити багатіїв і взяв під охорону бідноту.

— Солон,— вів далі Сократ,— єдиними винуватцями всього лиха й катастроф оголосив зажерливих багатіїв. Вони жиріють за рахунок визиску, виснажуючи землю й витискуючи піт з рабів. Необмежена свобода на користь саме їм. Твоя промова, наш любий гостю,— все одно, що побажання багатіям: «Успіхів вам, друзі, в цьому безсоромному визискуванні!»

Слухачі вже кілька хвилин про щось невдоволено гули й нарешті вибухнули гнівом. Софісти затупотіли ногами, Антіфонт заперечливо замахав руками:

— Гіппій цього не казав!

— Хайре, Сократе! Хайре, Сократе! — Схвальні вигуки злилися в суцільний хор.

М'яко всміхаючись, Сократ почекав, поки настала тиша, й простяг до Гіппія голу руку, на якій не було ні браслетів, ні перснів.

— Дорогий Гіппію з Еліди, сьогодні ми з тобою зустрілися вперше, але чутка про твої мудрі промови, які ти виголошуєш у всіх грецьких містах, дійшла до мене раніше, ніж ти тут з'явився. Я був би несправедливий, якби зараз, перед усіма, не сказав, що ніхто з учителів мудрості так щиро не визнає за людиною природного права, на противагу праву, встановленому і схваленому багатьма людьми, як визнаєш його ти.

— Я пишаюся цим, Сократе,— сказав Гіппій.— Кожна людина прагне природного права, тобто такого, яке їй дала природа.

Натовп приступив ближче до промовців.

— Спасибі тобі за бесіду,— сказав Сократ,— але, перш ніж ми її завершимо, дозволь мені іще одне запитання. Чому ти проповідуєш природне право, цю необмежену свободу, по всіх грецьких містах та островах Афінського союзу, а в своєму рідному місті Еліді на Пелопоннесі ти навіть менше ніж гість, дорогий Гіппію? Тобі не подобається суворість ваших законів, приписів та звичаїв, і ти волієш мандрувати по нашій країні, де панує така безмежна свобода слова, що від неї в людей, таких, як ти, аж у голові паморочиться? Чи тобі, може, цього ще замало, і ти хотів би викликати у нас непокору перед законами й повернути нас у такий спосіб до часів дикого варварства та тиранії? Тобі хтось за це платить? Ти вчитель мудрості. Це твій фах, чи, може, ти живеш із чогось іншого?

Ображений Гіппій переборов себе й рішуче відповів:

— Це мій фах.

— А я вважаю це своїм покликанням, — сказав Сократ.

— Це добре видно хоча б із твоєї зовнішності: ти босий... на тобі поношений хітон, засмальцьований гіматій,— зневажливо мовив Гіппій.

— Послухай, друже! Розкрий мені очі. Бо у вас, мабуть, не існує ніяких законів і всім людським пристрастям дано повну волю. І ти, нещасний, усіма зацькований, утікаєш від цієї свободи до нас, щоб тебе не розтерзали пристрасті інших?

Натовп сколихнувся від сміху. Люди аплодують Сократові. Гіппій випинає груди. Підносить голову.

— Якщо це так, то чому ти бажаєш нам того, від чого втікаєш сам?

— У нас теж правлять закони,— сказав Гіппій. Цей нюанс він делікатно обминув у своїй промові.— Але навіть коли б цього й не було, я однаково не вважав би себе настільки слабким, щоб боятися дужчого. Я здатен його обеззброїти, і, коли хочеш знати, у мене є всього досить. Я можу подорожувати, куди мені заманеться, я цілком незалежний у своїх знаннях, таланті й здібностях. І я бажаю такої самої незалежності всім, бо знаю, яка вона приємна на смак.

Сократ здійняв угору руки:

— О, дозволь подякувати тобі за твою ласку від імені цих малих зборів, я кажу малих, бо бачу тут усього кількасот душ, а ми звикли вирішувати важливі справи за участю шістьох тисяч людей. Та все одно ми тобі дякуємо від щирого серця.

Гіппій мовчав.

Сократ підійшов до нього і, торкнувшись його карбованих пряжок, браслетів, застібок, перснів, запитав:

— Золото?

Почувши це слово, чоловік, який уже хвилину походжав сюди й туди, раптом здригнувся.

— Щире золото,— похвалився Гіппій.— І карбував я сам; а камені теж справжні. Їх я купив за гроші, одержані за уроки.

— Ану-ну, цікаво, що тут за розкіш така? — пролунав раптом гучний голос, і крізь натовп проштовхався чоловік із бронзовою бляхою на грудях. Він підійшов до Гіппія і заходився безцеремонно обмацувати його шовковий гаптований гіматій та золоті оздоби. Гіппій бридливо відсахнувся, і тоді чоловік назвав себе:

— Я астином, наглядач, призначений народом виявляти надмірну

розкіш. Це золото. Це теж. Доведеться заплатити штраф, громадянине, і то великий! Як твоє ім'я?

Та на його плечі тієї ж миті лягла Сократова рука.

— Не поспішай, друже. Це софіст Гіппій з Еліди. Він прийшов до Афін, щоб поговорити зі мною. Він чужинець і не знає наших приписів. Ти можеш спокійно його поминути і йти собі далі виконувати свій службовий обов'язок.

Астином іще раз окинув поглядом розцяцькованого чужинця й сказав:

— Якщо ти за нього ручаєшся, Сократе, я не накладатиму на нього штраф. Хайре! — І він зник у натовпі.

— В тебе непогані знайомі,— сказав Гіппій Сократові.— Спасибі, що заступився за мене.

— Я зробив тільки те, що в нас належить робити заради гостей. Але я хочу зробити для тебе щось більше. Хочу тобі, любий Гіппію, дати на дорогу гостинця.— Сократ єхидно усміхався: — Що б ти сказав, коли б я тобі відкрив, який я безмежно вільний? Що, коли б ти під час своїх мандрів розповідав про нашу зустріч і глузував із Сократа: «Чи знаєте ви, люди добрі, що він розповів мені, коли я вирушав до вас?»

— Кажи, я слухаю. Я готовий прийняти твій гостинець,— сказав Гіппій, не втрачаючи надії сподобатися тим, кому хотів тут сподобатись.

— «Уявіть собі! — провадив Сократ від імені Гіппія. — Цей дивний, обідраний і босий чоловік вважає себе найвільнішим із людей, через те, що,— я лусну зо сміху! — через те, що, мовляв, він не є рабом власних пристрастей, і через те, що підкоряється законам, залишеним Афінам славними предками. І коли ці закони справедливі,— а він переконаний, що всі афінські закони справедливі,— і він їм, оскільки в нього на справедливість добрий нюх, підкоряється, то, мовляв, це тільки збільшує його свободу, ха-ха-ха!»

— Я не бачу тут нічого смішного,— замислено і трохи похмуро мовив Гіппій.

— «І ще одне, дорогі друзі,— вів далі Сократ від імені Гіппія,— найвільнішим з усіх людей тебе робить те, що ти не маєш, так би мовити, ніяких потреб, крім найнеобхіднішого шматка хліба і якоїсь одежі, ха-ха-ха!»

— Дозволь, дорогий Сократе,— озвався Гіппій,— подякувати тобі за гостинець. Ти дав мені, можливо, більше, ніж думав. Мені тепер зрозуміло, чому на тобі така убога одежа. Ти з необхідності творець чеснот...

Вузьким коридором, який утворився серед натовпу, до них ішов високий молодик у пурпуровому шовковому плащі. На його чорних кучерях красувався вінок з вогненних троянд. Обличчя його було червоне, очі трохи затуманені, і неважко було вгадати, що він повертається з якоїсь учти.

— Ти навчаєш задурно, бідолашний Сократе,— голосно провадив Гіппій. Він більше не міг стримувати свій гнів.— Ти не цінуєш власної мудрості... то як після цього можеш вимагати, щоб її цінували твої учні, твої слухачі? Від жебраків, яким ти хочеш уподібнитись своїм нужденним виглядом, ні драхми, ні навіть оболи до тебе не посиплються. Жебрак жебракові допомогти не може. А заможні не дурні. Вони тобі за твоє «Я знаю, що я нічого не знаю» платити не стануть.

Високий молодик тим часом наближався до них. Ноги його, взуті в м'які сандалі, аж до колін перехрещували ремінці. Сметаново-білий шовковий хітон з рясними зборками був короткий, а пурпуровий плащ такий довгий, що тягнувся ззаду, наче шлейф. Поруч молодика біг здоровенний пес рідкісної породи.

Молодик чув, як Гіппій щойно гудив Сократа. Він рушив до софіста й наказав псові:

— Даріоне, до мене!

Всі з захватом дивились на величезного пса, який застиг із вищиреними зубами.

Молодик повернувся до Сократа й запитав:

— Нацькувати?

— Боронь боже, Алківіаде! Ми справді трохи посварились, але сподіваюся, ти не віддаси через це ніжнішого з нас на поталу своєму Даріонові!

Натовп вибухнув реготом.

Сократ теж засміявся:

— Бачиш? Уже нема на кого нацьковувати!

І справді — Гіппій зник без сліду, як зникає у річці краплина води.

6

Алківіад підійшов до Сократа. Низько йому вклонився й заговорив приємним голосом, сповненим любові:

— Нарешті я бачу тебе, мій дорогий Сократе!

Сократ, іронічно всміхаючись, обернувся до нього.

— Справді! Яка незвичайна в нас сьогодні зустріч! Чоло твоє знов увінчане трояндовим вінком! Ти вертаєшся з пиятики. Цілий місяць не показуєшся мені на очі, а тільки гуляєш.

Алківіад, виправдуючись, каже, що йому соромно було показуватися Сократові на очі після тих пиятик і гульбищ, які затягли його.

— Якби ти, наймудріший і найхоробріший, не врятував мені під Потідеєю життя й не виніс із бойовища, я нині був би вже разом із тінню Перікла в царстві мертвих. А тепер, Сократе, я прошу тебе, щоб ти врятував мені життя вдруге, інакше мене чекає загибель. Сам я тут не в силі щось зробити... Я безпорадний перед пристрастями, які весь час не дають мені спокою...

— Ти засмучуєш мене, друже.

— О, Сократе, мій учителю, я знаю твою доброту! Я більше ніколи тебе не покину, дорогий Сократе! — палко говорить Алківіад.— Коли я з тобою, я кращий. Коли ж тебе немає поруч, на мене напосідають злі духи, і я, часто мимоволі, скоряюся їм. Нехай покарає мене Зевс, якщо я кажу неправду! Лай мене, Сократе, тримай у покорі силою свого слова, картай, топчися по мені!

— Годі вже, Алківіаде. Ти ні в чому не знаєш міри. Ні в гульні, ні в каятті. Хіба я не казав тобі вже сто разів, що однією з найкращих чеснот людини є софросюне? Поміркованість, чуття міри. Це — першооснова всіх інших чеснот, і без нього ти віхоть соломи, що його несе вітер, куди хоче.

Алківіад захоплено провадить далі:

— Коли Сократ починає говорити про чесноти, то його мала б слухати вся афінська молодь...

— Через те, що я викриваю в ній усе нездорове? І в тобі теж? — запитав Сократ.

— Ти викриваєш лихі вчинки людей, а також їхні лихі думки. Ти — мов той пророк, мов ясновидець...— Алківіад говорить з іще більшим запалом: — Ми дуже любимо тебе, Сократе. Ти — наш батько, ти — голос невмирущих богів! — І знов починає картати себе: — До чого б я докотився без тебе! Тільки ти мене, тигра, здатен приборкати так, що я лежу біля твоїх ніг. Та більше я від тебе ні на крок. Житиму просто і гарно, як ти...

Алківіад зірвав із пліч свій багряний плащ і кинув зі сходів Стої в юрбу на ринковій площі. Плащ майнув у повітрі, червоний, мов полум'я, мить — і люди вже б'ються за нього, шматують, кожен хоче відірвати собі якнайбільший клапоть.

— Чому ти, Сократе, не хочеш присвятити себе політиці? Ти цілком міг би бути й воєначальником. У тебе для цього є всі дані,— звертається до Сократа Крітій.

— Якби я, дорогий Крітію, цим цікавився, то, може, й справді досяг би якогось успіху. Проте я був би сам один. А я хочу домогтися, щоб державними справами цікавилось якнайбільше людей, це було б на користь Афінам. Через те й присвячую себе не політиці, а вам; у такий спосіб я помножую самого себе. І гуртую вас з іншими людьми, щоб ви взаємно були добрі один до одного, щоб стали між собою друзями.

Чи Сократ бачить, з якою ненавистю Крітій дивиться на Алківіада?

— Щоб взаємно допомагали один одному вести доброчесне життя й водночас утішалися його дарами. Справжнє багатство — це освіта, мудрість, арете... [1]

Раптом почувся чийсь гострий сміх. Це сміявся афінський підліток, обідранець Анофелес. Він стояв, прихилившись до мармурового стовпа, і насмішкувато дивився на Сократа.

— Ти надто високо витаєш у хмарах, Сократе. Не заглядаєш людям у душу. Людині не треба багато мудрості, їй вистачить і крихти, стільки, як перцю, зате вона хоче бути кмітливою, щоб якомога швидше досягти успіху. До чого тут чеснота, шановні? Нею ситий не будеш. Навпаки, за неї ще доводиться платити голодом, злиднями, а іноді й головою, ха-ха-ха! Ану скажи, велемудрий Сократе, хіба це не правда?

Сократ усміхнувся:

— Правда, Анофелесе.

І Анофелес вигукнув:

— Слава мудрому Сократові!

7

— Скажи, шалапутко, ти знаєш Сократа? — грізним голосом запитав дочку Нактер.

— Як же його не знати? Його знають усі Афіни.

— Ти теж знаєш його, жінко? — звернувся він до дружини.

— А чого ж, знаю. Я часто бачу його на ринку.

— Так, він тиняється по ринку й по місту, як той волоцюга, нічого не робить, тільки меле, меле язиком і залицяється до моєї дочки.

[1] Арете — довершеність, добродійність, чеснота.

Ксантіппа вже давно виросла з тих дитячих сандальок, у яких не дозволяла собі перепиняти батька. Вона швидко урвала його:

— Я маю тебе, тату, за освіченого громадянина. І через те тобі не личить удаватися до слів, негідних тебе й Сократа.

— Яких же це, цікаво?

— Адже ти щойно сказав, що він нічого не робить, тільки меле язиком!

— А хіба це неправда?

— Ні, батьку. Він навчає тих, з ким розмовляє.

Нактер витріщив очі:

— І чого ж він їх навчає?

— Думати,— відповіла Ксантіппа.

«Думати?!» — Для Нактера це було занадто складно.— А хіба думати треба вчитися? Ну й дурень же той твій Сократ!

Нактерова дружина ніяк не могла втямити суті суперечки.

— А що ти, Ксанто, маєш із цим Сократом?

— Я вийду за нього заміж! — відповіла Ксантіппа.

— Що? Сократ хоче з тобою одружитися? — здивувалась мати.

— І я теж цього хочу. Ми з ним уже про все домовились.

— Без мене? — закричав Нактер.

— Так, ми домовилися про це й без тебе, батьку.

Хмари завирували, і вдарив грім із блискавкою.

Батько:

— Але ж у нього нічого немає.

Ксантіппа:

— То він матиме хоч мене.

Батько:

— Він ходить до гетер.

Ксантіппа:

— Перестане.

Батько:

— Він нічого не робить.

Ксантіппа:

— Я навчу його працювати.

Мати:

— Цілими днями пропадає на агорі і в гімнасіях.

Ксантіппа:

— Відтепер сидітиме вдома.

Мати:

— Він цілими ночами бенкетує, ходить у гості, виголошує промови.

Ксантіппа:

— Я влаштовуватиму бенкети вдома і дозволю також Сократові виголошувати промови.

Батько:

— Кажуть, він хоче змінити людину!

Ксантіппа:

— Я зміню його!

— А з чого ж ви житимете? — несподівано запитала мати.

Будь-яка дівчина в Елладі, що знала Сократове становище, затнулася б, почувши таке запитання. Та Ксантіппа була Ксантіппа!

Вона підняла щити своєї красномовності й зацокотіла:

— Ви гадаєте, ваша дочка не подумала про це? Клянуся всіма мальованими горщиками — яка я була б після цього господиня? По-

перше: я одержу посаг і то непоганий, як не раз обіцяв тато. Ясна річ, ми його не проциндримо. За нього купимо все потрібне для життя: осла, віз, пристойне знаряддя для невеличкого маєтку.— Ксантіппа дозволила собі тут маленьку гіперболу, щоб приголомшити батьків.— Питаєте, якого маєтку? Та Сократового ж, у Гуді під Гіметтом, я була там із ним. Там у нього є виноградник, оливковий сад, кілька фіг і так далі й таке інше. Словом, маєток. І якщо ми почнемо там порядкувати... допоможи нам тільки, Деметро! Ви й самі не повірите, скільки це нам дасть...

Всі атаки батьків розбиваються об волю Ксантіппи, наче хвилі об скелю. Та прибій повертається знову й знову.

— Він на двадцять років старший за тебе!

— Вже починає лисіти!

— Не має навіть сандаль!

— Дозволяє, щоб його, наче якогось злидня, годував той добродійник Крітон!

— Ремесло скульптора, що приносило хоч якусь користь, він занедбав.

— Навчає кількох юнаків. Але — ти чуєш, Ксантіппо? — люди кажуть, що він не бере з них за це жодного обола!

— Годі! — вигукнула Ксантіппа, відчувши, що суперечка досягла кульмінації.— Він навчає також синків багатіїв.

Батько й мати звели на неї насторожені погляди.

— Я його переконаю, і він братиме від них плату за науку,— рішуче заявила Ксантіппа.

Батьки заціпеніли. Перед їхніми очима одне за одним постали обличчя найбагатших Сократових учнів, яких знали всі Афіни: Алківіад, Критій, Крітон, Хармід.

— У нас із Сократом буде стільки грошей, що ми навіть не знатимемо, куди їх дівати,— підсумувала Ксантіппа розмову.— На добраніч. — І, повернувшись, пішла спати.

— Знаєш, батьку, я нашій дочці нітрохи не дивуюсь,— сказала раптом дружина.— Днями я ходила на ринок купити риби. І раптом — Сократ! Він, хоч і босий, ступав, наче той цар, а за ним — цілий натовп. Потім він заговорив до людей, я вже не пам'ятаю, про що, але це було так зворушливо й весело, що всі сміялися й плакали. Він має над людьми велику владу, батьку. Можеш мені повірити.

8

Діонісів театр заповнюють глядачі. В Арістофана сьогодні великий день: своєю комедією «Хмари» він змагається з комедією Кратіна «Пляшка».

Майже ніхто не має сумніву, що над старим п'яничкою Кратіном та його незграбною комедією здобуде перемогу молодий і дотепний Арістофан, який торік у своїх «Вершниках» висміяв Клеона й тим самим викликав в Афінах бурю захоплення.

Клеон і архонти, правителі міста, сідають на лавах. Найпочесніше місце відведено Діонісовим жерцям. На виставу прийшов також Евріпід. Організатори вистави шукали скрізь Сократа, проте не знайшли його. Він, згорбившись, сидів у найвищому ряду. Його учні зайняли місця, якнайближчі до сцени.

Пролунав гонг, і вистава розпочалася.

Старий громадянин Стрепсіад має марнотратника-сина Фідіппіда, який доводить його до великих боргів. На агорі Стрепсіад почув, що є мудреці, так звані софісти, які вміють слабого зробити дужим, а неправе діло обернути на праве. Старий іде до «думальні», щоб навчитися цього мистецтва й хитрощами спекатися кредиторів. До «думальні» входити дозволено тільки втаємниченим. Оточений блідими й немічними учнями, вчитель софістики стоїть у підвішеному кошику й спостерігає за сонцем.

Комедія починається дотепно, весело, глядачі розважаються, регочуть, і Арістофанові здається, ніби він от-от зійде на сцену, увінчаний лавровим вінком, як під час вистави «Вершників».

Мудрець сходить із коша на землю, щоб прийняти у своїй «думальні» Стрепсіада й справити обряд утаємничення. Актор, який грає мудреця-софіста, повернувся обличчям до публіки, яка вщерть заповнила театр. На обличчі в нього маска Сократа!

Публіка на мить заціпеніла. Сократ — софіст? Але відразу ж після цього регіт прокотився театром. Комедія розповідатиме про їхнього улюбленця — дивака Сократа! А вистава тим часом триває: беззмістовну велемудрість софістів символізує й пародіює хор Хмар: поклоніння їм як божествам має стати новітньою релігією. Софістика — нова мода, нова мудрість.

Регіт ущухає, наче його хто обрубав,— глузувати з релігії однаково небезпечно як і для автора, так і для Сократа; та й будь-хто з глядачів міг би за свій сміх постраждати. Однак комедія — це комедія, а не життя, то чого б нам не посміятися?

Коли ж виявляється, що Стрепсіад до науки нездарний і замість себе до «думальні» мусить прислати свого неслухняного сина Фідіппіда, веселий настрій повертається до публіки.

Клеон замислено супить брови. Порівнює: торік Арістофан грубо висміяв його, а нині начебто добродушно маніриться із Сократом. «Чому б це? Боїться напасти на Сократа, улюбленця народу? Арістофан не схожий на боягуза. Якщо він не злякався мене, то кого й чого мав би боятись тепер?»

Клеон напружено чекає, коли Арістофан нарешті дійме Сократа своїм гострим словом, і ця хвилина наближається.

Фідіппід — протилежність свого батька — жваво слухає софістів, що проголошують необмежену свободу, швидко навчається немудрих ораторських хитрощів, проганяє кредиторів, та через розбіжність у художніх смаках (батько любить Есхіла, а син — шанувальник Евріпіда) Стрепсіад і Фідіппід починають битися; побивши старого до крові, Фідіппід доводить йому, що, згідно з новим ученням софістів, син має право бити свого батька, а також і матір.

Свист, тупотіння, вигуки. Актори змушені перервати гру, бо через гармидер, який дедалі наростає, нічого не чути. Афінський люд захищає свого босого дивака. Він не потерпить, щоб його так кривдили.

На Арістофана з усіх боків градом сиплеться лайка.

— Ти, партачу! Це не наш Сократ!

— Припиніть це неподобство!

— Геть!

Свист, тупотіння й тисячоголосий крик стрясають театр. Арістофан зблід. Знітившись, він благає в душі богів, щоб ця буря лютувала й далі, щоб це дійство не було доведене до кінця.

Та Клеон і архонт-басилевс, які сиділи в першому ряду, підвелися й подали публіці знак вгамуватися.

Сімнадцять тисяч громадян невдоволено бурчать, але все-таки заспокоюються, і вистава триває.

Актори, немовби їм самим уже набридла ця комедія, прискорюють темп гри. Старий Стрепсіад, якого побив Фіділпід, так розлютився, що підпалює «думальню» безбожного Сократа, котрий підбурює дітей проти рідних батьків.

Осатаніли й глядачі. Сократові учні — Алківіад, Сімон, Крітон, Антісфен — горлають до знемоги. Софісти також не мовчать. Адже Арістофан в образі Сократа висміює, по суті, їх.

В Арістофана летять тухлі яйця й гнилі яблука.

І раптом під виття оскаженілої публіки хтось показує на центральні сходи поміж сидіннями; ними повільно йде Сократ.

Глядачі його відразу ж помічають. Вибухає грім оплесків. Це справжній тріумф!

Антіфонт, якому не видно Сократа, нахиляється до зніченого Арістофана:

— Ти чуєш? Це перемога! Ти виграв!

Проте наступної миті вони обоє розуміють, кому аплодує публіка. Сократ спокійно усміхається і, сходячи щораз нижче, теж плеще в долоні.

Але він аплодує не Арістофанові, а публіці.

Комедія провалилась остаточно.

Сократ зійшов аж до перших рядів. Тут на нього чекали його учні й друг Евріпід; але тут був іще й Арістофан.

Сократ підійшов спершу до нього й глузливо привітав його.

Алківіад зіскочив із третього ряду в перший і в нестямі накинувся на Арістофана:

— Яке свинство! Невже ти не міг обрати для цього когось іншого?! — Він не звертав уваги на те, що Сократ подавав йому рукою знак зупинитись.— Кажуть, Арістофане, що ти непоганий куховар. Сьогодні ти теж уміло намішав до підливи всіляких прянощів та присмак, тільки де ж печеня? Ти її спалив. Героя немає. Чи, може, ти перетворив Сократа, противника софістів, на їхнього вчителя, керуючись якимсь нечесним наміром? Не перебивай мене, дорогий Сократе! Це так!

Арістофан зберігав спокій:

— Я всього лише комедіант, який розважає людей, і тільки божевільний може сприймати комедію серйозно, а тим паче так трагічно, як ти, Алківіаде.

— Комедіант, кажеш? Чого ж тоді люди в твоїх комедіях упізнають...

— Мужів, якими пишаються всі Афіни,— докинув Арістофан.— Клеона, Сократа і присутнього тут Евріпіда. Я дбаю про їхню популярність.

— Ти їх висміюєш! Обливаєш помиями! — лютував Алківіад.

До них неквапливо підійшов Сократ.

— Він сам себе сьогодні висміяв,— мовив він.— Сподівався на лаври, а що здобув? Публіку, як виявилося, любий Арістофане, ти не завоював. Ану покажись! О, та на твоєму хламісі — смердюче яйце. Дозволь, я витру його своїм плащем. Він старий, і з ним нічого не станеться.

Кожен дотик Сократової руки й кожне його слово були для Арістофана немов ляпас.

— Як на мене,— озвався раптом Евріпід,— то зі сцени повинен промовляти вихователь громадян, а ти, Арістофане, справжнього вихователя молоді, Сократа, змалював як її ворога! Чому? Чому ця твоя комедія така нікудишня, заплутана, і чому в ній так недвозначно звучить ненависть до певних людей...

— Яких же саме? — злякано запитав Арістофан.

— Принаймні не до тих, з ким ти запанібрата. Ви, вороги всього нового, не хочете, щоб молодь була краща й освіченіша, ніж її батьки. Ви не можете погодитися з тим, як, скажімо, я і Сократ дивимось на людину, а також із тим, що ми віримо в можливість її вдосконалення, що внаслідок грунтовнішої освіти вона стане добропорядніщою й корисніщою громаді. А ти перевернув усе з ніг на голову! І навмисне! Навмисне кричав устами акторів, що Сократ підбурює синів проти батьків і псує молодь. Усі батьки тепер вороже ставитимуться до Сократа.

— Не всі! — озвався раптом один із ватажків демократичної партії, чинбар Аніт, який зупинився біля групи людей, що тихо розмовляли між собою.— Саме сьогодні, після перегляду твоєї комедії, Арістофане, я надумав віддати свого сина в науку до Сократа. Ти смієшся з людей, до яких належу і я... мій любий!

— Але ж Сократ ходить по Афінах і публічно проголошує, що сини повинні перевершувати своїх батьків,— закричав Арістофан.

— А хіба це не так?! — весело озвався Сократ.— Хіба розвиток людини має зупинитись? Якби афінські батьки не хотіли, щоб їхні сини були освіченіші, ніж вони самі, тоді я був би для цих синів кращим батьком, ніж їхні рідні батьки.

Всі, хто ще залишився в театрі, аплодують.

Арістофан посміхається:

— І ти, Сократе, гадаєш, що афінські батьки похвалять тебе за те, що ти хочеш, щоб їхні сини нехтували ними, ставилися до них зверхньо?

Сократ сідає на кам'яну лаву в першому ряду, неквапливо починає говорити.

Слова його звучать просто й переконливо:

— Якби ці батьки визнавали тільки те, що було й що є, і не хотіли допускати нічого нового, то для мене було б честю, коли б вони виступили проти моїх поглядів. І такою ж, ба навіть іще більшою честю для себе я вважаю те, що мене люблять їхні сини...

Юнаки навколо Сократа палко підтакують.

— Що ж, я справді волів би, щоб мене ненавиділи батьки, ніж мав би бути ненависним їхнім синам. І, дивлячись у майбутнє Афін, я твердо вірю, що люди в них ставатимуть дедалі кращими, і я хочу сприяти цьому всіма своїми силами.

Учні починають вітати свого вчителя, лунають оплески Евріпіда, Аніта і ще кількох глядачів, що залишились у театрі, а також акторів, що вже без масок виходили з убиралень під сценою. Аплодував йому й актор, який грав Сократа.

Очі Арістофана налилися кров'ю. Як любив він завдавати ударів іншим і як страждав, коли хтось бив його! І вже зовсім нестерпним було для нього, коли хтось брав над ним гору у словесній баталії.

Сократ підвівся і, блаженно усміхаючись, розкрив обійми:

— Афіни сьогодні показали, як люблять мене! Бачиш, Арістофане, а це ж мав бути твій великий день!

9

Життя молодих складалося зовсім не так, як його уявляла собі Ксантіппа. Не Сократові, а їй, Ксантіппі, довелося брати господарство до своїх рук.

За посаг, який вона принесла з дому, Ксантіппа купила осла й козу, і Сократ тепер попивав свіженьке молоко; вирощувала городину, і Сократ тепер мав до сиру часник та цибулю.

А коли вона не встигала зробити щось сама, то зверталась по допомогу до сусідів. Сімон давно одружився і мав уже дорослих дітей, отож, коли Ксантіппа приходила просити в нього допомоги, охоче посилав їх до неї.

Та ця допомога була незначна, і Ксантіппа крутилася з ранку до вечора, щоб забезпечити сім'ї сякий-такий прожиток і щоб вони з Сократом не були такими залежними від Крітона. В Гуді вона доглядала занедбаний виноградник — Сократ, бесідуючи з друзями, любив попивати вино; вона трусила й збирала в кошики оливки — Сократ охоче ласував ними вдома, коли вони були вже солоні.

Ксантіппа пишалася тим, як вправно веде вона господарство, Сократ не міг намилуватися нею, і так минав день за днем. Сьогодні вона зібралася прати. Зіп'явшись навшпиньки, покликала через мур Сімона. Той, навіть не питаючи, чого хоче Ксантіппа, відразу ж послав до неї сина. Хлопець допоміг Ксантіппі перекотити до колодязя вапняковий куб, щоб було на чому поставити ночви з білизною.

Ксантіппа пере, заплівши дві товсті коси. Вона вся мокра, пеплос із тонкого полотна прилип до тіла, коліна чорні від землі — вранці вона висаджувала на грядках розсаду салати.

Сократ вийшов з будиночка, підійшов до Ксантіппи й поцілував її; потім узяв корж і кілька фіг, сів біля столу й замилувався на свою молоду дружину; на плечах у неї звивалися чорні коси, наче дві товсті гадюки; йому приємно було бачити, що робота аж горить у неї в руках і вона навіть мугикає якусь пісеньку. Потім погляд його впав на вапняковий куб, на якому стояли ночви, і він засміявся:

— Ну й картинка ж!

— Чого ти регочеш? — питає Ксантіппа й оглядає себе.

Ні, ні, він сміється не з неї.

— Чи знаєш ти, що ці ночви з білизною стоять на божій голові?

— Що? — Ксантіппа оглядає куб.— Який це бог? Це звичайнісінький камінь.

— А ти придивися краще з того боку, що звернений до колодязя. В цьому вапняку захований син Ночі, бог глузів Мом. Це мало бути його погруддя. Батько бога не докінчив, я хотів за нього довершити роботу, але теж не визволив його із цього каменю. Нас із Момом єднає міцний зв'язок. Не чари, звичайно, а доля насмішників.

Ксантіппа, яка змалку продавала богів, намальованих на керамічному посуді, знала їхнє життя і ставилася до них із пошаною.

— Я бризкаю тут на нього брудом...— злякано мовила вона й почала швидко обмивати богове обличчя.— А чому ти його не довершив?

— У мене тоді з'явилася інша робота, важливіша, а згодом довелося вирішувати: або займатися скульптурою, або людьми. І він поплатився за це моє рішення.

— Так ось через що він підмовив Арістофана, щоб той написав про тебе комедію!

— Ти бачила цю виставу? — запитав Сократ і, коли Ксантіппа ствердно кивнула головою, почав їй докоряти: — А чому ти приховала це від мене?

Ксантіппа схилилась над ночвами.

— Як тобі сказати,— ухильно відповіла вона.— Там усе таке плутане. Де в чому була правда, де в чому брехня, дещо розраховане на те, щоб розвеселити публіку, а дещо, аби її подратувати. А коли я вийшла з театру, біля гурту людей весь час крутився цей комар Анофелес. Він не знав, що я твоя дружина, і через те весь час дзумів: «Сократ безбожник, Сократ псує молодь».

— А люди?

— Всі сахалися від цього паразита.

— А чому ти мені не розказала про все це ще того самого дня? Адже ти завжди мені про все розказуєш,— здивувався Сократ.

— Бо того вечора, коли ти повернувся з театру, ти був такий засмучений... і я не хотіла...

— І ти, мабуть, подумала, що я справді псую молодь і що маю чого бути засмученим?

— Та що ти! Як би я могла таке подумати? Я ж тебе теж слухаю, коли ти розмовляєш тут із друзями. Твій гучний голос чути всюди — в коморі, у погребі, на вулиці...— Вона заговорила тихше: — Та про те, що ти віруєш у богів, я не наважилася б заприсягтись. Недавно ти сказав, нібито Евріпід висловив таку блюзнірську думку: якщо боги здатні на такі ганебні вчинки, як помста, якщо вони зловмисні й недоброзичливі, то це не боги...

— І я з ним погодився, чи не так? — перебив її Сократ.— І сказав відверто: богів немає...

Вона затулила йому долонею рота, охоплена жахом.

— Що ти мелеш! Кажеш, що богів немає?! О Геро, мати всіх людей! Перестань уже реготати, чуєш? Сміх — це дар божий, як ти кажеш, але тут він зовсім недоречний. Зараз же допоможи мені відкотити бога в якесь пристойне місце. Хоча б он туди, під тамариск.

Ксантіппа кидається до каменя, Сократ м'яко її відстороняє, підіймає камінь і переносить, куди вона показала. Ксантіппа зриває кілька квіток дикого маку і зв'язує їх у букет. Потім приносить амфору й наливає в неї води, щоб було чим задобрити Мома.

Сократ тим часом з'їв корж, закусив кількома фігами й випив кухоль вина. Потім підійшов до Ксантіппи й палко поцілував її.

— Куди? Куди це ти зібрався? — насупилась вона.— Знов ідеш тинятися по місту?

— Знов, моя лошичко.

— Навіть дня не відпочинеш?

— Сьогодні не можу. Мене ждуть люди.

— А хіба таке було колись, щоб вони тебе не ждали? — зітхнула Ксантіппа.

Коли Сократ пішов, вона взяла амфору з великими червоними квітами й поставила її перед кривим носом Мома.

Потім присіла перед богом, так, наче стала навколішки.

— Прости мені, боже Моме! — палко мовить вона.— Я не знала, що тебе ув'язнено в цьому камені. Відтепер буду про тебе пам'ятати. А на цього мого волоцюгу ти не сердься. Сам бачиш, який він навіжений. Узяв собі в голову, що повинен поговорити з кожним афінянином. І коли котрогось дня не побесідує з якимсь рабом, торговцем, шев-

цем, слугою, не кажучи вже про пританів, архонтів і демагогів [1], то скаржиться мені, що змарнував день свого життя, і почуває себе страшенно нещасним. Сократ хотів би, щоб день був утричі довший, тоді він зміг би з кожним — вона озирається — погомоніти. Але мова в нього дуже гарна, і люди залюбки його слухають. Я й сама іноді так заслухаюсь, що забуваю про молоко на вогнищі. Він весь час говорить щось нове. В мене таке враження, ніби він щось постійно шукає. Нелегке моє життя з Сократом. І я ревную його! Та він тільки сміється з моїх докорів: «Хіба Гера теж не ревнує Дія? Хіба ця наша велика богиня не така ж сварлива і вперта, як ти?» А я йому на це: «А ти хіба не такий самий зальотник, як Зевс?» — «Бачиш, люба моя,— відказує він,— саме в цьому й полягає краса людська, без помилок було б нудно жити на світі. Різниця лише в тому, що наш великий Зевс весь час за кимось волочиться, а я після нашого весілля знаю тільки тебе!» Я накидаюсь на нього: «А чи знаєш, що ти говорив сьогодні вночі крізь сон?» — «Не знаю,— відповідає він.— Радо про це довідаюсь». І я починаю його перекривляти: «Вона прекрасна! Вона недосяжна!» Ну, то що, зраднику? Хто ж вона, ця прекрасна й недосяжна, га?» І знаєш, що було далі? Він зареготав і відповів: «Я скажу тобі, хто вона, ця прекрасна й недосяжна: це людська досконалість!» — І знов зареготав. «Ти з усього тільки регочеш! — кажу я йому.— Ти навіть уві сні регочеш!» І знаєш, милий боже, що він мені відповів? «Сміється той, хто має чисте сумління».

Ксантіппа погладила грубо обтесаний камінь, нахилилася, щоб зазирнути Момові в обличчя, ще напівзанурене у вапняк, і благально проказала:

— Прости мені, що я хлюпала на тебе брудом, і йому теж прости. Я люблю його.— Ксантіппа підвелася, зіп'ялась навшпиньки й гукнула через мур: — Сімоне! Сімоне! — І коли той озвався, запитала: — Ти не знаєш, чому Сократ сьогодні вдома не встиг навіть місця нагріти?

Сімон вийшов на поріг із сандалею в руках:

— Мабуть, це через Брасіда. Кажуть, він знову веде проти нас спартанців.

— Афіно-діво! — злякано скрикнула Ксантіппа.

10

Сімон не помилився.

Брасід швидким маршем посувався через Фессалію на північ і, пройшовши через Халкідіку до Амфіполя, афінського міста-колонії, обложив його.

Флот з афінськими гоплітами, під керівництвом Клеона поспішав на допомогу Амфіполю. Недалеко від спартанців він став на якір.

— Як колись біля Потідеї,— пошепки сказав Алківіад Сократові.— Ми з тобою в одному шатрі, разом їмо, разом і в бою, і спочиваємо теж разом, весь час поруч, мій любий Сократе.

Коли почалась битва, зіткнулися щити, задзвеніли мечі, і рікою потекла кров, афінська і спартанська. Афінської пролилося більше, бо афіняни битву програли. Вожді обох армій, Клеон і Брасід, полягли на полі бою.

Сократ і Алківіад щасливо повертаються до виснажених війною

[1] Демагог — вождь народу, політичний діяч демократичного напрямку.

Афін, які жадають миру. Миру жадають афінські хлібороби, жадає його і Спарта, отож на сцені з'являється давній пропсвідник примирення Нікій, якому мир завжди на руку — у мирні дні йому легше натоптувати свого капшука.

Нікієві вдалося примусити еклезію до того, щоб Афіни уклали зі Спартою мир на п'ятдесят років. Яку довіру викликає мир, укладений на такий довгий період! Нікій уклав мир із Спартою, проте в еклезії довіри не знайшов.

Радикальну демократію після Клеона очолив Алківіад, який розпочинає з Нікієм тривалу боротьбу за здобуття прихильності народу.

Алківіад обговорює ситуацію із Сократом. Як завжди, він сидить на мармуровій брилі, а Сократ ходить довкола нього, лузаючи насіння.

— Мета цього блискучого миру, укладеного на п'ятдесят років,— засліпити нам очі. Йому не вірять навіть діти,— гарячкує Алківіад.— Це принада для селян, сильця для провінції; мовляв, спіть спокійно, громадяни Аттіки! Мир гарантований вам на п'ятдесят років! А тим часом спартанські ефори[1] вже сьогодні розробляють план нового нападу на Афіни! Нікія це задовольняє, громадяни, адже мир — це мир, договір — це договір, тож сидіть, згорнувши руки, аж поки одного чудового дня всю Аттіку знов заполонять спартанські латники.

Сократ киває головою:

— А ці своє ремесло знають добре! Я завжди захоплювався дисципліною й хоробрістю спартанських воїнів.

Нікій і численні аристократи цілими місяцями втішають в еклезії афінський народ видивом братерського і пройнятого взаємною любов'ю союзу між Спартою й Афінами.

— Який братерський союз може бути між нами, демократами, і споконвічно аристократичною Спартою? — вигукнув Алківіад.— Мабуть, вони мали на думці ще додати: між аристократами спартанськими й аристократами афінськими!

Народ поволі, однак дедалі рішучіше стає на бік Алківіада. «Він — Періклів спадкоємець,— кажуть про нього.— А Перікл теж завжди був непримиренним ворогом Спарти».

— Під загрозою опинились не лише Афіни, а й усі наші союзники. Загроза нависла також над морською та економічною міццю держави. Для врятування вітчизни готуймо армію і флот, афінські мужі!

Палка Алківіадова промова має успіх. Члени еклезії сотнями переходять на його бік.

Та Нікій теж не дрімає:

— Невже ви легковажите дорогоцінним, здобутим у такій тяжкій боротьбі, миром? Невже хочете готувати нову війну? Адже ми ситі нею по саму зав'язку!

Якийсь громадянин екзальтовано кричить:

— Аристократи хочуть продати Афіни Спарті! А що буде потім? Спартанці нас усіх, демократів, переб'ють або ж обернуть у рабів!

Еклезія бушувала, наче буря. Перед Алківіадом відкривався шлях до заповітної мрії.

Нарешті було визначено дату, коли еклезія вибере Афінам десятьох нових стратегів.

---

[1] Ефори — високі урядовці в Спарті.

11

— Може, підемо до котроїсь із наших афінських краль? — запропонував Антісфен, коли вони після вечері вийшли з Кріто нової вілли, й додав: — Кажуть, Феодата — найгарніша і найосвіченіша гетера, яку будь-коли знав нічний світ.

Алківіад запитливо глянув на Сократа.

— «Кажуть» — слово оманливе,— озвався той.— Мені замало чуток про красу. Я завжди прагну побачити її зблизька. Веди нас, Алківіаде, ти на всьому добре знаєшся.

Алківіад сказав воротареві, що Сократ і його друзі хочуть уклонитися прекрасній Феодаті. Ім'я «Сократ» подіяло, мов помах чарівної палички: їх одразу ж провели до просторої кімнати, двері якої виходили в сад, звідки заглядала зоряна ніч.

Кімната була розкішно обставлена і встелена килимами, на вікнах і дверях висіли дорогі завіси.

Легкі удари по струнах кіфари змовкли, Феодата підвелася з крісла й пішла назустріч гостям.

— Спасибі за таку милу зустріч,— уклонився їй Алківіад.— А твоя дочка нас не привітає?

— Тімандра ще в Ефесі, та вона от-от має повернутися, щоб своє чотирнадцятиріччя відсвяткувати вже з матір'ю,— відповіла Феодата.

Сократ задивився на Феодату. Молода вродлива жінка. Обличчя біле, волосся пофарбоване в червоний колір, зачіска висока. Очі темні, мов агати, губи повні, хтиві й водночас ніжні.

— Посидиш трохи з нами?

— Звичайно! Тільки спершу піду дам розпорядження моїм дівчатам.

Вона пішла до дверей, і око Сократа, те око, в якому завжди світилося захоплення митця, відзначило красу її ніг та ходи.

Гетера звеліла рабиням увінчати гостей трояндовими вінками й принести м'ясних і солодких закусок та охолодженого вина. Повернулася вона в довгому пеплосі, оздобленому внизу гарною вишивкою, і в блідо-фіолетовій накидці. І пеплос, і накидка, здавалось, були зіткані з самого повітря й пахощів, такі вони були прозорі: крізь них проглядали круглі плечі й досконалої форми перса. Під персами тканину було перехоплено стрічкою, щоб підкреслити вигини жіночого тіла.

Феодата не спускала із Сократа очей.

— Я багато чула про тебе, Сократе, й давно хотіла познайомитись. Коли ти зайшов до кімнати, тут, здається, наче аж посвітлішало.

— Мій обов'язок, а також обов'язок усіх, хто переступив твій поріг,— гідно оцінити твою осяйну красу.— І, обернувшись до друзів, Сократ сказав: — Бачите це мідне волосся, розсипане по плечах швидким рухом голови, ці брови, відкриті, як небесна брама, ці вії, схожі на чарівні стріли, що солодко ранять, цю литку, яка бездоганним вигином переходить у білий стовп стегна, цей тонкий стан над широкими клубами, це склепіння грудей з двома яблучками персів і цю шию, що несе на собі голову з устами, за цілунок яких легко йти на смерть? І це я кажу тільки від імені зору — одного з п'яти людських органів чуття.

— Ох, як любо це мені слухати! — зітхнула Феодата й закохано глянула на Сократа.

—Ніхто з нас, Феодато, не скаже тобі солодших слів, ніж ті, що ти їх зараз почула! — промовив Антісфен

Феодата стала навколішки біля ніг Сократа й поклала голову йому на коліно.

— Ти навіть не уявляєш собі, Сократе, яка я щаслива, що ти прийшов до мене, але водночас глибоко й нещасна, що не можу позувати для твоєї скульптури.

Сократ м'яко провів долонею по її волоссі.

— Тебе малюють наші найкращі художники, і це полегшує мій біль.

Антісфен пильно глянув на Сократа.

— А тобі не кортить заради Феодати знову взяти в руки різець і молоток?

Сократ похитав головою.

— Я знаю, то була б прекрасна статуя. Мабуть, я іще не забув... ні, безперечно, ця модель враз повернула б мені все, що я вмів.

— То що ж тобі заважає? — спитала Феодата.

— Я набираю воду решетом,— усміхнувся Сократ.— Вивчаю людину, хочу її вдосконалити, проте прихильники софістики мені в цьому заважають.

— О, мені це дуже добре знайоме. Я сама це спостерігаю,— зітхнула Феодата.— Молоді софісти погано впливають на людські душі. Вони весь час виголошують промови і вбивають ними кожну живу душу. Знищують у людині будь-яку впевненість у своїх силах.

— Розкопують усе, наче ті дикі кабани, і намагаються обернути в одвічний хаос,— похмуро мовив Антісфен.— У хаосі їм, звісно, жилося б найкраще. Геть народовладдя, геть закони, геть будь-яке право, що визначає співжиття! Схиляються перед свавіллям, бо воно дозволяє індивідууму не зважати на решту людей і дбати тільки про власну користь.

Феодата здригнулася від огиди.

— Це жахливо, що вони мають над людьми таку велику владу.

— Так,— сказав Сократ,— слово має над людиною велику владу, однак не тільки їхнє, і через те я й мої друзі маємо нині стільки роботи.

Феодата легким жестом руки показала в бік Алківіада.

— Ти, Сократе, плекаєш людину, як сірійські садівники плекають свої дички. Вони щеплять їх і роблять усе можливе, щоб виростити найкращий сорт фруктів.

Алківіад заявив, що він з Антісфеном вибрали собі по молодій рабині, щоб порозважатися з ними. Вийшовши із зали, вони домовились, що потай помилуються на те, як Сократ кохатиметься з Феодатою і як він сам додержуватиме стриманості, котру так рекомендує їм.

Феодата засвітила оранжеву лампу. Потім принесла оберемок подушок. Атмосфера в кімнаті стала відразу інтимнішою.

— Ти спіймався в тенета продажної жінки,— тихо мовила Феодата.— Може, підеш, поки не пізно? Я чула, ти недавно одружився.

Сократ засміявся:

— Так. Проте це не причина, щоб я пішов звідси, хоч і палко кохаю свою дружину.

— Кажуть, твоя Ксантіппа — писана красуня...

— Це правда. Але краса її інша, ніж твоя.

— Мабуть, вона ревнива?

— Ти вгадала.

— Це вгадати неважко. Маючи такого чоловіка...

Сократ зареготав:

— Але я дивуюсь, що вона мене ревнує! Це ж цілком природно, що я кохаю Ксантіппу й водночас захоплююсь Феодатою!

Він гладив її шию, відчуваючи незвичайну насолоду від дотику своїх пальців до її шкіри.

— Забудь про муку, яка тебе катує, коли ти в мене. Благаю тебе, Сократе! Сьогодні в мене свято. Забудь про свої болісні думки і будь веселий, як радиш усім

Небо над горами блідне, в оранжевій лампі догоряє олива, лампа блимає, і в півтемряві Феодатине обличчя здається ще загадковішим і ще жаданішим. Феодата палко цілує Сократа на прощання.

— Сьогодні я пізнала, дорогий мій, красу нових стосунків між мужчиною і жінкою, досі ще не знаних мною. Це засвідчує слушність твоїх слів про те, що втіха на світі — не одна, що їх сотні, а може, навіть тисячі, і ти вмієш їх відкривати й дарувати людям.

— Ти, Феодато, наділена рідкісним даром усі ті втіхи повертати й задовольняти.

— Можна мені тебе про щось попросити, Сократе?

— Ну звичайно!

— Приходь, як тільки зможеш!

Він поцілував її на прощання.

— Я сам з великим нетерпінням чекатиму нашої наступної зустрічі.

Коли він пішов, з-під олеандра виринув Алківіад і поспішив до Феодати.

Та вона попросила його, щоб він сьогодні від неї нічого не вимагав.

12

Під платаном сидять троє — Сократ, Алківіад і Крітій. Четвертого не видно.

— Дрімаймо, куняймо, засинаймо, спімо, як убиті, радить нам Нікій. Але хто знову розбудить Афіни? Сплюхи? — запитав Алківіад.

— Нікій не бачить, що Афіни треба розбудити. Та афінський люд — моряки, ремісники, торговці — це бачить,— відповів Сократ.— Я чув і те, як народ сприймав твої слова. Люди вірять саме у твої здібності господаря й стратега. І через те вони так люблять тебе, Алківіаде.

Алківіад замахав руками, немовби відганяв від себе осу:

— Ні, ні! Поки мене не проводжатимуть зі зборів, вшановуючи як першого мужа, я не хочу про це й думати.

Крітія весь час мучать заздрощі: «Я теж Періклів небіж, теж Сократів учень і не менш здібний. Я поет, а проте ходжу по землі, тим часом як Алківіад витає в хмарах, наче той орел».

— Як на мене, Алківіаде, то люди люблять тебе передусім за твою красу, яку ти підкреслюєш примхами чужоземної моди, — ущипливо зауважив він.

— Ох, Крітію, Крітію, — мовив Алківіад. — Я не вмію плювати людям у душу, бути єхидним та ущипливим. Я не можу чинити опору навіть власній дружині. Вона мене любить. Каже, що без тями...

— Через те і втекла від тебе до свого брата, — зловтішно зауважив Крітій.

— Нічого дивного, — вів далі Алківіад.— Вона хоче, щоб я не дивився на жодну іншу жінку й шаленів з кохання до неї, як вона — до мене.— Він обернувся до Сократа:— Ну, скажи, дорогий Сократе, хіба

це розумно, що вона забороняє мені ходити до Феодати й інших гетер? Чому ми, чоловіки, відвідуємо гетер? Та тому, що знаходимо в них те, чого нам бракує вдома.

І він заходився розвивати далі думку про те, що жінка повинна бути не тільки самицею, а й другом, з яким чоловік може про все поговорити.

— Облиш, Алківі́аде! — урвав його Сократ.— Навіщо ці балачки?

— Я захищаю своє право на свободу вибору! А ось моя ревнива Гіппарета вважає, що за свою безтямну любов має право тримати мене у в'язниці.

— А чому ти вважаєш, Алківі́аде, що Гіппаретина любов до тебе безтямна? — запитав Сократ.

Алківі́ад весь раптом знітився, на обличчі в нього з'явився мученицький вираз.

— Моя Гіппарета справді сказилася. Вона подала архонтові-судді клопотання про розлучення. І я сьогодні повинен з'явитися на розгляд цієї справи.

— І ти спокійно сидиш тут із нами, замість того, щоб іти на суд і захищати себе?! — здивувався Сократ.

— Я захищаю себе тут перед тобою, Сократе. Для мене важливо, щоб ти знав, які муки я терплю із своєю Гіппаретою.

— А ти свою дружину хіба не любиш, Алківі́аде?

Хвіртку відчинив захеканий судовий посланець і передав Алківі́адові архонтів наказ негайно з'явитися на судове засідання.

— Твоя дружина, як того вимагає закон, особисто вручила архонтові клопотання про розлучення і тепер разом з ним нетерпляче жде, коли ти нарешті з'явишся до суду.

Оповісник лихої новини дивиться на Алківі́адове обличчя й задкує до хвіртки.

— Зачекай, друже! — зупиняє його Алківі́ад.— Перекажи судді, що я не прийду. Ну? Чого ще ждеш? Хочеш, щоб я двічі повторив тобі ці слова?

Сократ докірливо глянув на свого учня:

— Невже той, хто хоче керувати цілою державою, не може бути зразком у дотриманні законів?

Алківі́ад нічого не відповів. Він накинув на плечі хламіс, сколов його фібулою і, пританцьовуючи, попрямував до хвіртки. На прощання він весело помахав обом рукою.

— Це страшна людина, —сказав Крітій, коли хвіртка за Алківі́адом зачинилася. — Не діждався, коли справу про розлучення з Гіппаретою буде вирішено, і чимдуж побіг до гетер святкувати цю подію.

На порозі судової зали став Алківі́ад.

— Що ти тут робиш, серденько? — почула Гіппарета над собою його голос.— Закортіло до Аїда в підземне царство? Навіщо таке безумство, коли ти й у мене дома маєш Елісій[1]?

Перш ніж Гіппарета отямилася, перш ніж архонт спромігся щось вимовити, Алківі́ад підхопив її на руки й вибіг з нею із приміщення суду на агору.

— Громадяни! Дивіться! Алківі́ад! — озвалися голоси з юрби цікавих, яких тут завжди було повно.

[1] Елісій — потойбічний світ, де рають праведники після смерті.

— А що це він несе? — Юрба кинулася за ним.

— Клянусь Дієм! Свою дружину Гіппарету!

Гіппарета боронилася, пручалася, хвицала ногами, кричала, та все даремно. Він біг з нею містом, за ними маяли його хламіс і розпущені Гіппаретині коси.

Навздогін їм лунав сміх і веселі вигуки:

— Він викрав власну дружину!

— Молодець, Алківіаде!

— Чудово, Алківіаде!

Побачивши, що опір її даремний, Гіппарета обхопила чоловіка за шию, і він цілував її на бігу аж до самого дому.

Афіни раділи! Афіни сміялись! Афіни були свідками виняткового видовища!

Звістка про викрадення Гіппарети швидко облетіла все місто. Долинула вона й до Сократа і Крітія, що сиділи під платаном.

— Я радію, я, близький Алківіадів родич, і гадаю, що й ти, його друг, теж радієш із його кмітливості й дотепності,— мовив Крітій. — Ще трохи—і він впав би в чесних афінян у неласку через оте своє непривабливе сімейне життя. Та сьогоднішнє викрадення ним Гіппарети зворушило багато сердець. Це був з його боку чудово продуманий передвиборний хід.

Сократ замислено вислухав його, а тоді мовив:

— Я радий.

— І, безперечно, твоя радість тільки зросла від того, що він зробив це на очах у публіки? — Крітій з удаваною щирістю дивився на Сократа. — Адже ми добре знаємо, як то воно часто буває: ця ж сама громада хвалить за кожен вдалий Алківіадів крок тебе, його вчителя.

— Але, в такому разі, ти стверджуєш, що ця ж сама громада і гудить мене за кожен його невдалий крок, — сказав Сократ.

— За що ж тебе гудити? Алківіад слухає тебе, як учень, що безмежно довіряє тобі: кожне твоє слово викликає в нього дію. Недавно він наочно продемонстрував це нам. Ти засуджуєш аристократів за те, що вони гордують бідняками, і він, майбутній наш стратег, аби довести, що цілком поділяє твою думку, а приказка аристократів «Злидні смердять» — йому чужа, щедро накрив свої столи і впустив до свого дому всіх голодних, жебраків, сиріт, безруких і безногих калік. Він бенкетував з ними, співав, і йому нітрохи не заважало те, що вони не викупані в пахучій купелі й не намащені пахучими мазями.

Сократ допитливо подивився на Крітія.

— Я страшенно нездогадливий, дорогий Крітію. Скажи мені: ти хвалиш Алківіада чи лаєш його?

— Хіба можна лаяти Алківіада? — удавано здивувався Крітій.— Це незвичайна людина, здатна кожного схилити на свій бік, ба навіть зачарувати.— Й улесливо додав:— Так само, як ти, Сократе. Лиха людина могла б сказати, що за буйні бешкети його треба поставити перед геліеєю[1], хіба не так? Та ми з тобою не такі. Ти навіть для характеристики його свавільних витівок вибираєш найм'якші слова, і люди, які так часто тебе слухають, звикли поділяти твої думки. Але я боюся ось чого: те, що вважається нормальним для юнака, не личить мужеві й стратегові.

Сократ звів руки до неба:

---

[1] Геліея — найвищий судовий орган у стародавніх Афінах, народний суд, членами якого щороку обиралося 6000 громадян.

— Клянусь Герою, що поділяю цей твій страх, дорогий мій. Я боюся, щоб Алківіада не обрали за стратега надто молодим. Ти кажеш — муж. Так, йому тридцять один рік. Проте в нього ще стільки привітної дитинності й наївної пустотливості! Поглянь на нього, і ти сам побачиш сяюче від щастя обличчя і сповнений любові погляд...

Крітій так міцно прикусив губу, що з неї виступила кров.

— Чому ти так пильно дивишся на мене, Сократе?

— Я думаю про Алківіада, а дивлюся так на тебе через те, що ти говориш про нього.

— І бачиш,— визивно сказав Крітій,—що обличчя моє не сяє, очі не сповнені любові? Ну підтвердь! Не бійся мене! Скажи правду! Мене ніхто не любить. Усі люблять цього красеня Алківіада, а мене — ніхто...

Сократ гостро відчув, яка чужа й далека для нього ця людина, гірка, мов полин.

— Ми нічим тут не зарадимо, дорогий Крітію. Така вже людська суть,— сказав він.— Людям споконвіку більше подобаються обличчя, які світяться любов'ю й красою.

— Ніж обличчя, на яких написані неприв'ітність і заздрощі.

«Його ненависть перейшла вже й на мене. І то не зараз. Він ненавидить мене давно», — подумав Сократ.

— Давай-но краще вип'ємо,— сказав він і знову налив собі й Крітієві вина.— Не знаю, Крітію,— додав він лагідно,— я вас обох учив однаково.

— Ні! — вигукнув Крітій.— Йому ти приділяв більше уваги.

— Він сам брав від мене більше. Може, навчився й того, як здобувати людську прихильність.— Сократ ковтнув вина і прицмокнув:— Ми сьогодні, по суті, весь час говоримо про Ероса: любов людини до людини, до жінки, до коханого. Алківіада теж люблять не всі, це перебільшення. — Голос Сократа звучав роздратовано:— Є чимало й таких, кого від нього верне. Але, попри це, він ні на кого з них не нападає, тим часом, як ти, Крітію, хоч і бачиш, що Євтідем тобою нехтує, все ж таки, як тільки трапляється нагода, трешся об нього, наче той кабан об камінь...

Крітій заціпенів. Схопився руками за стіл, очі його налилися кров'ю.

— Нарешті я почув від тебе щире слово, Сократе,—мовив він крізь зціплені зуби, жовчно й люто.— Я давно помітив, що ти ставишся до мене зовсім не так, як до решти своїх учнів, а тим паче до Алківіада..

Сократ хотів щось сказати, та Крітій рішуче його перепинив:

— Я ще не закінчив. А тим паче до Алківіада, в якого і ти теж закоханий. Мовчи! Я це знаю. Через те ти його, молодшого за мене, виховав і посадовив на місце, яке мав посісти я!

— Так, я його виховав, дорогий Крітію, не заперечую. Але я його нікуди не садовив. Так може сказати тільки той, хто сам звик вдаватися до насильства. Помовч тепер ти! Хто знає, може, ти теж колись станеш стратегом, і тоді я побажаю тобі, щоб ти чинив насильство тільки на словах і тільки в ім'я добра.— Сократ зітхнув:— Якби я міг зазирнути в майбутнє, побачити, що ви обоє принесете своїй вітчизні!

— Ти часто промовляєш, як оракул, і досі не бачиш ясно мого й Алківіадового майбутнього? — здивувався Крітій.

Сократ підвівся:

— Майбутнє ховає в собі всі дива краси та блаженства, але їхніми творцями будуть ті, у кого багата фантазія, сміливий лет думок, поетичне світосприйняття.

Крітій теж підвівся.

— А хіба з нас двох не я поет? — Він гордо рушив до хвіртки. Потім став і обернувся.— Мені вже нічого в тебе робити, Сократе, якщо ти порівняв мене з кабаном. Поки що нам обом більше нічого сказати один одному.

13

Греція має тільки одне небо, синє, наче волошковий цвіт, має тільки одне сонце, найясніше від усіх світил, має тільки один Олімп, населений веселою компанією богинь та богів, від яких тхне людським духом, наче від порту рибою. Має одні-єдині Дельфи, які знають майбутнє. Вона має тільки один язик, одну мову, яка дуже мало змінюється, хоч би куди ти пішов. Та вона не має однієї думки, однієї мети.

Війни загострюють усі класові й державні суперечності, а загострені суперечності знову ж таки розв'язуються за допомогою списа й меча. Країни, виснажені й спустошені війною, дбають тільки про те, щоб збагатитися й знову піднестися завдяки новій війні. Але навіть оборонні війни перетворюються на війни грабіжницькі.

Елладу роздирають дедалі глибші суперечності. Як тут можна вірити мирові Нікія? Як зрозуміти, що мир задовольняє і хліборобів Аттіки і власників рабів, рабів, за яких доводиться платити? А як усі інші громадяни?

Ми хочемо, щоб нами керував хоробрий муж, який не дасть водити себе за носа, і коли сусід його озброюється, то він озброюється теж.

Хто цей муж? Відповідь на це запитання може бути тільки одна:

Це син Клінія,

небіж Перікла,

учень Сократа,—

Алківіад.

Афінян поведе ця молода, ще не зовсім приручена шельма, така гарна, що аж дух забиває, пружна, спритна, хоробра — одне слово, дитя фортуни, яке всі палко люблять і яке само палко любить, гордість міста, надія народу.

В урочистій обстановці Алківіада обрали й призначили стратегом.

У всіх покоях Алківіадової вілли розсунуто завіси, раби й рабині розносять миски з водою, щоб гості могли обмити пальці, амфори з вином, кратери й воду. Вже давно настав час розпочинати бенкет, та Алківіад усе ще не дає знаку. Його оточує строкатий гурт друзів: серед них і заможний чинбар Аніт, один із ватажків демократів, і Евріпід, і Крітон; є тут й Алківіадів двоюрідний брат Крітій, Сократові учні Аристіпп, Антісфен, Євтідем, Сімон та інші. Але Сократа досі ще немає.

Алківіад ледь приховує свій неспокій, ба навіть досаду. Чому він так довго не приходить? Не прийде? Дифірамби присутніх його зовсім не тішать, він мляво відповідає на них і дивиться на двері.

Нарешті! Прийшов! Босий, у білому хітоні, в коричневому гіматії.

Сократ усміхається, і від його усмішки в бенкетній залі раптом яснішає. Яснішими стають Агатархові фрески на стінах, живі квіти, одяг і обличчя людей.

Алківіад підхопився й побіг назустріч Сократові, низько йому вклонився.

— Погляньте, дорогі друзі, прийшов справжній стратег Афін! Ти, неперевершений Сократе, весь час промовляв в еклезії моїми вустами, я був тільки твоїм знаряддям. Переміг ти, а не я.

Гості аплодують і радісно гукають:

— Слава Алківіадові! Слава його творцеві Сократові!

Сократ стоїть зворушений і збентежений таким виявом любові.

— Я завдячую тобі всім,— палко провадить далі Алківіад.

— Годі! Годі, юначе,— зупиняє його Сократ.— Ти хочеш, щоб я пішов геть? Ти вирішив мене звідси прогнати?

Алківіад обнімає Сократа й цілує його.

— Нехай усі бачать, хто дав Афінам Алківіада! Та й як я міг би називатися твоїм учнем, якби набундючився сьогодні й забув про свого вчителя?

Алківіад обняв Сократа за плечі, повів між гостей і посадовив поруч себе.

— Це правда,—сказав Сократ,—я прагну, щоб від мене кожен пішов кращим, ніж прийшов. Але багато що залежить і від самого учня. Іноді в цю справу втручається богиня Тіхе, засипає людину із свого рогу достатку щастям, однак здебільшого, як запевняє присутній тут мій дорогий друг Евріпід, діють пристрасті й запал.

— Це правда,—підтвердив Евріпід,—пристрасті відіграють неабияку роль в житті людини. І саме через те я також не заперечую ролі випадковостей і того, що людині дано до колиски.

Крітій, сидячи біля далекого столика, ховається за високою вазою з квітами й стежить виряченими від подиву очима, як Алківіад сам обслуговує Сократа: він накладає йому найдобірніші ласощі — кошички з тіста, наповнені паштетом з птиці й дичини, курячу печінку з мигдалем.

«Спартанці час від часу оголошують ілотам, своїм невільникам, «священну війну», влаштовують на них полювання, наче на того дикого звіра, і вбивають найдужчих із них. Але хто такі ці поневолені ілоти, які живуть на берегах Еврота, зарослих високим очеретом? Звичайнісінькі звірі! — подумав Крітій.— Оголосити «священну війну» ось цим, що сидять тут за почесним столом, — ото було б полювання! Вибрати з-поміж них найдобірніших!»

Розпростерши обійми, Алківіад звернувся до Сократа:

— Скажи, мені, дорогий мій учителю, чим я можу тобі віддячити за всі роки твоєї науки?

— Науки? — невдоволено перепитав Сократ. — Ти пам'ятаєш, що я тобі відповів, коли ти мене кілька років тому запитав, скільки мені треба платити?

— Так, — відповів Алківіад.—Ти тоді сказав, що зажадаєш від мене високої винагороди.

— А ти зневажливо махнув рукою. І гордо сказав: «Я чув, що ти навчаєш безплатно, але для мене гроші не головне. Я одержав у спадок велике багатство й заплачу тобі стільки, скільки ти сам захочеш».

— А ти, Сократе, зареготав тоді: «Годі тобі, юначе! Я справді навчаю безплатно. І не тільки тебе, любий Алківіаде».

— Я бесідую з тобою й з усіма своїми учнями заради Афін. І саме через любов до них я не рахував днів, які присвятив тобі, Алківіаде, і я згорів би від сорому, якби узяв за це з тебе плату. Ти кажеш, я скромний? Навпаки, мені далеко до скромності, я хочу, щоб ти любив Афіни такою ж великою любов'ю, як я, і служив їм якнайвідданіше.

Очі в Алківіада заблищали, голос його затремтів:

— Ти великий муж, Сократе! Ти — найкращий син Афін! Я безмежно вдячний тобі за любов до Афін, яку ти прищепив мені.— Алківіад намагався опанувати себе. Він заговорив урочисто, ніби присягався тут, перед усіма:— Я хочу служити Афінам вірно й чесно, поки житиму.

Почуття глибокого хвилювання виповнило серця всіх гостей. Вони підводилися один за одним з-за столу, навперебій виголошуючи тости.

Рабині в підперезаних пеплосах розносили трояндові вінки. Алківіад узяв один з них, поцілував і надів Сократові на голову. А коли Сократ запротестував і сказав, що перший вінок сьогодні належить йому, Алківіадові, той усміхнувся:

— Ні, ні! Поруч тебе я виглядаю примхливим, пустотливим хлопчиськом, я ніколи не досягну твого рівня й гармонії твоїх чеснот, тієї нерозривної єдності добра й краси, яка притаманна тобі.

— Ти закликаєш мене, щоб тепер у свою чергу я почав хвалити твої чесноти? — запитав Сократ.

— Ні. Мій обов'язок — підтвердити їх діями,— відповів Алківіад.

Нова хвиля захоплення прокотилася залою, і золоті чаші дзенькнули одна об одну.

Ніхто навіть не помітив, що тієї ж хвилини, коли Алківіад увінчав трояндовим вінком голову Сократа, Крітій пішов геть.

Крітій сидить з Антіфонтом в аркаді перистилю. Софіст Антіфонт не може повірити в новину, що Крітій розходиться із Сократом, і п'яно бурмоче:

— І до кого ж ти тепер підеш?

— Недалеко від тебе, любий Антіфонте, можеш не сумніватися. Я піду до того, хто вчив тебе,— до Горгія,— відповідає Крітій і підводиться з мармурової лави. Але він розуміє, що розходиться не тільки із Сократом та Алківіадом, а й демократами взагалі. Розходження. «Тільки розходження? Навряд. Друзі вже стільки разів запрошували мене до своєї гетерії. Так, а це не дрібниця — заприсягатися там у любові до олігархії й ненависті до демократів. Чого ж це я вагаюся? Мені ж давно вже не подобається цей їхній лад, за якого простолюду житиметься краще, ніж знаті».

14

На перехресті вулиць Крітій швидко звернув до дому Кідафенейон. Місяць на небі мінився, як настрій у Крітія: він то блід під хмарою, то заливав усе навколо своїм сяйвом.

Та Крітій більше не вагався — він уже зважився. Зупинився перед маленькою хвірткою. Тихо постукав. Хвіртка тієї ж миті відчинилась, і в ній з'явився старий раб.

Крітій показав на віллу:

— Там іще сидять?

— Хто ти, шановний?

Крітій узяв із рук раба каганець і присвітив собі на обличчя.

— О так, шановний! — вигукнув раб.— Я тебе знаю. Ти буваєш у нас, хоч і приходиш через задню хвіртку. Я доповім про тебе.— І побіг, залопотівши в траві босими ногами.

В невеличкій кімнаті, освітленій лише двома каганцями, панувала сутінь. Уздовж стін — канапки, біля кожної — столик, а на столику — таці з солоними й солодкими наїдками, амфори з вином і чаші. В цій кімнаті не слугують ні раби, ні рабині. Тут кожен має обслужити себе сам. Тут гості наливають собі самі. Тут гості хочуть бути самі. Тут не треба ясного світла. Тут нічого не записують; тут усе треба запам'ятовувати.

Старий раб убіг до кімнати й пробрався поміж гостей до канапки на чільному місці, де лежав господар — Пісандр, афінський демагог. Раб доповів йому, що біля хвіртки чекає Крітій.

— Нарешті! — засміявся Пісандр.

Залунали радісні вигуки.

— Приведи гостя,— наказав Пісандр рабові.

Коли Крітій увійшов, усі дружньо привітали його. Олігархи один за одним підходили до гостя — обняти й поцілувати.

Пісандр, усміхаючись, мовив:

— Ти мій дорогий гість.— Потім додав:— Наш гість! І ще в такий радісний день! Що ти нам приніс, Крітію?

— Нічого, крім самого себе,— схвильовано відказав Крітій.

— А цього хіба замало?

— Це справжній подарунок для нашої справи!

Але Крітій надав своєму обличчю й голосу скромного виразу.

— Я прийшов проситись до вас.

Коли вмовкли захоплені вигуки, заговорив Антіфонт:

— Ти добре подумав над тим, що просишся до нас саме тоді, коли твого кревного родича обрано стратегом і він дбатиме про розвиток демократії в Афінах?

— Атож,— притакнув Пісандр.— Адже він вихованець Сократа. Тепер нам довго доведеться чекати свого шансу.

Крітієві вуста скривилися в гіркій посмішці:

— Я теж вихованець Сократа. І саме тому прийшов до вас, щоб нам не довелося довго чекати свого шансу.

— Я не розумію, як ти це собі уявляєш? — здивовано мовив Ферамен.

— Можу заприсягтися! — рішуче заявив Крітій.

— Клянусь Дієм, ми віримо тобі, як братові! — вигукнув Пісандр. — Але присяга скинути демократію — обов'язкова для кожного члена нашої гетерії. Твоя присяга, Крітію, має бути врочистою. Ти складеш її за тиждень.

— Як я вже сказав, я теж вихованець Сократа,— мовив Крітій.— Алківіад не виніс із його науки найціннішого. Я взяв більше: софросюне — мистецтво робити все розважливо.

— Алківіад — знаменитий муж, і він загрожує нашій справі більше, ніж будь-хто інший,—мовив Пісандр, наголошуючи на словах «будь-хто інший».

— Алківіад найбільше загрожує самому собі,—посміхнувся Крітій.— Я добре знаю свого знаменитого брата в перших. У нього є все,

що робить людину щасливою й що може привести афінського мужа до жаданої слави, але,— Крітій гучно зареготав,— але, дорогі друзі, боги обдарували в ньому не людину, а хижака. І в людей — так уже заведено на цьому світі — згодом виникне природне бажання вбити цього хижака.

Пісандр глянув на Крітія.

— Привітаймо ж Крітія, який не тільки сам прийшов до нас, а й приніс нам Сократову софросюне. Знати ціну часу й ціну розвитку подій — ось що головне для кожного з нас, а потім уже можна й розважливо міркувати, терпляче й невтомно готувати ту хвилину, коли з безхмарного неба вдарить грім.

— Прекрасно, дорогий наш Пісандре! — вигукнув Антіфонт.

Всі підняли чаші. Малюнки на золотих боках чаш — загадкові, наче підступи олігархів.

— Про що говорив Алківі́ад на бенкеті? — запитав Пісандр у Крітія.

— Нічого особливого. Про любов до громади.

Гості, кожен по-своєму, почали тлумачити Алківі́адову любов.

— Радикальний демократ захоче повернути Афінам колишню силу і славу,— сказав Ферамен.

— А може, зрівнятися з Періклом? — висловив здогад Антіфонт.

— О, більше того! Перевершити Перікла! — вигукнув Крітій. — Поширити демократію по всій Елладі й перетворити Афіни на головний її центр.

— Те, що вдалося йому, Алківі́адові вдатися не може! — переконано заявив Антіфонт.

— Чому ж це не може? — здивувався Пісандр.— А якщо ці мрії сподобаються демократам усієї Еллади й островів? Алківі́адові скрізь відчинятимуть брами... Він легко виграє війну...

— Тоді ми, ясна річ, ніколи не діждемося свого шансу! — вигукнули Антіфонт і Ферамен.

Крітій рвучко підняв руку, а потім поволі опустив її.

— Спустімося з хмар на землю, перейдімо від мрій до дійсності, дорогі друзі. Бо що сміливіша мрія, то легше вона руйнується.

Хвилину панувала тиша. Потім озвався Пісандр:

— Сама по собі?

— Їй допомагають зруйнуватися, — сказав Крітій за хвилину.

Вогники в каганцях, здавалось, ожили й запалали ясніше.

— Про Алківі́адову любов до Афін треба буде повідомити наших друзів у всій Елладі, на суші й на островах, бо ця його любов означає, що скрізь, куди тільки він прийде із своїм військом, прийде й демократія,— заявив Пісандр.— А хто з цвіту суспільства захоче, щоб йому отруювали життя народовладдям? Якщо шанувальники демократії захочуть відчинити йому брами міст, то олігархи повинні їх зачинити у нього перед носом!

— Ти бачиш усе дуже добре, прозорливий Пісандре,— похвалив його Антіфонт.

— Всі, хто тут присутній — і ти, любий Антіфонте, також,— повинні вирушити в дорогу,— сказав Пісандр.— Найпізніше завтра домовимось, хто, коли й куди піде.

Всі на знак згоди підняли обидві руки, повернувши їх долонями до Пісандра.

— Отже, нам нема чого боятися,— сказав Ферамен.— Війна буде не така вже й легка.

Якусь хвилину всі мовчки ласували соковитими персиками.

— Алківіад — це грізна сила,— вихопилося в Ферамена.

— Бідолаха,— удавано співчутливо мовив Крітій.— Він заслабкий для того, щоб підняти Афіни. Та й як він може їх підняти, коли на них висять сотні важких гир — голодні, жебраки, ненажери.— Він глузливо захихикав.— Клеон подав черні палець і не встиг навіть озирнутись, як мусив кожному за байдикування в геліеї виплачувати по три оболи замість двох. Я чекаю, що голодні незабаром почнуть вимагати по чотири оболи, а де їх візьме мій убогий брат у перших, коли він хоче збільшити кількість кораблів, війська, зброї?

Пісандр затрусився від сміху.

— Коли владу здобудемо ми, то такого клопоту собі не завдаватимем. Щонайперше ми припинимо цю сплату оболів ледарям і вошивцям. А наш Антіфонт пояснить за нас цій потолочі, що для них самих буде краще не одержувати ті три оболи.

Вогники каганців загойдалися від вибуху сміху.

Знадвору долинули веселі голоси. Відблиски вогню смолоскипів упали крізь високі вікна до кімнати. Впало сюди й ім'я Алківіада; здавалося, натовп вигукує не ім'я, а кидає у вікна каміння.

— Ця потолоч уже вертається зі свята додому. Вже пообгризала всі кістки,— з огидою сказав Аспет.— А знаєте, шановні друзі, що найрозумніше було б не бажати ніякої війни взагалі? Бо скільки рабів знову перекинеться від нас на інший бік!

Пісандрові очі глузливо звузилися.

— Я чекав, коли й ти, любий Аспете, нарешті заговориш. За те, що ти віддаєш своїх рабів на роботу в копальні, ти маєш непоганий зиск, отож можна собі уявити, що було б, якби від тебе втекло їх із півсотні!

— А хіба я повинен позичати їх задарма? Може, мені слід повчитися цього в тебе? — миролюбно відказав Аспет.

Пісандр не схотів вислухувати Аспета до кінця.

— Не сердься на мене, любий друже. Я пожартував. Та якщо ти хочеш поговорити серйозно, то я готовий! Якщо довго не буде ніякої війни, тобто якщо життя в Афінах гнитиме, мов та стояча вода, цілих п'ятдесят років, як це собі уявляє Нікій, кількість рабів у нас дедалі меншатиме. А виграна війна привела б нам у кайданах нових рабів. Рабів у нас знов було б доволі, але потім нашій справі настав би кінець. Я бачу, Аспете, що ти не дуже їй відданий.

— Даруй мені, дорогий Пісандре, що втручаюсь у вашу розмову й наважуюсь закінчити за тебе твою думку,— озвався Антіфонт.— Для нашої справи найбільшим лихом була б переможна війна і, навпаки, найкраще було б, якби Афіни війну програли... це дало б нам змогу...

— Помовч, дорогий,— суворо урвав його Пісандр.— Більше ані словечка!

Антіфонт нахилився до нього.

— Скажи, друже, чи ми, бува, не граємося тут з вогнем?

Пісандр привітно усміхнувся.

— Спарта знає про нас, і вона недалеко.

(Закінчення в наступному номері)

З чеської переклав
Дмитро АНДРУХІВ

«ТИ ПРИХОДИШ ДО НАС, ГАБРІЕЛО,
КОХАНА ДОЧКО ЧІЛІЙСЬКОГО НАРОДУ.
І МИ ЗУСТРІЧАЄМО ТЕБЕ З РАДІСТЮ.
МИ НІКОЛИ НЕ ЗАБУДЕМО ТВОЇХ ПОЕЗІЙ,
ЯКІ ОСПІВУВАЛИ КОЛЮЧИЙ ЧАГАРНИК ТА СНІГИ ЧІЛІ,
НЕ ЗАБУДЕМО ТВОЇХ РЯДКІВ ПРО БОСОНОГИХ ДІТЛАХІВ.
ТИ — ЧІЛІЙКА І НАЛЕЖИШ НАРОДУ ЧІЛІ.
ТИ ЗАВЖДИ ЗАХИЩАЛА МИР.
ЗА ЦЕ І ЗА ПРЕКРАСНІ ТВОЇ ПОЕЗІЇ
МИ ЛЮБИМО ТЕБЕ, ГАБРІЕЛО...
МЕНІ ВИПАЛА ЧЕСТЬ РОЗДІЛИТИ З ТОБОЮ ТУ ПРАВДУ,
ЯКА ЗВУЧИТЬ У НАШИХ ПОЕЗІЯХ.
ХАЙ ТВОЄ ЧУДОВЕ СЕРЦЕ ЖИВЕ І БОРЕТЬСЯ,
ТВОРИТЬ І СПІВАЄ НА ЗЕМЛІ НАШОЇ БАТЬКІВЩИНИ,
ВІДРІЗАНОЇ ВІД СВІТУ АНДАМИ ТА ОКЕАНОМ.
Я ЦІЛУЮ ТВОЄ БЛАГОРОДНЕ ЧОЛО
І СХИЛЯЮСЯ ПЕРЕД ТВОЄЮ НЕОЗОРОЮ ПОЕЗІЄЮ...»
«МОЯ КРАЇНА МАЄ БАГАТО ПОЕТІВ,
БАГАТО ПОЕТІВ Є У ВСІЙ АМЕРИЦІ,
АЛЕ ВАЖКО ПОВІРИТИ,
ЩО МОЖЕ КОЛИ-НЕБУДЬ ЩЕ НАРОДИТИСЯ ПОЕТЕСА
ТАКОГО ВЕЛИКОГО ТАЛАНТУ
Й ТАКОЇ ВЕЛИКОЇ ДУШІ».

ПАБЛО НЕРУДА

ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ

Видатна чілійська поетеса Габріела Містраль (Лусіла Годой Алькаяга) народилася четвертого квітня 1889 року в місті Вікунья (Чілі). З шістнадцяти років працювала шкільною вчителькою, згодом була директором ліцею. В 1903 році газети надрукували її перші поезії. 1914 року Габріела Містраль одержала премію на літературному конкурсі в Сантьяго-де-Чілі за цикл «Сонети смерті». 1922 року вийшла збірка поезій «Відчай», яка висунула Габріелу Містраль у ряди провідних латиноамериканських поетів. З 1924 року Габріела Містраль виконувала обов'язки консула своєї країни в Італії, Іспанії, Португалії, Бразилії, США, брала участь у роботі Ліги націй, а пізніше ООН.

Друга збірка її поезій «Тала» (1938) насичена фольклорними — індіанськими — мотивами. 1945 року поетеса стала першим Нобелівським лауреатом серед латиноамериканських письменників. 1954 року вийшла остання збірка її поезій «Давильня». Померла Габріела Містраль 1957 року.

Павло Неруда, відданий друг поетеси, так схарактеризував її громадянську позицію:

«Габріела Містраль відзначалася серед латиноамериканських літераторів і людськими якостями, і широтою інтересів. Вона цікавилася всіма важливими проблемами культури, до якої ставилася завжди дуже серйозно. Вона була справді непідкупна людина. Навіть перебуваючи в Сполучених Штатах, вона, при всій повазі до американського народу, американської науки, вказувала на все те погане, що є в цій країні; їй не подобались агресивні зазіхання США, особливо щодо Латинської Америки, та пожадливість, з якою США дивляться тепер на всю земну кулю. Вона болісно переживала все це. Поважаючи все те добре, що дала світові північноамериканська цивілізація, Габріела Містраль, проте, ніколи не визнавала американської доктрини світового панування. Вона не втручалася в питання політики, але завжди виступала на захист миру в цілому світі. На конгресі прихильників миру в Мехіко мені випала велика честь прочитати її листа, зверненого до всіх прихильників миру».

Поезії Габріели Містраль двічі видавалися в СРСР окремими збірками російською мовою («Стихи», М., 1959, і «Лирика», М., 1963).

Симпатії поетеси до першої країни соціалізму виявлялися в різний спосіб, але завжди послідовно. Демократизм і цілісність її особистості надзвичайно впливали на всіх, хто її знав. Цікаві з цього погляду спогади відомого перуанського письменника Сіро Алегрія (1909—1967), уривки з яких ми вміщуємо тут.

СОРОМ'ЯЗЛИВІСТЬ

Від погляду твого стаю сяйною,
вродливою, як від роси — трава.
І завтра дивуватись буде мною
тростина біля річки, як жива.

Мені своїх колін огрублих сором,
і сором уст печальних, але ти
прийшов і дивишся жадливим зором,
немовби кличеш сонце з темноти.

Так жоден камінь світлом на дорозі
оголений не був, як ця жона,
що ти підняв її, не знавши досі,
яка сяйлива в наготі вона.

Мовчати буду, щоб не знали тіні,
з якого я напилась джерела,
де щастя взяти — а воно в тремтінні
руки моєї, в поблисках чола.

Вже ніч над нами, трави — під росою.
Дивись на мене й пригортай мене.
До річки вранці я зійду, й красою
все те, що цілував ти, просяйне.

ПОДАЙ МЕНІ РУКУ

Поетові Тассо де Сільвейра

Подай мені руку й до танцю ходім,
дай руку й полюбиш безумно і строго.
Мов квітка одна на стеблі золотім,
мов квітка ми будем — і більше нічого.

Не знатимеш плину хвилин і годин,
не вийдемо з танцю свого чарівного.
Ми будем, немов колосочок один,
немов колосочок — і більше нічого.

Розвіється пам'ять твоя, наче дим,
ти вже не згадаєш наймення свойого,
тому, що ми будемо танцем одним,
на пагорбі танцем — і більше нічого.

МЕКСІКАНСЬКЕ ДИТЯ

Я там, де вже мене немає,
в Ана́гуаці [1] срібно-синім;
я при його убогім світлі
причісую дитя руками.

Дитина на моїх колінах
подібна до стріли із лука.
Її загострюю й гойдаю,
наспівуючи колисанку.

І знахідкою дорогою
оце хлоп'я мені здається.
З ним бавлюся й перекидаю
його, як співи свої власні.

З його очей блакитно-чорних
на мене вічність поглядає.
За звичкою віків минулих
причісую його руками.

Стікає, мов смола, волосся
на шию і мені на руки.
І весь важкий він і легкий він,
немов стріла одна-єдина.

Дитя годую й колихаю,
воно ж мене своїм бальзамом
насичує, бальзамом майя,
який колись у мене вкрали.

Я граюся з його волоссям,
причісую його руками;
племена майя оживають,
озброєні виходять з лісу.

Два роки тому я лишила
свою дитину мексіканську,
та наяву і в сновидіннях
причісую її руками.

Це материнство, від якого
не втомлюється моє лоно,
це світ захоплення і щастя,
врятований від смерті мною.

[1] Анагуак — давня назва Мексіки.

ВОДА

Мій хлопчику, ти так злякався
води, що я тобі даю,
та твій переляк з того щастя,
з яким спадає водоспад!
Він падає, неначе жінка,
сліпа від піни пелюшок.
Так, це вода, вода священна
та, що не забуває нас.
Вона біжить, пригнувшись ніби,
біліє піною й біжить.
То віддаляється, то знову
приходить ластитись, як звір.
Вона й городи забирає,
дитину з матір'ю бере...

Обидва береги п'ють воду,
великими ковтками п'ють.
Вода, любов'ю одержима,
тече й не знатиме кінця.

ЗЕМЛЯ

Мій індіанине, мій хлопче,
як ти в журбі, приляж на землю,
заслухайся в її гудіння,
мов у далекий подих бубна.

Почуєш дивовижні речі
під барабан землі своєї;
почуєш вибухи багаття,
що прагне до небес дістатись,
почуєш пошум рік широких,
громи високих водоспадів,
почуєш мукання худоби,
важких сокир гулкі удари,
почуєш, як молотять збіжжя,
почуєш праотецьке свято.

На все, що індіанин бачить,
йому відповідає бубон.
Він то втікає, то підходить,
то зблизька, то здаля рокоче.
Приймає все, і все виносить
святий хребет землі твоєї:
те, що недвижне, те, що ходить,
і те, що скаче, й те, що плаче;
несе живих, несе і мертвих
печальний бубон індіанський.

Коли помру, не плач, мій сину,
а до землі тулись міцніше,
і, як зумієш подих власний
спинити, ніби ти вже древо,
почуєш, як рука могутня,
та, що мене колись тримала,
до тебе знов мене підносить,
і ти уздриш мене живою.

МОЯ МАТИ

I

Була моя мати маленька,
як м'ята або як травина;
і тінь свою власну на речі
їй важко було відкидати.

Земля її ніжно любила
за легкість і злагоду в серці,
за те, що вона усміхалась
до ниви — чи горе, чи радість.

Любили її немовлята,
і старці, і трави, і світло,
що завжди за вродою тужить
і їй поклоняється завжди.

Напевно, з'явилась негорда
любов через неї — така, що
тихцем по дорозі проходить
і подумки слово звертає
до трав низькорослих, і душу
води вона бачити прагне.

Кому це я розповідаю
з чужої землі? Подивіться,
світанкам я мовлю — хай будуть
подібними завжди до неї;
землі це я розповідаю,
проходячи в далеч безмежну.

Коли наближається голос
її — з далини, наче пісня, —
до нього спішу очманіло,
але я його не знаходжу.

Чому неможливо догнати
той материн голос ласкавий,
якщо він приходив до мене,
чому ненастанно втікає?

Хто постать її і подобу
прийняв, щоб мене зустрічати?
Проходить вона задалеко,
не знайде мене її голос,
та все-таки дні свої кваплю,
як той, кому поклики чути.

Ця ніч, моя мамо, тобою
наповнена, вся — лиш для тебе;
візьми її, вслухайся в неї.
З минулої днини нічого
в житті не лишається, тільки
чекання і темна зажура.

II

Щось наче надходить здалека,
щось ніби наблизитись хоче —
ні обрисів, ні шерехтіння;
надходить, але не спроможне
прийти і дістатись до мене,
щось — наче наближення вічне.

Це ти наближаєшся, мамо,
так сторожко й так обережно.
Приходь же, приходь, моя рідна,
улюблена і найвірніша.
Чи там тобі, мамо, замало
твоєї ріки? Чи сама я
затрималася тут задовго,
нічого не знаючи навіть?
Мене тут затримать не в силі
земля, що тебе любила,
ні море, що має твій голос,
ні розвидні, ні надвечір'я.

Я тут, усамітнена з Ніччю,
з Ведмедицею і Вагою,
гадала, що в спокої цьому
твоє пролітатиме слово,
що може воно розламати
мій подих, сполохати крик мій!

Приходиш ти, мамо, приходиш
без поклику, без побажання.
Будь ласка, прийди, щоб почути
ридання забутої ночі,
в якій ми зостались назавжди
без крівлі, без людського зору.

Страждає спечалене море,
і плаче на камені іній;
погодься ж прийти і почути,
як грають розбурхані хвилі,
прийди й не покинь мене знову,
житла свого не показавши.

III

Ось так, прихилися до мене,
скажи мені лагідне слово,
зі мною побудь, як не хочеш
забрати мене. Хоч не чути
ні відповіді, ні зітхання
твого — все до мене говорить —
обличчя і тиша, і небо,
і скипень Молочного Шляху.

Побудь ще зі мною, хоч трохи.
Побудь. До світання далеко.
Ніч ясна. Година дрібніє.
Час тоншим стає. Ми обидві,
мов сестри, — однакові стали.
Вертається спокій. Дорога
повільно веде до Вітчизни.

IV

Одначе, скажи мені, мамо, —
як вічність уже на причалі,
скінчилися дні, а століття —
дрібниця; дивуємся тільки,
але не жадаєм нічого, —
між смертю й життям опинившись, —
навіщо це все, як немає
у нас і найменшої зміни?

Звідкіль воно? Де воно взялось?
Приходить, але не минає.
Розпитувати я не хочу,
лиш слухаю зніяковіло.

В сльозах, у моїм лепетанні
твоє розчинилося слово,
і відповісти я не можу
нічого, хіба повторити —
«Спасибі, спасибі, спасибі!»

РУКИ РОБІТНИКІВ

Мозолисті руки — схожі
на звірят, чи на молюсків,
кольору землі, чи гною,
чи вогню, чи саламандри
спеченої — опадають
втомлені вони і знову
піднімаються в роботі.

Без упину місять глину,
чи товчуть гірке каміння,
чи перебирають струни
конопель, чи йдуть за плугом,
їх ніхто не бачить, окрім
зачарованої ниви.

Уподібнені ті руки
молотам — не власним душам —
і біжать вони, як стадо
ящірок, та стануть голі,
наче дерево Адама,
без гілок своїх розкішних.

Бачу, як вони шугають
біля ткацького верстата,
як опалюються в печах;
їх відкритими ковадло
залишає; вони міцно
зерна струмінь затискають.

Їх я бачила на шахті,
в голубій каменоломні,
на човнах вони за мене
веслували й домовину
вимайструють мені вдатну,
хоч мене не обіймали.

Тчуть і тчуть вони щоліта
свіже полотно, як воду;
вовну чешуть і бавовну
на нитки прядуть неквапно;
в одязі героїв славних,
в сорочках дітей співають.

Сплять вони, важущі й зморні,
розцятковані синцями;
батько Зодіак щоночі
на Вагу кладе їх ніжно.

В сні вони рови копають,
чи рубають далі трощу.
Їх тому господь тримає
у своїх руках до ранку.

ІНША

Одну я вбила в собі —
я ж її не любила!

Була вона квіткою
кактуса скеляного.
Була вона тим вогнем,
що не знає остуди.

За спиною і в ногах
небеса були в неї.
Вона не спускалась вниз
глянути в очі водам.

Де відпочивала, там
скручувалися трави
від подиху вуст її,
від жарини обличчя.

А мова її текла
густо, немов живиця,
не те, щоб добич-краса,
пущена на свободу.

Не вміла згинатися
квітка ота наскельна.
То ж поряд із нею я
пригиналася завжди.

Зів'яли, зігнулися,
заспокоїлись крила.
На руку мою злетів
попіл її останній.

Ще плачуть за нею всі
сестри. Вогненну глину
з моїх виривають рук,
поряд зі мною йдучи.

Минаючи їх, скажу:
в пропастях пошукайте,
чи з глини зробіть нову,
іншу вогненну птаху.

Не вмієте, що ж, тоді
треба її забути.
Я вбила її. І ви
вбийте її так само.

СВІТАННЯ

Відчиняю своє серце, щоб зайти
Всесвіт міг, як водоспад палющий.
День новий приходить — його з'ява
зупиняє подих мій.
Я співаю, як печера, повна сяйва,
я співаю день новий.

Втрачена й повернута краса яскрава,
через те покірно жду я на узбоччі,
не приймаючи й не даючи нічого,
доки не втече Горгона ночі.

НІЧ

Тануть гори й пасовища,
повертається червоне
в свою кузню сонце; гаснуть
всього світу шуми й дзвони.

Розпливаються дерева,
сад неначе в землю тоне,
і моя гора повільно
шпиль і крик свій затоплює.

Геть ідуть усі створіння
в забуття, все — безборонне.
Котимось і ми так само
в ніч невидиму, мій хлопче.

З іспанської переклав
Дмитро ПАВЛИЧКО

КРАЄВИДИ ПАТАГОНІЇ

І. ВІДЧАЙ

Імла густіє вічна, щоб не могла я знати,
де море огорнуло мене — солоні хвилі.
На цій землі суворій весна не має сили;
тут довга ніч укрила мене, мов рідна мать.

Скажений вітер трощить мій крик, як скло на дрізки,
ридає та голосить у нерозважній тузі.
А на рівнині білій, в безмежнім виднокрузі
сумне і нерозважне згасає сонце низько.

Якщо усе довкола заповнене мерцями,
кого ж тоді гукнути, з ким розділити горе?
Лиш мертві споглядають, як захололе море
здіймається між ними й коханими руками!

В порту вітрила білі я помічаю радо,
там люди ясноокі, далекі, незнайомі;
прибульці — мої ріки їм зовсім невідомі —
бліді плоди привозять, без світла мого саду.

Я тих людей спитати бажаю, та німота
охоплює раптово, наважитись не можу:
незрозуміла мова — не те, що рідна, гожа,
якою стара ненька співа в країні злота.

Дивлюсь, як сніг лягає, мов порох на могилу,
клубочаться тумани, в агонії неначе;
боюся божевілля і часоплин не бачу —
ніч тільки-но спустилась на землю зціпенілу.

Дивлюся на рівнину і ревний біль тамую,
і знову споглядаю мертвотні краєвиди.
Ніколи не скінчиться ця біла панахида,
за вікнами, крім снігу, нічого не існує!

Ця мовчазна завіса — мов зір небес знаменний
понад моїм будинком, як цитруси квітучі;
так само, як і доля, — незмінна, неминуча,
вкриватиме довіку, жахлива і шалена.

II. МЕРТВЕ ДЕРЕВО

Сухе дерево, на ганьбу,
одне посеред рівнини;
дерево біле, обдерте,
виразками поїдене,
і вітер його минає,
мій відчай несе і виє.

Від згорілого лісу лишилась,
мов на глум, його примара.
Дістався й до цього пломінь,
лизнув стовбур, як душу кохання.
А з рани зріс пурпуровий
мох, неначе строфа кривава!

І ті, що довкола у вересні
так любо гірляндою скупчились,
впали всі. А його корені
шукають їх, хоч і змучені,
обмацуючи дерен
з людською зажурою...

Дарує місяць уповні
йому наймертвіше срібло,
що видовжує тінь скорботну
навздогін його болінню.

І бачить у нім подорожній
жорстоку ганьбу, гіркий привид!

III. ТРИ ДЕРЕВА

Три зрубаних дерева
залишилися край стежини.
Дроворуб їх забув, і гомонять,
наче трійко сліпих, в обіймах.

Захід сонця вливає
живу кров у поколоті дрова,
і вітри розносять пахощі
їхніх прекрасних стовбурів!

Одне простягає, покручене,
гілля і листя тремтяче
до іншого, й рани їхні —
мов два ока, повні благання.

Дроворуб їх забув. Спадає
ніч. А я залишуся з ними.
Живицю прийму до серця,
як тепло, що зігріє тіло.
І світанок стрінемо разом,
од скорботи занімілі.

СЕЛЯНКА

Надаремно бузок садовить
чи підрізує азалії,
набирає воду у відра,
що лице її віддзеркалює.

Не стало одне їй люстром;
вона голову підводить,
відхиляє од себе листя,
що простерла папороть мокра.

Відчиняє вікно — не кличе
і не входить ніхто — зачиняє,
жде в знемозі сну — той приходить,
заколисує і лишає.

Відведіть із джерельця воду,
що тамує спрагу сердезі,
потопчіте її посіви,
закопайте знаряддя в землю.

Примусьте її заснути,
як віверу чи горностая.
Як засне, опустіть їй руку
та навійте сон пожаданий.

Смерть обрала собі безглузду,
маячну та п'яну дорогу,
з барабаном лунким крокує
куди хоче, людям на горе.

Архангел разом із вітром
принесли до її оселі
смерть усім живим, але доля
не послала смерті для неї.

Зі шляху лише дзвіночки
пронизливо дзеленчали.
Заблукала десь, загубилась
безталанна та смерть селянки!

ГОЙДАЮЧИ

Море хвиль мільйони
гойдає, дивне.
Закохане слухаю море,
колишу дитину.

Вітер-мандрівець щоночі
гойдає пшеницю.
Слухаю вітра-коханця,
колишу дитину.

Бог-отець світи незліченні
гойдає тихо.
Відчуваю його десницю,
колишу дитину.

ТАНОК «ЕКВАДОРСЬКА СЕЙБА»

Вчительці Еммі Ортіс

Світ у всесвіті існує,
в світі тім існує сейба,
а в тій сейбі континенту
грають спалахи зелені!
Гей, сейбо, гей-но, гей-но!

Сейба ця не поставала:
сейбу, дерево правічне,
не саджали індіанці
і не зрошували ріки.

Проти неба вигинає
двадцять кобр вона потворних,
і співа в поривах вітру
кожна з них, немов Дебора.
Гей, сейбо, гей-но, гей-но!

Не дотягнеться худоба,
не сягне стріла вершини,
її полум'я не палить
і жахається сокира.

У її гілках цілюща
винуртовує живиця,
і по стовбуру стікають
довгі пасма загустілі.
Гей, сейбо, гей-но, гей-но!

У її незмірній тіні
закружилися дівчата,
їхні матері померлі
хочуть з ними танцювати.
Гей, сейбо, гей-но, гей-но!

Тож візьмімося за руки
і живі, і ті, що вмерли,
і кружляймо, і кружляймо
всі — жінки, дівчата й сейби...

Світ у всесвіті існує,
в світі тім існує сейба,
в сейбі тій Землі всієї
грають спалахи зелені!

З іспанської переклав
Григорій ЛАТНИК

СІРО АЛЕГРІЯ

МІЙ ДРУГ ГАБРІЕЛА МІСТРАЛЬ

1937 року, після тривалого перебування за кордоном, Габріела Містраль повернулася до Чілі. Я, звичайно, був знайомий з її творчістю і навіть опублікував її поему «Сільська вчителька» ще років за десять до того, в Перу, в студентській газеті, якою тоді керував.

1937 року я жив далеко від Сантьяго-де-Чілі — в Сан-Хосе-де-Майпе — і звідти я надіслав поетесі примірник свого першого роману «Золота змія». Вона відповіла мені коротеньким листом — пояснила, що через брак часу роману ще не прочитала, й напише мені пізніше.

Таким був мій перший контакт з Габріелою Містраль. Відповідь від неї надійшла аж за десять років. А тим часом, боячись бути надокучливим, я вирішив не нагадувати їй більше про себе.

Якось улітку 1947 року я зайшов до консульства Перу в Нью-Йорку, де мені вручили листа. Я дуже здивувався, коли побачив, що це лист від Габріели Містраль, на той час уже лауреата Нобелівської премії. Лист надійшов із Санта-Барбари, з Каліфорнії. Поетеса запрошувала мене відвідати її.

Повернувшись додому, я обговорив цю пропозицію з дружиною. Ми вже давно планували відвідати Великий Каньйон та інші місця північноамериканського Заходу. Але, щиро кажучи, я побоювався зустрічі з Габріелою Містраль. Ширилися чутки, ніби вона людина агресивна, похмура, неврівноважена. Тож ми вирішили заїхати до неї не більш як на день-два проїздом до Сан-Франціско.

І ось ми у Санта-Барбарі. Габріела просто і разом з тим велично подала мені тонку теплу руку, руку індіанки. І обличчя її, незважаючи на зелені очі, нагадало мені обличчя індіанок, які колисали мене в дитинстві: орлиний ніс, трохи сумна й надзвичайно ніжна посмішка. Зелені очі Габріела успадкувала від іншого предка — баска... Таким було перше враження від зовнішності Лусіли Годой Алькаяги, що писала під псевдонімом Габріела Містраль.

Нашу розмову вона почала словами:

— Сіро, я індіанка.

Може, когось іншого такий початок здивував би. Але я добре знав, що люди, в жилах яких тече індіанська кров, пишаються своїм походженням. Це щось схоже на виклик, на проголошення права індіанця на існування, права, яке інші прагнуть відібрати. Габріела розповіла, що її рідне містечко входило колись до імперії інків, що сама вона належить до індіанців кечуа. Розмовляючи про індіанські проблеми, ми сіли за стіл.

Коні Салева, тодішня секретарка Габріели, принесла листа від одного досить відомого колумбійського письменника. Габріела охарактеризувала його так:

— Він пише непогано, але я не дуже вірю йому; він завжди сміється. Не можна вічно сміятися.

Поетеса була прекрасно обізнана з літературою, але вона завжди цікавилася думками інших з приводу того чи іншого твору. Розмова переходила з однієї теми на іншу. Коні Салева пішла спати. Пішла спати й моя дружина. А ми з Габріелою далі розмовляли. Їй, очевидно, подобалося те, що я розповідав, багато в чому наші думки збігалися. Іноді вона переривала розмову, по-материнському дорікаючи мені за те, що я стільки курю, хоча сама курила ще більше. Коли ми, нарешті, побажали одне одному доброї ночі, вона сказала, що нам є ще багато про що поговорити.

Моя дружина спросоння пожартувала:
— У вас любов з першого погляду.

Ми справді з першої зустрічі полюбили одне одного й заприязнилися на решту життя.

Ми прожили в Габріели не день і не два, як планували, а цілий тиждень. Чутки про її важку вдачу виявилися чистісінькою вигадкою. Вона була незмінно добра, ніжна й весела, хоч відчувалося, що в душі її співіснують палка любов і невгамовний біль. А втім, це нелегко було помітити, бо поетеса не любила виявляти свої потаємні почуття перед співрозмовником. Дехто казав, що в неї чоловіча вдача, але, по-моєму, це дурниця. Іноді несприятливі обставини заважали Габріелі поводитися так, як їй хотілося б, і це прикро засмучувало її. Реагувала вона завжди бурхливо, гнівалася й сварилась як звичайна жінка, а людей, яких вважала своїми ворогами, просто уникала. Звичайно, їй подобалося верховодити. Але якій жінці не подобається верховодити?

Я розумію, що пишу про Габріелу Містраль зовсім не так, як інші. Ім'я поетеси обросло легендами, не завжди імовірними. Але я пишу тільки про те, що бачив на власні очі, й єдине, чого я прагну,— це допомогти читачеві краще зрозуміти цю багатогранну людину, прекрасну поетесу й чудову жінку.

Біля будинку Габріели в Санта-Барбарі був клаптик масного чорнозему, де росло кілька дерев та кущів. Щовечора Габріела поливала їх. Вона бризкала водою зі шланга, примовляючи: «Вони також хочуть пити»,— і з великою любов'ю гладила мокре листя. Іноді ввечері Габріела сідала під деревом, яке називала своїм, і довго вдивлялася в гілля; здавалося, вона й дерево розмовляли одне з одним.

Ми часто згадували про Анди, Габріела розпитувала мене про перуанські Кордільєри, найвеличніші з американських гір, скаржилася на те, що через хворе серце не може сходити на високі вершини. «Як би мені хотілося ще раз побачити гори»,— зітхала вона.

З наших розмов про літературу мені стало ясно, що, хоч Габріела й вважала себе більше індіанкою, сформувалася вона під впливом іспанської культури. Вона добре знала також античну культуру, часто цитувала грецьку класику, захоплено говорила про Італію та Францію.

Прокидалася Габріела рано й після сніданку працювала, вмостившись у своєму улюбленому кріслі. Писала вона досить швидко, але потім довго виправляла, шліфувала, вдосконалювала написане. «Не можу знайти потрібного слова»,— якось поскаржилася вона мені. Я подивився на рукопис: в одному рядку був пропуск для слова з трьох складів, збоку стояло кілька закреслених слів. Габріела незадоволено стиснула вуста. Зрештою, хто із справжніх митців цілком задоволений тим, що творить?

Після обіду Габріела відпочивала в кріслі. Говорила дуже мало, більше слухала й дивилася на нас. Ціла гама почуттів відбивалася в її зелених очах, залежно від теми розмови, від того, чим таємно в цей час жило її серце. Якось я бачив, як Габріела намагалася поводитися люб'язно з одним не дуже талановитим письменником, посміхалася, говорила йому чемні слова, але очі її, мов цвяхи, свердлили його наскрізь. Мені здається, що саме через цю свою манеру так пильно дивитися на співрозмовника Габріела нажила собі чимало ворогів. Коли вона під час розмови мовчала, досить було подивитися їй у вічі, щоб зрозуміти її ставлення до розмови. Я любив дивитися в очі Габріели. Іноді вона раптово замикалася в собі, її очі затуманювались, і тоді вже не можна було здогадатися, про що вона думає. Ні в кого я не бачив виразніших, проникливіших очей.

Увечері до поетеси приходили друзі з Санта-Барбари: дуже розумна й симпатична дівчина Маргарет Пітерсон, яка розмовляла іспанською мовою, і ще кілька осіб. До речі, якось Габріела й Маргарет зробили мені приємний сюрприз. Поки ми з дружиною ходили по містечку, вони прикрасили мою кімнату рожевими й білими квітами — Маргарет принесла їх зі свого саду. Рожеве і біле — перуанські кольори, й така увага мене дуже схвилювала, я побачив у цьому шанобливе ставлення до моєї батьківщини, а також любов до мене.

Наступного дня після нашого приїзду Габріела несподівано заговорила про те, що їй вже набридло писати передмови. Я

зрозумів, що її непокоїть, чи не збираюсь я просити в неї передмови, і зразу ж сказав, що ніколи не прагнув видавати свої книжки з передмовою, ніколи ні в кого не просив такої послуги і ще щось додав, щоб заспокоїти її. Це їй сподобалось, ми змінили тему розмови, Габріела почала всміхатися, в очах з'явився вираз довіри.

Габріела лягала спати досить рано. Але поки я гостював у неї, вона тричі порушувала цей звичай. Першого разу в день нашого приїзду, а другого і третього — коли, перейнявшись до мене справжньою довірою, розповідала про випадки з свого життя.

Може, мені й не варто було б писати про те, що розповіла поетеса, але після її смерті опубліковано стільки нісенітниць, що я мушу це зробити, аби спростувати всі ті вигадки.

Габріела Містраль працювала вчителькою в містечку на півночі Чілі, коли в її житті з'явився Ромеліо Урета. Дівчина вже писала вірші. Урета, як я зрозумів із слів самої Габріели, був людиною чесною й надміру чуйною. Він посідав якусь посаду в керівництві провінційною залізницею. Габріела й Ромеліо покохали одне одного, але за деякий час він її покинув. Габріела не могла зрозуміти причину цього. Потім його бачили з іншою дівчиною. Це нагадувало втечу. Вчителька, що писала сумні поезії, була, мабуть, занадто складною натурою для Ромеліо.

Якось один з родичів Ромеліо попросив у нього чималу суму грошей, і він узяв ці гроші із залізничної каси. Він мав намір повернути їх найближчим часом, але несподівано трапилася ревізія. Урета кинувся позичити десь грошей, та дарма. Його мали звинуватити в розтраті. Для вкрай вразливої натури Урети це виявилося заважким випробуванням, і він застрелився. В кишені Ромеліо знайшли портрет дівчини на ймення Лусіла Годой Алькаяга й лист до неї. Габріела Містраль одержала від Ромеліо Урети освідчення в коханні після його смерті.

Визнання і слава не радували Габріелу, бо смерть стала частим гостем у її родині. Один за одним повмирали майже всі її родичі. Останнім з Годоїв залишився хлопчик, який доводився Габріелі небожем. Поетеса усиновила його. Хлопчик виявився розумним, жвавим, але надмірно вразливим. Габріела подбала про те, щоб він одержав освіту в одному з європейських університетів. Пізніше забрала його з собою до Бразілії, де її призначили консулом Чілі. Габріела гаряче любила свого названого сина, якого ласкаво кликала Хінхін.

Та одного дня все закінчилось: було знайдено тіло Хінхіна й біля нього прощального листа. Поліція кваліфікувала смерть юнака як самогубство. Габріела Містраль не могла повірити цьому. Їй легше було вважати, що небожа вбили.

У Санта-Барбарі поетеса прочитала мені кілька поезій, написаних з приводу смерті сина. То були дуже сумні вірші. Нічого трагічнішого й прекраснішого мені не доводилося читати. Голос поетеси, спочатку рівний, почав переривatися, а наприкінці то був уже болісний стогін. Вона заплакала. Трагедія життя Габріели розкривалася в поезії. Вона сиділа на краєчку ліжка, зігнувшись, наче під болісними ударами. Потім дістала останнього листа Хінхіна й попросила, щоб я показав його підпис у Нью-Йорку якомусь фахівцю. Їй здавалося, що цей підпис був фальшивий. Я не фахівець у цій справі, але, подивившись на підпис, дійшов висновку, що він зроблений просто людиною, що дуже нервувала. Та чи могло бути інакше, якщо за кілька хвилин юнак заподіяв собі смерть? Але, звичайно, я нічого не сказав поетесі й пообіцяв виконати її доручення. Пізніше фахівець підтвердив мою думку. Я повернув листа Коні Салева, секретарці Габріели, так і не наважившись сказати правду поетесі: може, їй легше буде жити з думкою про те, що Хінхін не наклав на себе рук.

В Нью-Йорку я написав статтю під назвою «Візит до Габріели Містраль». Щоб уникнути помилок, я надіслав рукопис Габріелі. Цей рукопис з її приміткаами зберігається у мене. Щодо її соціального стану, вона написала на полях: «Я належу до середнього прошарку населення, але такого бідного, що він нічим не відрізняється від бідноти». Все, що я написав про неї як про індіанку, їй дуже сподобалось. Вона написала: «Дуже добре, дуже благородно, нічого банального, все дуже важливе».

В журналі «Норте» за браком місця статтю дуже скоротили. Такі речі не подобалися Габріелі, але цього разу вона не розгнівалася. Навпаки, надіслала мені листа, в якому дякувала за статтю й повідомляла, що намагається добитися для мене або для моєї дружини місця викладача в коледжі Санта-Барбари. Вона хотіла, щоб ми переїхали жити до Санта-Барбари.

Але Габріелі не вдалося домогтися для мене місця. Мене запросили викладати літературу в університеті Пуерто-Ріко, і я поїхав туди. Габріелу теж запросили відвідати цю країну. Вона вже готувалася до від'їзду, написала мені листа, в якому знову запрошувала нас оселитися в її будинку. В останню хвилину, однак, вона відмовилася від поїздки: представники пуерторіканської інтелігенції написали їй, що її приїзд може посприяти зміцненню позицій уряду Муньйоса Маріна, проти якого вони боролися.

Габріелу запросили до Мексіки, і вона переїхала жити до цієї країни. Поселилася поетеса у Веракрусі, де уряд подарував їй земельну ділянку. На цій землі Габріела хотіла звести будинок і знову написала мені, запрошуючи нас з дружиною оселитися в неї. Хоч яка спокуслива була ця пропозиція, ми змушені були від неї відмовитися. Ми побоювалися, що вона розгнівається, але цього не сталося.

Поки Габріела жила в Нью-Йорку, ми встигли ще написати одне одному по кілька листів.

Якось в одній з книгарень Гавани мені до рук потрапила остання збірка поезій Габріели. Приємною несподіванкою для мене стало те, що одну зі своїх поезій вона присвятила мені. У цій збірці немає поезій, які Габріела читала в Санта-Барбарі і які я особисто вважаю найкращими з усього написаного нею. Я написав їй, подякував за присвяту, за дружнє ставлення до мене. Її відповідь схвилювала мене до сліз.

— Що тебе так схвилювало? — спитала знайома, яка бачила, як я читав листа.

— Дружба й любов Габріели до мене,— відповів я.

Габріела не належала до людей, які легко зав'язують дружні стосунки. Я теж не належу до таких людей, тому так цінував приязне ставлення до мене Габріели.

Якби я й не дружив з Габріелою Містраль, вона все одно зацікавила б мене як людська особистість. Вона була зіткана з протиріч, жила в постійному конфлікті із самою собою, піддавалася впливові різноманітних течій. Перелік суперечностей Габріели нескінченний. Але вони не заступають нам складної, багатогранної і чарівної постаті великої поетеси.

З іспанської переклала
Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА

РЕНЕ КЛЕР

Кінотворчість французького режисера й сценариста, члена Французької академії Рене Клера (нар. 1898 р.) віддавна здобула прихильність радянського глядача. Ще 1935 року його фільм «Останній мільярдер» був відзначений премією на фестивалі в Москві. З великим успіхом на наших екранах ішли його фільми «Під дахами Парижа», «Великі маневри», «На околиці Парижа», «Все золото світу». Сергій Юткевич називає Рене Клера «не тільки найпопулярнішим з французьких режисерів старшого покоління», але й «найбільш французьким» і «найбільш кінематографічним».

Національна — суто французька — своєрідність і дивовижна кінематографічність властиві й творчості Клера-письменника. Свої новели він будує так, що читач не тільки відчуває кожний душевний порух персонажа, але й виразно бачить кожний його жест і кожний вчинок. Зосереджуючи увагу на промовистих деталях, широко послуговуючись в оповіді теперішнім часом, письменник робить читача якщо не співучасником, то, в усякому разі, безпосереднім свідком подій. І ще одна важлива ознака притаманна найкращим новелам Рене Клера: їхня критична, часом гостро сатирична спрямованість проти сучасної капіталістичної дійсності.

Оповідання «Плюшевий ведмедик» і «Мрія» перекладено з останньої книжки Клера «Гра випадку» (1976).

ПЛЮШЕВИЙ ВЕДМЕДИК

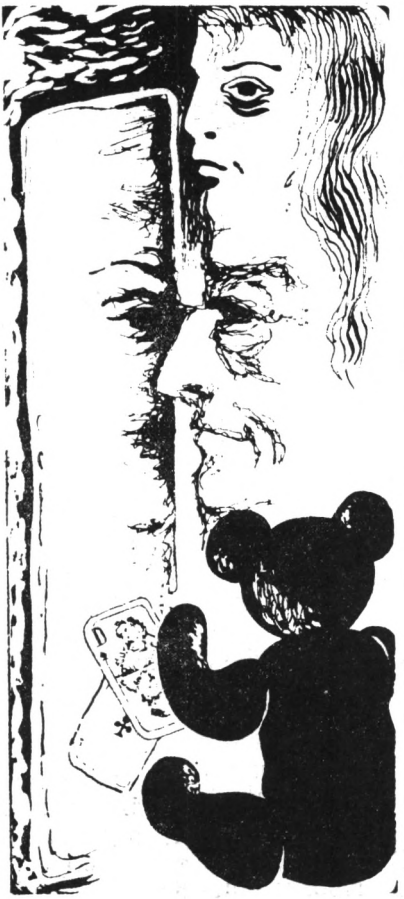
Ранкове світло проникає крізь жалюзі і смугами лягає на простирадла. Чоловік виринає з глибокої заводі сну і нараз відчуває вагу свого тіла, свій вік. Скільки ж йому? Років сорок? Е, ні, любий друже, більше. Всі п'ятдесят? Можеш накинути ще десяток. Отже, шістдесят? І ще п'ять, коли хочеш знати.

«Боже, мені шістдесят п'ять років!»

Неймовірно. Та й справді, хто в це повірить? У конторі секретарки

© Editions Gallimard, 1976.

досі вітають свого шефа не самим лише механічним «добридень». Є усмішки, що промовляють більше, ніж слова. А отой вигук учора, на похороні Філібера: «Та що ви кажете? Він ваш ровесник? Ви вільно могли видавати його за батька!» Це сказав не хтось там, а жінка, і то гарненька. Бо Філібер таки здав позиції, він сам цього не приховував. Носився зі своєю старістю, як з болячкою, виставляв її напоказ, наче орден. Слова, було, не скаже, щоб не нагадати про свій вік. А хто весь час говорить про старість, той справді старий. Філібер розлюбив життя...

«А мені й досі хочеться жити! Тому я так добре тримаюсь».

На чайній таці лакей приніс пошту. «Антуанові Дюперре...» Покійники листів не отримують. Філіберові вже ніхто не напише. Антуан сміється: «Я надто зайнятий. Мені нема коли помирати». Він погладжує конверти зі своїм ім'ям і уявляє ніжну дівочу шкіру.

Антуан уже давно не їздить на роботу машиною. За порадою лікаря він ходить пішки.

Цього ранку Париж здається йому мов оновленим. Радіючи весняному сонцю, щебечуть на деревах пташки. Антуан бадьоро простує вулицею, потім спускається у метро. Атож, у метро, наче юнак без сантима в кишені. Машина, шофер — то все розкоші предків. А коли ти в доброму гуморі— гарно й у метро. Там можна зав'язати знайомства.

У вагоні Антуан озирає попутників. Сьогодні нікого цікавого. На станції «Аргентіна» заходить літня дама. Старша за Філібера. З її хисткої ходи видно, що й вона невдовзі піде за похованим учора другом. Антуан підводиться зі свого місця. Така чемність тепер не в моді, але хіба його жест — не доказ того, що він молодий?

— Сідайте, будь ласка, мадам...

Поїзд мчить темним тунелем, і Антуан, стоячи, поглядає на своє відображення в склі. Йому таки ні на що нарікати. Кілька зморщок, сиве волосся... Але чи багато сорокалітніх мають таку поставу, таке свіже обличчя? Задоволений собою, Антуан поправляє краватку. А корисно іноді бути чемним! Якби він сидів, то не побачив би оту гарненьку дівчину на сусідній лавці. Мабуть, студентка, бо схилилася над конспектом. Раз у раз нахиляє голову і, мабуть, розмірковує над прочитаним. У неї зосереджений ангельський профіль, але уста її створено для усмішки. Атож, вона нагадує ангела Боттічеллі і чудово вписується в розкішну картину весняного Парижа.

В Антуановій уяві виникають видіння — блискавичні, мов спалахи ліхтарів у тунелі. Він мріє про чудо. Ось він сідає поруч із нею. Щось їй каже. Чує відповідь. Їм виходити на одній станції. Вона дозволяє себе провести. Він більше не сумнівається: зрілі чоловіки справді ваблять молоденьких дівчат. Вони разом обідають. Їй приємне його товариство, він їй подобається. Зрештою, що таке різниця в літах? У них будуть побачення. Ну й сміятимуться ж вони, пригадуючи, як зустрілися у метро, розцвіченому вес-

няними барвами Ботічеллі.

І диво справджується. Студентка згортає конспект, обертається до Антуана. Їхні погляди зустрічаються. На якусь мить завагавшись, дівчина підводиться. Зараз вона заговорить...

— Сідайте, будь ласка, мосьє...

В одну мить на Антуанові плечі звалюються всі шістдесят п'ять років. Він ледве витримує їх тягар, піднімаючись сходами,— такого самого відчуття зазнав Антуан сьогодні вранці, коли прокинувся від сну. Подолавши останню приступку, він спиняється, геть засапаний. Підходить до якоїсь вітрини. Знову вдивляється у своє відображення на рухливому тлі вулиці. Не може бути! Те дівчисько божевільне або підсліпувате. А що, коли вона захотіла познущатися з нього, щоб згодом, сидячи в кав'ярні, під ревисько музичного автомата розповідати про свій подвиг жовторотим товаришам: «Нещодавно в метро поблизу мене стояв страшенно самовдоволений дядечко. Хизується, поглядає на себе в скло, поправляє краватку. А я йому поступилася місцем. Подивилися б ви на його обличчя!»

Якщо малій просто захотілося побавитись — то півбіди. Антуан бачив і не таке. А як справді він видався їй старим? Адже з вигляду вона була щирою. Відвертий погляд, сором'язлива усмішка. О ні, те ангелятко не здатне на лихий жарт!

Як усе це неприємно! Весняний день відразу став похмурим. Проходячи повз секретарок, Антуан не наважився звести очей, поглянути, чи йому всміхаються. Може, вони базікають, ледве зачиняться за ним двері: «Ти помітила, який на шефі костюм? Аж надто світлий як на нього. Молодиться наш дідуган!»

В обідню перерву Антуан розповів про випадок у метро приятелеві по клубу. А той телепень засміявся йому в обличчя: «Невже тебе й досі цікавлять жінки? Чи ти мало їх мав?» Атож, жінок у нього було багато. Іноді він намагався їх полічити. Законний шлюб, розлучення й, окрім того, десятки пригод: на кілька днів, кілька місяців, не кажучи вже про уїкенди. Скільки тих чорнявок, білявок, дівчат усіх мастей, як ото колись у Шабане... Скільки розстебнутих ліфчиків, зім'ятих простирадел... Не спогади — карнавал масок. А тепер?

— У нашому віці не слід прагнути неможливого,— сказав приятель.

Увечері Антуан знову повертався в метро. То був час великої товчії. Збиті в одну масу пасажири хиталися то взад, то вперед у такт похитуванням поїзда. Антуана притиснуло до молоденького солдата, який шепотів щось на вушко ще молодшій за себе дівчині. Дівча слухало і час від часу замість відповіді дивилось на свого приятеля щасливим усміхненим поглядом. Нема сумніву, що жодна жінка ніколи вже не погляне на Антуана такими очима. На станції «Етуаль» солдат вийшов з вагона. Двері зачинилися, і закохані ще раз усміхнулися одне до одного крізь скло. Поїзд уже пірнув у тунель, а усмішка все грала на дівочих устах. Антуан був зовсім близько, один порух — і торкнувся б її руки, але почував себе таким далеким від цієї дівчини, ніби вона перебувала на іншій планеті.

Вийшовши з вагона, Антуан подумав про свого друга Філібера, який розлюбив життя. Відчувши втому, сів на перонній лавці. Поряд лежав, витягшись на повен зріст, бездомний жебрак. Старий бідолаха, на якого ніхто не зважав.

Того вечора Антуан залишився вдома. Вибачився перед друзями, які чекали його на звану вечерю. Відпустив слуг.

Налити собі віскі можна й самому.

Віскі? А чи ж розумно це з його серцем? «Не прислухайтеся до свого серця, — порадив йому лікар.— Що більше про нього думаєш, то хворіше воно здається. Не хвилюйтеся марно». Коли ж він востаннє був у лікаря? Давно... Кілька місяців, а може, й рік тому. Яка недбалість! Треба не-

гайно порадитися з кардіологом. Краще пізно, аніж ніколи. Він же друг Антуанові і, як завжди, зуміє заспокоїти свого пацієнта. Зараз же треба домовитися про зустріч.

Але в телефонній трубці озвався магнітофон: «Доктор на медичному конгресі в Сполучених Штатах. Подзвоніть, будь ласка, після двадцять п'ятого». Усі вони однакові, ті ескулапи. Тільки й знають що подорожі, відпустки, полювання, конгреси. А скільки луплять за кожен прийом! Їм байдуже, хоч ти й сконаєш у самотині, як отой жебрак на лавці метро.

Сам як палець. Гомін міста не проникає крізь стіни будинку. Якою великою здається вітальня у нічній тиші! Ніби його дитяча кімната, коли гасло світло. Під натиском темряви стіни, здавалося, відступали. Антуан міг заснути, лише тримаючи за лапку Ноно, маленького плюшевого ведмедика, свого друга, повірника й спільника. Якось він заховав ведмедика в шухляду, щоб його не забрали в нього... Мати сміялася: «І тобі не соромно? Ти ж уже великий хлопець!»

Через кілька місяців після весілля його молода дружина, перекладаючи речі, натрапила в одній з валіз на пошарпаного ведмедика. «А це що за чудо?» Антуан відчув, що червоніє, як колись перед матір'ю, потім жартома розповів дружині про малого Ноно. Едмонда розчулилась: «Коли так, поцілуй його... — І додала: — Перш ніж викинути на смітник». Так вони уперше посварились.

Відразу після розлучення треба було перебратися на іншу квартиру. Едмондина кімната порожня... Кімната Андре порожня... Порожня кімната Моніки... Андре у Бразілії, він обтяжений безліччю справ і пише рідко. Моніка в Парижі, вона одружена і майже не згадує про свого батька. «Ти ніколи не піклувався про мене,— якось сказала вона Антуанові,— ти цікавишся тільки собою». Майже те саме заявила йому Едмонда, коли вони розлучалися: «За тебе я не турбуюсь. Ти зроду не любив нікого». Можливо, вони й мали рацію. По-справжньому його цікавило тільки багатство, влада, власні успіхи. Але сьогодні — може, він забагато випив віскі? — сьогодні Антуанові захотілося, щоб і байдужі діти, і забудькувата дружина були поруч.

— Привіт, Едмондо! Це Антуан.

Едмонда злякалася. Чого це раптом він телефонує... та ще й серед ночі?..

— Що сталося?

Та нічого. Він лише хотів почути її голос. Як там діти?

Усе гаразд. Але чого це він подзвонив отак зненацька?

Ніяких особливих причин немає. Просто сьогодні ввечері він подумав...

Що подумав?

Хотів би її побачити...

Навіщо?

Хоч вони й розлучені, це ще не причина... У них багато спільних спогадів.

Ну то й що? У всякому разі тепер не час для такої розмови. У неї друзі. Грають у бридж.

— Вибач. Будь ласка. Ми ще зідзвонимось. Я пам'ятатиму. Добраніч!

Я пам'ятатиму. Ти пам'ятатимеш. Він, вона пам'ятатиме. «Чи пам'ятаєш ти дні юності минулої?» Давній приспів... Прасуючи білизну, ці слова не раз мугикала Амелія — Антуанова няня, що доглядала його кілька тижнів, коли він захворів скарлатиною. Господи! Відтоді збігло шістдесят років! Амелія вставала ночами, щоб подивитися, чи він спить, чи йому нічого не треба. Це вона купила Антуанові того ведмедика. «З ним ти не почуватимеш себе самотнім, коли я не матиму змоги прийти до тебе». Вона давно не має такої змоги. Пішла назавжди... Як вона плакала над невміло обв'язаною валізою! За що її прогнали? Суворі були звичаї за тих прекрасних часів. А тепер? Хто пожалів би тепер якусь там Амелію? Кому потрібна самотня людина, що сидить у великій порожній вітальні? Як казала Моніка? Що він думає тільки про себе? А як же інакше. Хто ще про нього подумає? Ось його записник з адресами. Від «А» до «Z». Можна розгорнути

його на якій завгодно сторінці,— «Л»... Лебрен (Гаскон), «М»... Мартіні (Октав де), «П»... Парен (Робер),— можна гортати його хоч до ранку, але кому з цього довжелезного списку можна сказати, що ти старий, самотній, що тебе опановує страх? Хіба що богові. Атож, у записнику є навіть таке прізвище: Бог. Якось, коли Антуан випивав з друзями, вони подзвонили тому чоловікові, щоб сказати: «Я хотів би побалакати з Богом». На що механічний голос незворушно продеренчав: «За цим номером такий абонент не проживає». Вони довго сміялися.

Перекинута пляшка од віскі, порожній пакетик од снотворного, знята телефонна трубка — ось що побачив лакей, коли розсунув штори. Дільничний лікар, якого він одразу ж викликав, констатував смерть. З'юрмившись коло ліжка, на якому лежав їхній генеральний директор, керівники фірми Дюперре розгублено допитувались один у одного, як це могло статися. Прикра помилка? Необачно випив завелику дозу снотворного? Адже пан Дюперре здавався цілком щасливим. Його фірма процвітала, усі любили його. Чому ж він укоротив собі віку?

А лакей думав зовсім про інше: чому покійник тримав у руці плюшевого ведмедика?

Не дівчина — мрія! У всякому разі, так думав Клод. У сімнадцять років чи ж багато треба, щоб потрапити в полон мрій...

Обоє вони стояли на пероні, чекаючи поїзда на Париж. Безперечно, то була парижанка. Про це свідчило і вбрання дівчини, і постава, і якась невловна невимушеність — Клод не міг помилитися. Та й валізи, що стояли обабіч неї, явно належали не провінціалці.

Коли під'їхав поїзд, дівчина підняла одну з валіз. Клод кинувся допомогти.

— Дозвольте...

Вона подякувала і зайшла у вагон. Клод рушив слідом, вдихаючи запах її парфумів. Купе було вільне. Клод поставив речі на лавку.

— На цих провінційних вокзалах,— мовила незнайомка,— ніколи нема носіїв.

— Справді прикро, — погодився Клод і відразу пошкодував. Треба було відповісти, що він радий цьому, адже інакше йому не випала б нагода допомогти їй. Але подумав він про це запізно. Не усвідомлюючи, що робить, він сів навпроти. А може, треба було спитати дозволу? Проте хто знає. Звичайно, така нечемність може їй не сподобатись. Та, з другого боку, підкреслена ввічливість ще здасться їй сміховинною. Їм їхати не менше двох годин, а цього цілком досить, щоб устигнути познайомитись. Надто квапитись нерозумно.

Поїзд рушив. Остерігаючись видатися надокучливим, Клод удавав, ніби милується краєвидом. Проте образ парижанки весь час був перед його очима — линув над полями, над пагорбами. А коли якась деталь губилася, Клод нишком позирав на дівчину і викрадав ту рисочку, якої бракувало, щоб домалювати в уяві її портрет. Це обличчя дуже нагадувало йому святу діву з італійської гравюри, яка висіла в дідовому кабінеті і колись викликa-

ла в малого Клода жагучу й цнотливу пристрасть. Як і та мадонна, пасажирка здавалася немов безтілесною, коли сонячне світло, що ясним німбом сяяло навколо її голови, ховалося за кронами високих дерев або за арками мосту.

Хто вона? Клодові хотілося, щоб попутниця була вдовою або розлученою. Та це малоймовірно, адже незнайомка ще зовсім юна. Він не міг бачити, чи носить вона обручку: її ліва рука була в рукавичці. Поруч себе дівчина поставила на сидіння чорну оксамитову сумочку з монограмою. Перша літера була «Р», і Клод сушив голову, намагаючись відгадати ім'я. Кожне, яке спадало йому на думку, він приміряв до дівчини, як приміряв би сукню або прикрасу, прикидаючи, що їй найбільш до лиця. Ім'я Раймонда не годиться, бо надто просте; Рашель — надто біблійне; Роберта — схоже на чоловіче, а Розалія — трохи селянське. І раптом йому сяйнуло — Розіна! Справді, як пасує до чарівної незнайомки троянда свіжість цього останнього імені! Тепер Клод називатиме її так, аж поки дівочі уста не викажуть йому першу свою таємницю. Згодом обоє втішатимуться, згадуючи, як уперше зустрілись.

«Ще до знайомства ви нарекли мене Розіною,— скаже вона,— тож нехай для вас, і тільки для вас, я завжди буду Розіна».

Дівчина зачиталась і зовсім не зважала на Клода. Але, можливо, це тільки гра, адже Клод теж удає, ніби не цікавиться нею. Як солодко уявляти, що колись вона тихо признається:

«Атож, я тільки вдавала, ніби читаю, а сама весь час думала, хто ти такий. Я знала лиш те, що ти зовсім юний і дуже мені подобаєшся».

Усе йшло чудово, поки він подумки провадив з нею майбутню розмову, але як заговорити тепер? Поїзд сповільнив швидкість, дівчина мигцем глянула у вікно, і їхні очі зустрілися. Вона усміхнулась і знову втупилася в книжку. Але усмішка її була така сором'язлива, така схожа на усмішку італійської мадонни, що Клод став дорікати собі за зухвалі мрії. Божевільний! Ніколи вона не скаже йому «ти», ніколи не вдихатиме він чарівних пахощів імені Розіна! Щоб спокутувати своє зухвальство, Клод заборонив собі дивитись на неї.

Він опустив очі і тут помітив, що вона нишком роззувається. Одна ніжка вивільнилася з тісного черевичка, і Клод, як зачарований, прикипів поглядом до тонкого плетива шовкових панчіх. Він уявив собі, як прозорі чарунки біжать вище і вище під тканиною сукні і аж зашарівся від незвично гострого солодкого збудження.

Клодові ще бракувало досвіду, проте він читав романи. Мав уявлення про розстелене ліжко, зачинені віконниці, розпущені коси, сплетені в палких обіймах тіла і тепер мимоволі переносив на тло цих картин образ живої Розіни.

«Чи ж побачу я тебе, моя горлице, розімлілу після п'янкої поразки, тебе,

що зараз спокійно сидиш, надійно прикрита своїм гарним костюмом?»

Коли-небудь, між двома поцілунками, Клод зізнається, як у нього пішла обертом голова від самого погляду на роззуте її ноженя.

«Ох, пустун! — вигукне вона. — А здавався таким стриманим і холодним у тому купе! Я вже навіть непокоїлась, чи дочекаюся від тебе слова».

«Але ж ти була така неприступна!»

Справді, вона читала собі й читала. Клод заприсягся, що як тільки незнайомка відірве очі від книжки, він одразу почне розмову і під кінець поїздки в обох буде таке відчуття, ніби вони давні знайомі. Клод проведе її аж додому, але першого вечора цим і обмежиться. Вона буде вдячна йому і за палке, ледве стримуване бажання, і за виявлену повагу. Клод прагнув не скороминущої пригоди, а великого, не знаного досі кохання. А вона?

«Я також. І хто б міг подумати, що знайду його з таким хлопчиськом, як ти!»

Звичайно, їм буде нелегко: йому ще треба закінчити ліцей, живе він з батьками, грошей у нього зовсім нема. Але хіба спиняють такі труднощі героїв у романах?

«Пусте! Нам вистачить комірчини під дахом, зоряної мансарди».

Якщо вони кохатимуть одне одного, їм ніщо не страшне. Кохання творить чудеса, та й хіба не чудо, що вони зустрілися, що обоє купили квитки на той самий поїзд, що в неї було аж дві валізи і не знайшлося жодного носія? Раптом Клод стрепенувся. Коли не було носія, то як ті важкі валізи опинилися на пероні? Безперечно, хтось її проводжав. Хто? Звичайно ж, якийсь чоловік. Вона приїздила з Парижа, мабуть, до свого коханця...

«Ні, любий, присягаюся тобі...»

«Скажи мені правду. Я хочу знати всю правду. Брехня знищить мою довіру до тебе».

«Таж сам поміркуй. Якби мене хтось проводжав, він лишився б, аж поки заніс речі в вагон».

Справді, доказ переконливий. Вона має рацію. Клод погоджується, що він просто дурень. Ревнощі минають, і хлопець приязно дивиться на валізи, завдяки яким познайомився з нею. Валізи при кожному струсі поїзда похитуються на лавці, а Розіна спокійно читає книжку. Проїжджаючи стрілку, вагон задрижав, і почувся жахливий скрегіт; тієї миті Клодові здалося, що поїзд може розбитись, і дівчина загине під уламками заліза.

«Яка ж ти тендітна, моя кохана! Ніщо, крім одягу, не захищає твого прекрасного тіла».

Клод уявив собі, скільки небезпек, нещасливих випадків та хвороб чигають на її життя.

«Краще подумай, скільки щастя чекає на нас попереду»,— здавалося, сказала йому незнайомка. І знову вона мала рацію.

Дівчина поклала книжку на коліна. Слушний момент, щоб почати розмову. Клод захвилювався, як актор-початківець перед першим виходом на сцену. Похапцем підібрав кілька слів, але побачив, що голова Розіни відкинулася назад, а очі заплющились. Легка усмішка осявала її обличчя. Чи не його бачить зараз вона, заплющивши очі? Може, вдає, ніби дрімає, а сама думає, як безглуздо він пропускає нагоду зблизитись? А що, як у її думках витає інший образ і вона марить про чиїсь, а не Клодові пестощі?

Клод також заплющив очі, щоб поєднатися з нею у співзвучності мрій, і скоро незнайомка явилася йому такою, якою він хотів би її бачити: близькою і згідливою, з розкритим серцем і тілом. Ось вона поруч, лагідно стискає його руку. Весела й усміхнена під весняним дощем, зашаріла в зимову віхолу, призолочена сонцем на якомусь невідомому пляжі, вбрана у біле в порту, де хвилі накочуються на берег, усипаний рожевими пелюстками... Загуділа сирена океанського лайнера... Як швидко минув рік поруч неї. Корабель ось-ось відпливе. Розіна пускає Клодову руку. Вона плаче. Кінець чудовій пригоді! Клод її розлюбив. Але чому? Як це сталося? «Ти не винна. Ти лишилася така, як і завжди, Розіна, люба». — «Я знала,— шепоче

вона.— Я казала тобі: ніщо не вічне. Ніщо не може тривати вічно». Але вона мусить їхати, а він залишається. Клод ненавидить самого себе за те, що невдовзі він стане іншим, забуде її. Бачить, як Розіна віддаляється, меншає. Носій бере її речі, і вона зникає у натовпі, над яким здіймається глухий гомін, що нагадує чахкання поїзда і скрегіт гальм.

Клод розплющив очі, коли поїзд зупинився на якійсь станції. Парижанка навпроти дивилася в дзеркальце й поправляла зачіску. Коридором ішло кілька нових пасажирів. Один з них, здоровило у зеленому костюмі, відчинив двері купе, але, побачивши, що дівчина не сама, пішов далі. Клод не стримав полегшеного зітхання, і його сусідка, помітивши це, усміхнулась. Клодові здалося, ніби вона теж злякалася, що хтось порушить їхню самотину. Не тямлячи себе від радості, хлопець підвівся, щоб причинити двері.

Та що це? За кілька кроків виросла чорна похмура постать, ще страшніша, ніж отой здоровило в зеленому. То був контролер, чия поява миттю протверезила юнака. Клод тільки тепер згадав, що сидить у вагоні першого класу, куди зайшов, зачарований парижанкою.

Коли підійде чоловік у чорному, Клод зможе показати йому лише квиток у вагон другого класу.

Що робити? В ім'я любові повстати проти приписів, законів і правил? На очах у коханої вислухати догану, зазнати приниження штрафу? Клод вислизнув у коридор і, рятуючись від зловісного мундира, позадкував з вагона у вагон. Так урвалося його перше кохання.

Скажете, що можна було доплатити й лишитися біля дівчини? Звичайно, але рідко хто в сімнадцять років багатий, і Клод не мав грошей. Ще скажете, що на кінцевій зупинці він міг побігти і знайти кохану на пероні? Клод так і зробив. Але вона подякувала йому усміщкою. Потім ще однією. Останньою. А валізи її взяв носій.

З французької переклав
Віктор ОМЕЛЬЧЕНКО

Ірвін ШОУ

НІЧНИЙ ЧЕРГОВИЙ

РОМАН

Дуглас Граймс, колишній цивільний пілот, змушений покинути авіацію через дефект зору, працює нічним черговим у другорядному нью-йоркському готелі «Св. Августін». Однієї ночі в готелі за досить загадкових обставин помирає нікому не відомий пожилець. У його номері Граймс знаходить картонний футляр, де сховано сто тисяч доларів. Зваблений перспективою легкого й безтурботного життя, Граймс привласнює ці гроші й вирішує втекти з ними у Європу.

Перед від'їздом він зустрічається із своїм старшим братом, безталанним провінційним бухгалтером, і віддає йому двадцять п'ять тисяч доларів, які той хоче вкласти в явно сумнівний бізнес, а сам вирушає до Швейцарії літаком, що везе туди членів привілейованого лижного клубу. В Цюріху, одержуючи багаж в аеропорту, він помилково бере замість своєї валізи з сімдесятьма тисячами доларів таку саму чужу. Оскільки власник валізи не зголошується, Граймс їде до гірського містечка Санкт-Моріц, сподіваючись розшукати його там. У поїзді він знайомиться з подружжям Слоунів, разом з якими прилетів з Америки, і його підозра падає на них.

Продовження. Початок див. «Всесвіт» № 3, 1979 р.

Малюнки Євгена Попова, Євгенія Матвєєва та Михайла Шевченка

Коли ми приїхали в Санкт-Моріц, я почекав разом з ними, доки прийде їхній багаж. Жоден з них не прореагував на появу моєї синьої валізи.

— Ти знаєш, що в тебе незамкнені речі? — спитав Слоун.

— Зламався замок, — пояснив я.

— Треба відремонтувати, — порадив він, коли ми виходили з купе.— У Санкт-Моріці повно італійців.

Його зацікавленість могла щось означати. А може, й ні. А якщо ця парочка — найкращі актори в світі?

У них було вісім повнісіньких валіз, та жодна з них не була схожа на мою. Але знов-таки це ще нічого не означало. Нам довелося взяти для багажу ще одне таксі, яке їхало за нами до готелю по засніжених вулицях міста.

Готель мав свій невловимий, невизначений, дратівливий аромат. Аромат грошей. Солідних грошей. Вестибюль був схожий на зал великого банку в Нью-Йорку. Гостей обслуговували в шанобливій тиші, ніби вони були старовинними коштовними іконами, гідними поклоніння. Мені здавалося, що навіть маленькі розкішно вдягнені діти, які гордовито вигулювали по м'яких килимах у супроводі своїх англійських няньок, відчували, що я не належу до їхнього кола.

Усі, хто в цей час був біля столів адміністратора і портьє, потисли руку містеру Слоуну і вклонилися місіс Слоун. Очевидно, минулого разу їм дісталися королівські чайові. Але чи може людина, що має таку жінку, як Флора, і живе в таких готелях, як «Палас», розгулювати з чужими сімдесятьма тисячами доларів у кишені? Та ще й до того носити чужі черевики? Я вирішив, що може. Адже Слоун сам зізнався, що він коваль власного щастя.

Коли я сказав клерку за столиком адміністратора, що не замовляв номера заздалегідь, його обличчя набрало холодного виразу працівника модного готелю в сезон відпусток, коли «вільних місць немає». Він умить розгадав, хто я є насправді.

— Боюся, сер,— почав він,— що...

— Це мій друг,— втрутився, підходячи до нас, містер Слоун.— Поселіть його, будь ласка.

Клерк подивився у книгу і сказав:

— От хіба що номер на двох... Я можу..

— Я згоден,— поквапився я з відповіддю.

— Скільки ви пробудете у нас, містере Граймс? — запитав клерк.

Тепер я завагався. Хто знає, чи надовго вистачить мені п'яти тисяч у такому місці?

— Тиждень,— твердо відповів я і вирішив: не буду вранці пити помаранчового соку.

До ліфта ми рушили всі разом. Мені дали кімнату поруч з номером Слоунів. Для мене було б зручніше, якби стіни тут були тонші або якби я мав якісь знання з радіоелектроніки.

У моїй просторій кімнаті стояло велике двоспальне ліжко з рожевим атласним покривалом. З вікна відкривався величний краєвид на озеро і гори, чисті й білі у вечірніх відблисках сонця. За інших обставин усе це сприяло б гарному настрою. А тепер тільки здавалося, що природа тут бездумна і теж дорого коштує. Я запнув штори і, не роздягаючись, повалився на ліжко. Рожевий атлас лагідно зашелестів під моїм тілом. Мені здавалося, що я й досі вдихаю парфуми Флори Слоун. Я намагався зметикувати, як мені щонайшвидше з'ясувати, чи справді саме Слоун потрібна мені людина. Мій мозок стомився і працював мляво. Два дні в Цюріху вичерпали мою енергію. Мурахи поза шкірою посвідчили, що я нічого не можу придумати, і доведеться просто чекати, що буде далі. Але якщо я д о с т е м е н н о дізнаюся, що на Слоуні моя краватка й черевики, що мені тоді робити? У мене почала боліти голова. Я підвівся, знайшов у шкіряному несесері аспірин і проковтнув дві таблетки.

Після цього задрімав, раз у раз прокидаючись від тривожних снів. Мені весь час привиджувалася людина, чи то Слоун, чи то Друсак, яка брязкала ключами.

Прокинувся я від телефонного дзвінка. Флора Слоун запрошувала мене повечеряти з ними. Я постарався прийняти запрошення з належ-

ним ентузіазмом. Вона сказала, що переодягатись до вечері не треба, що ми їдемо за місто. Якимсь чином Білл забув покласти у валізу свій смокінг, і тепер він летить з Америки, але ще не прибув. Я сказав, що мене це цілком влаштує, і пішов прийняти холодний душ.

Зустрілися ми в барі готелю, щоб випити чогось перед вечерею. На Слоуні був темно-сірий костюм. Не мій. Черевики він також перевзув. За столиком сиділа ще одна пара, яка теж прилетіла на нашому літаку і теж була з Грінвіча. Вони встигли сьогодні трохи покататися, і жінка вже кульгала.

— Це чудово! — раділа вона.— Тепер я зможу наступні два тижні просто грітися на сонечку.

— До весілля,— сказав її чоловік,— вона торочила мені, що страх як любить лижі.

— Але ж, дорогий, то було до весілля, — благодушно мовила жінка.

Слоун замовив пляшку шампанського. Вона швидко спорожніла, і Слоунів знайомець замовив другу. Треба буде забратися з Санкт-Моріца до того, як настане час віддячувати їм. Живучи так, любити бідних неважко.

Ми вирушили до ресторану, розташованого у простому сільському будинку неподалік від готелю, і випили ще чимало шампанського. Ціни там були далеко не такі скромні, як приміщення. Під час вечері я дізнався про Грінвіч набагато більше, ніж мені потрібно,— кого мало не вигнали з клубу гри в гольф, яка дама з яким із гінекологів займається «цим самим», скільки коштує прибудова до вілли Пауелсів, хто наймужніше боровся проти спільного навчання з чорними дітьми. Навіть якби мені гарантували, що до кінця тижня я одержу назад свої сімдесят тисяч доларів, не знаю, наскільки мене вистачило б на такі розваги.

Після вечері було ще гірше. Коли ми повернулися до готелю, чоловіки пішли грати у бридж, а Флора попросила мене спуститися з нею в дансинг «Королівський клуб». Кульгава дама пішла з нами подивитись, як ми будемо танцювати. Коли ми сіли за столик, Флора захотіла шампанського. Цього разу платив уже я.

Я ніколи не любив танцювати, а Флора була з тих жінок, які так притискаються до своїх партнерів, ніби хочуть позбавити їх можливості рухатись, щоб ті не втекли. У кімнаті було душно, мій фланелевий піджак був досить важкий і тісний під пахвами, до того ж я потопав у ароматі Флоринх парфумів. Танцюючи, Флора весь час лагідно дзижчала в моє вухо.

— О, я така рада, що ми познайомилися,— шепотіла вона.— Я ніяк не можу затягти Білла на танцювальний майданчик. Можу заприсягтися, що ви — першокласний лижник. Це видно з того, як ви рухаєтесь.— Очевидно, в мозку місіс Слоун секс був нерозривно пов'язаний з іншими видами людської діяльності. — Ви покатаєтесь завтра зі мною?

— З радістю, — погодився я. Коли б мені пощастило скласти список осіб, підозрюваних у викраденні моєї валізи, Слоуни опинилися б десь у кінці. Звільнився я тільки опівночі, коли було випито ще дві пляшки шампанського. Підписавши чек, я провів дам нагору, де їхні чоловіки грали у бридж. Слоун програвав. Я не знав, радіти мені чи сумувати. Якщо це мої гроші, я повинен був би ридати. Якщо його, це б мене тільки потішило. Крім земляка Слоунів, за столом сидів ще гарний сивий чоловік років п'ятдесяти і стара дама, увішана коштовнос-

тями, яка розмовляла з сильним іспанським акцентом і каркала, як ворона. Міжнародне Товариство Розпрекрасних Людей.

Поки я спостерігав за грою, сивий чоловік розіграв невеличкий шлем.

— Фабіане, — сказав Слоун,— мені щороку доводиться виписувати чек на ваше ім'я.

Чоловік, якого Слоун назвав Фабіаном, лагідно усміхнувся. У нього була по-жіночому м'яка, чарівна усмішка, яку випромінювали зморшки довкола прозорих темних очей.

— Мушу зізнатись, — сказав він, — що мені трішечки везе. — Він мав приємний хрипкуватий голос і трохи незвичайний акцент. Я не міг здогадатися, звідки він.

— Трішечки! — повторив Слоун. Йому нелегко було розлучатися з грошима.

— Я іду спати, — заявила Флора. — Завтра я збираюся піти покататися.

— Я скоро буду,— кинув їй Слоун. Він тасував карти з таким виглядом, ніби гострив зброю.

Я відпровадив Флору до її дверей.

— Як приємно, — процвірінчала вона, — коли ми з вами ідемо отак під руку.— Вона поцілувала мене в щоку, захихотіла, побажала мені доброї ночі і пішла в номер.

Спати мені не хотілося, тому я трохи почитав. Приблизно за півгодини почув кроки, потім двері в номер Слоунів відчинились і зачинилися. Крізь стіну до мене долинало якесь бурмотіння, що його несила було розібрати. Потім настала тиша.

Я зачекав ще п'ятнадцять хвилин, поки вони заснуть, потім прочинив двері. Уздовж коридора виднілося охайно розставлене взуття — чоловічі й жіночі мокасини, лижні черевики у споконвічному порядку — по дві пари, носаками до спочивальні. Але перед дверима Слоунів стояли тільки шкіряні черевички, в яких Флора їхала у поїзді. Бозна, з якої причини, її чоловік не схотів, щоб його коричневі черевики на гумовій підошві, можливо, десятого розміру, блищали. Я беззвучно зачинив двері, щоб обміркувати, що б це мало означати.

10

— Мене непокоїть мій чоловік,— поскаржилась мені Флора Слоун, коли ми пили передобідній коктейль на терасі кафе «Корвелья-клуб», сидячи серед приморських греків, міланських промисловців і жінок з багатьох країн, що приїхали сюди по здобич. Флора Слоун, якій явно бракувало того, що називають «витонченим вихованням»,— їй нічого не варто було, захопившись, перейти на говірку нью-йоркських офіціанток, улюбленіць шоферів вантажних машин,— почувала себе тут мов удома і приймала увагу чи байдужість публіки до власної персони з належним апломбом. Я, навпаки, почував себе людиною, яка щойно перейшла лінію фронту і опинилась у ворожому таборі.

Приятелювання зі Слоунами за ці два тижні обійшлось мені у сто двадцять франків, але я м у с и в усюди бути поруч зі Слоунами, хоча й не був певен у своїх підозрах щодо Білла. За словами Флори, уранці він завжди по кілька годин розмовляє зі своєю конторою в Нью-Йорку, а вечори присвячує картам.

— Він зовсім не засмагне,— жалілася вона,— і, коли ми повернемось у Грінвіч, ніхто не повірить, що він бодай здаля бачив ті Альпи.

Тим часом я мав честь супроводжувати Флору Слоун у гори і платити за її обіди. Їздила вона добре, але була з тих жінок, що постійно скаржаться на черевики і верещать, коли спускаються з гірки. Більшість часу мені доводилося вистоювати на колінах, відпускаючи кріплення, а потім, через кілька хвилин, знову затягуючи їх. Я не міг хизуватися на снігу червоними штанями і лимонною курткою, знайденими у чужій валізі, і купив собі лижний костюм спокійного блакитного кольору. Коштував він дуже дорого.

Уночі на мене неминуче чекали танці до повного спітніння і шампанське. Мадам Слоун ставала дедалі агресивніша у своїх загравннях, а під час танцю мала неприємну звичку стромляти свого язика мені у вухо. Я дуже хотів опинитись у номері Слоунів і обшукати його, але не такою ціною. Моя байдужість мала багато причин, не останньою з них був цілковитий брак реакції на будь-які сексуальні подразники. Це почалося тоді, коли я виявив, що мої сімдесят тисяч доларів зникли. Гроші додають сили. Це я знав. Але не здогадувався, що втрата їх вплине на мене саме так. Я був певний, що кожен мій необачний крок загрожує поразкою. Флірт із Флорою Слоун міг зайти надто далеко, і вона зробила б з мене посміховисько. В моїй уяві поставали навіть картини майбутнього довгорічного перебування у психіатричній лікарні.

Мої зусилля як детектива були принизливо марними. Кілька разів я знаходив причину постукати до Слоунів, сподіваючись, що мене запросять у номер і я зможу бодай похапцем оглянути кімнату, але кожного разу, незалежно від того, чоловік це був чи жінка, мене приймали на порозі, лише трохи прочинивши двері.

Щоночі, коли готель засинав, я нечутно вислизав з номера, але коричневі черевики у коридорі не з'являлися. Я почав думати, що в купе поїзда став жертвою галюцинації і що Слоун ніколи не мав на собі коричневих черевиків на гумовій підошві і червоної вовняної краватки. Кілька разів я розповідав своїм новим друзям про випадок з однаковими валізами в аеропорту, але Слоун не виявляв ніякого інтересу до моїх пригод. Залишуся тут ще на тиждень, вирішив я, а як нічого не зміниться, доведеться мені звідси виїхати. Я не знав, куди подамся. Можливо, за «залізну завісу». Або у Катманду. Оскільки мене почали переслідувати згадки про Друсака.

— А цей клятий бридж,— зітхнула Флора над склянкою «кривавої Мері».— Йому фатально не щастить, хоча вони й ставлять по п'ять центів. Ні, для нього не секрет, що Фабіан — фактично професійний картяр. Він приїздить сюди щозими на два місяці і їде звідси багатієм. Я пробувала сказати Біллу, що він не такий добрий гравець, як Фабіан, але хіба цей упертюх згодиться, що хтось на чомусь знається краще за нього. А потім він програє і зганяє злість на мені. Найтяжче в світі йому розлучатися з грошима. Ви не повірите, якщо я вам перекажу, що́ мені доводиться вислуховувати від нього. Коли він повертається у номер після чергового програшу, починається справжній кошмар. Я ще жодної ночі не спала тут нормально. Я примушую себе вранці взувати черевики. Доки ми поїдемо звідси, я обернуся на висмоктану стару відьму.

— Та що ви, Флоро,— заперечив я, знаючи, чого вона очікувала.—

Ви не зможете стати відьмою, навіть якщо дуже постараєтесь. У вас квітучий вигляд.— Це була правда. Будь-якої години дня чи ночі, в будь-якому вбранні вона незмінно скидалася на розкішну свіжу півонію.

— Зовнішність оманлива,— сказала вона таємниче.— Я не така сильна, як видаюсь. Дівчинкою я була д у ж е зніжена. Одверто кажучи, любий, якби я вранці не знала, що ви чекаєте на мене внизу, я б цілий день валялася в ліжку.

— Бідна дівчинка,— співчутливо мовив я. Думка про Флору, що цілий день ніжиться у ліжку, видалася мені дуже привабливою, але зовсім не з тієї причини, яка могла б прийти в голову дружині Білла. Якби вона перестала кататися, я міг би взагалі здати взяті напрокат лижі й черевики і цієї зими більше не потикатися в гори. Після Вермонту лижі не давали мені колишніх радощів, хоч винна в цьому була не моя хвороба.

— Але все-таки є надія,— сказала Флора і кинула на мене свій викличний погляд, який я встиг уже зненавидіти.— Щось там сталося, і наступного тижня Білл повертається до Нью-Йорка. Ми зможемо в е с ь час бути разом. Слово «весь» вона вимовила з таким притиском, що я з тривогою озирнувся, щоб переконатись, чи не чув нас хто-небудь.— Це буде чудово, чи не так?

— Ч...чу...чудово,— погодився я. Вперше після своєї втечі із «Св. Августіна» я затнувся. — Д...давайте підемо п...пообідаємо?

Після обіду вона подарувала мені годинник. На великому циферблаті було безліч кнопок і показників гарантії, які засвідчували, що годинник ітиме точно на глибині трьохсот футів під водою, а також після падіння з даху хмарочоса. Єдине, на що не здатний був годинник,— це грати швейцарський гімн.

— Навіщо це? — зважився я на невеликий опір.

— Я хочу, щоб, дивлячись на цей годинник, ви щоразу згадували наш чудовий тиждень у горах,— пояснила Флора.— Ну, хіба я не заслужила поцілунку?

Ми сиділи в невеличкому кафе у центрі міста, де вирішили трохи перепочити по дорозі до готелю після катання на лижах. Кафе мені подобалось, бо тут не було шампанського. У залі стояв запах плавленого сиру і мокрих вовняних костюмів інших лижників, що зайшли сюди випити пива. Я клюнув її в щоку.

— Хіба вам не подобається? — запитала вона.— Я маю на увазі годинник.

— Він чудовий,— запевнив я Флору.— Чесно. Але, мабуть, занадто дорогий.

— Зовсім ні, любий,— пояснила вона.— Якби ви не приїхали сюди і не стали мене р о з п е щ у в а т и, я мусила б наймати лижного інструктора, а ви знаєте, скільки це коштує в такому місці. Крім того, треба було б годувати його обідами. А скільки вони їдять! Мені здається, що взимку вони наїдаються на рік уперед, а решту часу харчуються картоплею.— Вона була вередлива жіночка, але на грошових питаннях зналася чудово.— А тепер,— сказала Флора,— дозвольте я сама одягну його вам.— Вона натягла годинник мені на руку і застібнула срібний браслет.— Правда, він такий ч о л о в і ч и й?

— Думаю, його можна назвати саме так,— погодився я, вирішивши негайно продати його ювелірові, тільки-но я здихаюся обох Слоу-

нів — і чоловіка, і жінки. Такий годинник, напевне, коштує не менш як триста доларів.

— Не кажіть нічого Біллу,— попросила Флора.— Хай це буде нашою таємницею. Милою маленькою таємницею. Не забудете, любий?

— Ні,— пообіцяв я, певний, що справді виконаю цю обіцянку.

Кульмінація настала другого ранку. Флора спустилася в хол, де я завжди чекав на неї, вдягнена не по-спортивному.

— На жаль, любий, я не зможу піти з вами сьогодні,— сказала вона.— Білл повинен виїхати в Цюріх, і я проведу його до поїзда. Бідолаха! Такий гарний сніг, чудова погода і все таке інше.— Вона захихотіла: — А йому треба залишитися там на ніч. Це жахливо, правда?

— Жахливо,— підтвердив я.

— Сподіваюсь, ви не дуже сумуватимете без мене у горах,— сказала вона.

— Що вдієш, коли нічого не можна змінити.

— Між іншим,— додала вона.— Мені сьогодні не дуже й хочеться кататись. У мене є ідея. Ви підете на гірку, трохи там побудете, повернетесь о першій, і ми з вами пообідаємо десь у затишному куточку. Поїзд Білла відходить о дванадцятій сорок. Ми могли б чудово провести час...

— Грандіозна ідея,— погодився я.

— Почнемо пляшкою першокласного шампанського в барі,— розвивала вона свій задум,— а далі подивимось. Вас це приваблює?

— Геніально.

Флора подарувала мені одну із своїх значущих усмішок і повернулася до чоловіка. Я вийшов на морозяне повітря і відчув, що похмурий вираз назавжди примерзає до мого обличчя. Кататись я не збирався, навіть якби ніколи в житті більше не побачив лиж. І взагалі я пожалкував, що почув колись від Уейлсів про лижний клуб «Крісті». Це ж він спричинився до всіх тих подій, що тепер уперто штовхали місіс Слоун у ліжко до мене. З другого боку, я зрозумів, що якби прилетів звичайним літаком, і в мене вкрали валізу, я взагалі не знав би, де її шукати. А через Слоунів я все-таки познайомився з деякими своїми попутниками і встиг випробувати на них версію з переплутаними речами. Щоправда, це нічого мені не дало, але хтозна, можливо, на сусідній гірці або в черговому барі якесь необережне слово чи перехоплений подих наведуть мене на слід.

У голові мені майнула думка поїхати із Санкт-Моріца разом зі Слоуном, але що я робитиму в Цюріху? Однаково ж не зможу шпигувати за ним по всьому місту.

Згадавши про те, що на мене чекає чудовий вечір, який розпочнеться пляшкою першокласного шампанського (за мій рахунок), я застогнав. Молодик, що кульгав попереду на милицях, озирнувся і здивовано глянув на мене. Його нога була у гіпсі. Що ж, кожен несе свій тягар.

Я відвернувся і втупив очі у вітрину якоїсь крамнички. На мене дивилося моє власне відображення: моложавий чоловік у дорогому спортивному костюмі, гість одного з найславетніших курортів світу. Мене можна було сфотографувати для реклами в розкішному туристському проспекті.

Я посміхнувся собі в думці. І тут мені прийшла в голову чудова ідея. Я рушив вулицею слідом за тим хлопцем на милицях. Трохи на-

кульгуючи. Коли я його наздогнав, то кульгав уже досить помітно. Він поглянув на мене із співчуттям.

— Ви теж? — запитав.

— Розтягнув зв'язки,— пояснив я.

Коли я дійшов до маленької приватної лікарні, розташованої в центрі міста, я скидався на людину, що з розгону впала на середині гори.

З лікарні я вийшов через дві години, спираючись на милиці, ліва нога над коліном була закута у гіпс. Решту ранку я просидів у ресторані, ласуючи рогаликами з чорною кавою і читаючи вчорашню «Геральд трібюн».

Молодий лікар доволі скептично сприйняв звістку про те, що я зламав ногу.

— У мене там тонюсінька тріщина,— переконував я його.— Зі мною вже двічі таке було.

Після рентгену його скепсис тільки посилився, але, оскільки я наполягав, він знизав плечима і мовив:

— Зрештою, це в а ш а нога.

Швейцарія — така країна, де за гроші вам можуть лікувати що завгодно і як завгодно. Я чув про чоловіка, в якого палець був уражений грибком, але сам він підозрював, що то рак. Лікарі в Сполучених Штатах, Англії, Франції, Іспанії і Норвегії розраджували його, запевняли, що це невеличке інфекційне запалення, яке скоро мине, і приписували йому всілякі масті. І нарешті, у Швейцарії за великі гроші йому палець відрізали. Тепер він мирно і щасливо живе собі в Сан-Франціско, без того пальця.

О першій я приїхав на таксі до «Паласу». З хворобливою посмішкою прийняв співчуття чергового по готелю і з виразом страждання на обличчі рушив у бар.

Флора Слоун сиділа у кутку біля вікна, перед нею у відерці з льодом стояла невідкоркована пляшка шампанського. Вона була у штанях, що тісно обтягували стегна, і светрі, який підкреслював усі принади її, треба визнати, справді гарних грудей. Леопардова шубка валялася поруч на стільці, а від її парфумів бар нагадував квітковий магазин, де продають рослини з екзотичних країв.

Побачивши мене на милицях, вона роззявила рота.

— О...— Це було все, що вона спромоглася вимовити.

— Дарма,— мужньо відповів я.— Там тільки невелика тріщина. Через шість тижнів я буду на ногах. В усякому разі, лікарі так кажуть.

Я опустився на стілець із звуком, що його чутливе вухо назвало б придушеним стогоном, і поклав поруч милиці.

— Що з вами сталося? — роздратовано спитала вона.

— Лижі не розчепилися.— Це була чистісінька правда. Адже я навіть не торкнувся лиж у той день. — Лижі схрестилися і не розчепилися.

— Неймовірно,— покрутила вона головою.— Адже досі ви жодного разу не впали.

— Мабуть, це наслідок неуважності,— мовив я на виправдання.— Я весь час думав про нашу зустріч...

— Мій бідолашненький.— Її голос пом'якшав.— Що ж, принаймні вип'ємо наше шампанське,— і Флора подала знак бармену.

— Мені не можна пити,— застеріг я.— Лікар наголосив на цьому. Каже, це завадить одужанню.

— Скільки людей ламають ноги і спокійнісінько п'ють собі скільки хочуть,— заперечила вона. Ця жінка не любила, щоб її позбавляли шампанського.

— Можливо,— не став я загострювати розмову.— Але лікар сказав, що в мене крихкі кістки,— мовив я, скривившись від болю.

Вона злегка торкнулася моєї руки.

— Дуже болить?

— Болить,— зізнався я.— Морфій починає виходити.

— А ми зможемо хоча б пообідати разом?..— спитала вона.

— Не хочу розчаровувати вас, Флоро,— відповів я стримано,— але я якийсь очманілий. Мене хитає. Лікар сказав, що сьогодні мені краще полежати, поклавши ногу на подушки. Дуже вибачаюсь перед вами.

— Мушу вам сказати, що ви дуже невдало обрали день для свого каліцтва.— Вона погладила кашемір на грудях.— А я й одяглася спеціально для вас.

— Нещасливі випадки стаються тоді, коли їм велить доля,— мовив я філософськи.— А ви справді чудово виглядаєте.— Я підвівся на ноги. Вірніше, на ногу.— Думаю, мені краще піти нагору.

— Я піду з вами й допоможу вам влаштуватися зручніше,— зробила вона спробу встати.

Я зупинив її жестом.

— Якщо ви не заперечуєте, я краще побуду наодинці. Я завжди так чиню, коли зі мною щось негаразд. Ще з дитинства.— Мені справді не хотілося безпорадно лежати в ліжку у кімнаті, де буде Флора Слоун. — Краще випийте шампанського за нас обох, люба. Бармене! — гукнув я.— Запишіть, будь ласка, на мій рахунок.

— Можна мені відвідати вас пізніше? — спитала Флора.

— Щиро кажучи, я збирався заснути. Коли прокинусь, я подзвоню вам. Не тривожтеся так про мене, люба.

Я покинув її у барі, найпишнішу, найпрекраснішу квітку в саду, покинув разом з її зеленими штанями і светром, що звабливо облягав її стан.

Коли на рожевих шпилях найвіддаленіших вершин, які я міг бачити зі свого вікна, згасли останні промені сонця, двері кімнати нечутно прочинились і в них показалася голова Флори Слоун. Я лежав у ліжку, втупивши погляд у стелю, і жодна думка не бентежила мене в ту мить.

— Я не буду вам заважати,— попередила Флора.— Тільки спитаю, чи не потрібно вам чого? — Я майже не бачив її у темряві, але відчував її запах.— Як ви тут, любчику?

— Живий,— озвався я.— А ви як сюди потрапили? — Мій стан звільняв мене від необхідності бути галантним.

— Покоївка впустила. Я пояснила їй, у чому річ.— Вона підійшла до ліжка і жестом Флоренс Найтінгейл торкнулась мого чола.— У вас немає температури?

— Лікар сказав, що вночі може підскочити,— збрехав я.

— Ви добре провели цей час? — спитала Флора, вмощуючись на краю ліжка.

— Могло бути й краще.

Вона нахилилася, щоб поцілувати мене. Язик її, як завжди, був

дуже активний. Я крутнувся, ніби мені нічим було дихати, і моя хвора нога (я вже звик до того, що вона хвора) впала на край ліжка. Я цілком природно застогнав. Флора підхопилася вся червона, уривчасто дихаючи.

— Вибачте, я зробила вам боляче?

— Не дуже,— сказав я.— Просто... знаєте... несподівані рухи.

Вона встала і пильно подивилась на мене. В кімнаті було надто темно, щоб побачити вираз її обличчя, але тінь підозри на ньому я все-таки помітив.

— А знаєте,— мовила вона,— одна моя приятелька познайомилась у горах з молодим чоловіком, і вони домовилися зустрітись увечері і... ну... зробити це, але він о третій зламав ногу, то це його не зупинило, і о десятій того ж вечора вони це зробили.

— Може, він був молодший за мене,— виправдався я непереконливо,— або не такий скалічений. В усякому випадку, перший раз... із вами, я маю на увазі... я хотів би бути бездоганним.

— Ну, дивіться,— сказала вона мляво і невпевнено.— Я, мабуть, краще піду. Сьогодні буде вечірка, і мені треба до неї приготуватися.— Вона схилилась і поцілувала мене в чоло.— Але, якщо хочете,— додала,— я можу зайти після вечірки.

— Думаю, що не варто.

— І я так думаю. Гаразд, спіть собі на здоров'я,— і вона пішла з кімнати.

Я вмостився зручніше, втупився в стелю і на думку мені прийшов той завзятий молодий чоловік. Ще день, подумав я, і на милицях чи без милиць, але я втечу звідси. Тим часом Флора Слоун подала мені гарну ідею. Вона зайшла до кімнати, не маючи ключа. Покоївка...

Вечеряв я в той день пізно і на самоті. Здалека бачив Флору Слоун у розкішній вечірній сукні: вона йшла на вечірку в гурті знайомих. Декого я навіть знав, інших бачив уперше, а тим часом кожен з них міг мати на банківському рахунку мої сімдесят тисяч доларів. Якщо Флора й помітила мене, вона цього не виказала. Повечерявши, я піднявся на свій поверх, навмисне не взявши ключа в чергового. В коридорі нікого не було, але через кілька хвилин з якоїсь кімнати вийшла покоївка. Я ніколи раніше не бачив її тут.

— Прошу пробачення,— сказав я, насилу одсуваючись на своїх милицях,— але я, здається, забув ключ. Ви не могли б мені відімкнути двері?

Покоївка дістала з кишені фартуха ключ і відімкнула двері. Я подякував і зайшов у номер, зачинивши за собою двері. Кімнату вже приготували до спання, ліжка були розстелені, поруч м'яко світилися нічні лампи. Над усім панував запах Флориних парфумів. Важко дихаючи, я обережно підійшов до великої шафи біля ліжка і розчинив її. Жіночий одяг. Я впізнав численні сукні, спортивні костюми. Я відчинив сусідні дверцята. Довгий ряд чоловічих костюмів, складені купкою сорочки. На підлозі шість пар черевиків. Коричневі, що їх Слоун мав на собі у поїзді, стояли останні. Я незграбно нахилився, мало не впав і взяв правий черевик. Потім сів на маленький стільчик з прямим бильцем і роззув праву ногу. Ліва була в гіпсі. Я спробував озути Біллів черевик, але натягнув його тільки наполовину. Він був менший на два номери — восьмий розмір. Хвилину я сидів нерухомо, розглядаючи че-

ревик у своїх руках. Я втратив майже тиждень дорогоцінного часу, маючи так мало шансів на успіх, я пішов по хибному сліду... Так я й сидів, у м'яко освітленій кімнаті, бездумно тримаючи в руках черевик, коли почув, ніби хтось обертає ключ у замку. Двері відчинились, і в кімнату увійшов Білл Слоун у дорожньому одязі, з невеликою сумкою в руках.

Побачивши мене, він зупинився і випустив сумку з рук. Вона безшумно впала на застелену килимом підлогу.

— Якого дідька...— проказав він. Навіть не розлючено. У нього не було часу розлютитися.

— Привіт, Білле, — сказав я, певний, що дурнішого не міг вигадати.— А я думав, ви у Цюріху.

— Можу побитись об заклад, що ви думали саме це.— В його голосі з'явилися загрозливі нотки.— А де в дідька поділася Флора? — Він увімкнув верхнє світло, ніби це мало допомогти йому побачити дружину.

— Пішла на вечірку.— Я не знав, підвестись мені чи сидіти на місці. З ногою в гіпсі навіть поворухнутися було складною проблемою.

— Пішла на вечірку...— Він похмуро кивнув.— А якого дідька в а м тут потрібно?

— Десь подівся мій ключ,— пояснив я, розуміючи, як неймовірно звучить моє пояснення,— і я попросив покоївку відчинити номер, не подивившись...

— Чого ж ви сидите тут з моїм черевиком?

Я подивився на черевик так, ніби вперше його побачив.

— Чесно кажучи, не знаю,— здивувався я і кинув його на підлогу.

— Годинник! — скрикнув нараз Білл.— Знову годинник!

Я автоматично поглянув на циферблат. Було десять хвилин на одинадцяту.

— Я знаю, звідки у вас цей клятий годинник.— В його голосі лунала неприхована погроза.— Вам його подарувала моя жінка. Моя дурна, клята жінка.

— Це просто... ну... невеличкий жарт.— Ніколи в житті я не потрапляв у подібні ситуації і з жахом відчував, які безглузді й недолугі були мої пояснення.

— Щороку вона закохується в якогось бевзя лижного інструктора і дарує йому годинник,— гірко скаржився комусь Білл.— Тепер вона перейшла на аматорів. Відкриття у Санкт-Моріці!

— Білле, я тільки й того що погодився взяти годинник,— виправдовувався я щосили.

— Ця сучка дуже спритна, коли їй потрібно,— вів своєї Слоун, насуваючись на мене.— А я думав, що в цьому році вона запізналася з людиною, якій можна довіряти.— Він заплакав. Це було жахливо.

— Білле, будь ласка,— почав я благати.— Не плачте. Присягаюся, що між нами нічого не було.— Якби я міг йому пояснити, що протягом останніх семи днів жодного разу не відчув потягу до жінки і вже не сподівався, що колись він у мене ще з'явиться!

— Ви присягаєтесь! — прогарчав він, ридаючи.— Ви присягаєтесь! Усі ви присягаєтесь!— Зненацька він схопив мене за руку і став сіпати.— Ану, сучий сину, віддавай мені цей клятий годинник!

— Радо віддам,— відповів я з певною гідністю і розстебнув браслет. Слоун подивився на годинник, кинувся до вікна і жбурнув годин-

ник у темряву ночі. Я тим часом підвівся і, балансуючи, прилаштовував милиці. Слоун обернувся і підійшов упритул до мене. Я відчув запах віскі.

— Я мав би зробити з вас котлету. Але я не чіпаю калік.— Він ударив мене по забинтованій нозі, не боляче, але досить сильно, щоб я захитався.— Не знаю, чого вас принесло в мій номер, і знати не хочу. Але, якщо до ранку ви не щезнете з цього готелю і з цього міста, я побалакаю з вами інакше. А коли швейцарська поліція знайде вас, ви вже жалкуватимете, що колись вам спало на думку побачити гори.— Він нахилився, підняв мій єдиний черевик, метнувся через кімнату і викинув його у вікно слідом за годинником. Це був найбезглуздіший акт помсти, який тільки можна уявити. Слоун плакав. Не було сумніву, що попри зовнішню байдужість (усі оті телефонні розмови і партії в бридж), він відчував високу і незвичайну для людини його віку та складу пристрасть до власної жінки.

Поки я дибав на милицях з кімнати, він сидів зігнувшись, заховавши обличчя в долоні, і ридав, схожий на великого, охопленого горем ведмедя.

11

Наступний ранок я зустрів у поїзді, що прямував у Давос. Цей лижний курорт, що до нього дві години їзди від Санкт-Моріца, відомий своїми трасами, які я, щоправда, і в думці не мав досліджувати. Я починав ненавидіти зиму, рум'яні щасливі обличчя, рип черевиків на снігу, дзвіночки на санчатах, яскраві лижні шапочки. Я тужив за м'яким південним кліматом, де вирішення будь-яких проблем завжди можна відкласти на завтра. Перш ніж купити квиток на гарнесенькій залізничній станції біля самого підніжжя гір, я поміркував, чи не податись мені в Італію, або в Туніс, або на іспанське узбережжя, де я міг би востаннє погуляти за рештки своїх грошей. Але перший поїзд, який з'явився на станції, йшов у Давос. Я сприйняв це як знак долі і з допомогою носильника упхався у вагон. Що вдієш, мабуть, я приречений зимувати в холодних краях.

Колія перетинала одну з найпрекрасніших гірських місцевостей світу, поміж стрімкими піками, драматичними ущелинами, через ажурні, схожі на павутиння, мости над бурхливими потоками. У чистому блакитному небі яскраво сяяло сонце. Але ніщо не тішило мене.

У Давосі я взяв таксі, поїхав прямо в лікарню і зняв гіпс, відбиваючись від намагань двох лікарів зробити мені рентген.

— Скажіть хоча б, сер,— спитав один з них, коли я весело зіскочив зі столу,— де й коли вам зробили гіпсову пов'язку?

— Учора,— відповів я охоче,— у Санкт-Моріці.

Лікарі обмінялися значущими поглядами. Очевидно, в о н и ніколи не стали б практикувати в Санкт-Моріці.

Молодший з лікарів провів мене до каси, бажаючи пересвідчитися, що я заплатив за операцію. Сто швейцарських франків. Дешевина та й годі. Лікар спантеличено стежив, як я відкрив велику сумку, яку лишив у гардеробі, дістав звідти шкарпетку та черевик і озув їх. Йдучи з валізами до виходу, я почув, як він сказав касиру: «Американець»,— ніби це пояснювало всі мої дивацтва.

Біля дверей стояло таксі, що привезло дитину в гіпсі. Я потрапив у зону поламаних кісток. Це пасувало до мого настрою. Я сів у таксі і після короткої боротьби зі своєю німецькою мовою спромігся все-таки пояснити шоферові, що хочу поїхати в готель з помірними цінами. Ми їхали, минаючи один за одним готелі з великими балконами в кожному номері. До війни ці готелі були санаторіями, а сам Давос — світовою столицею сухот. Тепер санаторії обернулися на спортивні готелі, але мені, пригніченому своєю невдачею, марилися тисячі зігнутих істот, які, харкаючи кров'ю, рядами лежали під холодним сонцем на величезних пустельних балконах.

Таксист привіз мене до невеличкого будинку з гарним видом на залізницю. Зять таксиста, якому належав готель, знав англійську, і розмова вийшла дружньою. Ціна кімнати з ванною була, проте, не така вже й дружня, але порівняно з грабунком у «Паласі» доволі пристойна.

На вузенькому ліжку не було шовкового покривала, а кімнатка виявилась настільки маленька, що моя більша валіза в ній просто не ставала. Власник готелю сказав, що я можу лишити її в холі разом з одягом, який не вмістився у крихітній туалетній кімнаті й вузенькій шафі. З речами нічого не станеться, запевнив він, у Швейцарії злодіїв немає. Я навіть не посміхнувся на ті його слова.

Розпакувавши речі, я запхнув одяг незнайомця в туалет. Смокінг лишився у валізі. Я надягав його кілька разів у Санкт-Моріці, і думка про це не викликала в мене почуття незручності. Якщо злодій все-таки перебуває у Швейцарії і йому бракуватиме смокінга, щоб завоювати чиюсь прихильність, я з цього тільки порадію.

Потім я прийняв гарячу ванну і розтер щіткою поголену ногу, звільнену від гіпсу. Вона почала свербіти. Повернувшись у кімнату, одягнув блакитні шовкові труси, які знайшов у валізі. Мені довелося підвернути їх зверху, але в «Паласі» я нічого не віддавав у пральню, і вся моя білизна, що була в меншій валізі, уже забруднилася. Піджак, у якому я летів через океан і прогулювався в Цюріху і Санкт-Моріці, зім'явся. Повагавшись хвилину, я зняв з плічок вовняну куртку, бо вирішив, що не зустріну в Давосі нікого із знайомих. Гаманець із залишками своїх капіталів я поклав у верхню кишеню. Там щось зашелестіло. Я засунув туди руку і витяг згорнутий папірець. Він був рожевого кольору із запахом парфумів, весь списаний жіночим почерком.

У мене затремтіли руки, я важко опустився на ліжко і став читати.

На розкішному аркуші не було ні імен, ні адреси.

«Любове моя! — починався лист.— Дорогий! Сподіваюсь, ти не вчиниш самогубства з розпачу. Я не зможу цього року бути в Санкт-Моріці...» Прочитавши це, я здригнувся, ніби з гір упала снігова лавина і добре труснула місто. «Бідолаха Джок три тижні тому по дорозі з полювання впав з коня, зламав стегно і досі лежить у страшних муках. Місцевий ескулап, який практикує тут з часів Кримської війни, замість діагнозу тільки жалібно ойкав, тому ми відвезли Джока у Лондон. Тепер хірурги сперечаються, оперувати його чи ні, і ніяк не можуть дійти згоди, а хворий тим часом стогне на своєму ложі болю. Звичайно ж, люба дружина не може випурхнути в Альпи, коли тут розігрується така страшна драма. От я й бігаю раз у раз до лікарні з квітами і джином та розраджую старого буку, запевняючи, що наступного року

він уже знову зможе полювати. А це ж його перший і єдиний клопіт у житті.

Отже, хоч би як складалися справи, тепер у нас нічого не вийде. Але я пообіцяла відвідати тітоньку Емі, що живе у Флоренції, буду там у лютому, quatorze[1]. Думаю, до того часу справи підуть краще, і милий Джок наполягатиме, щоб я поїхала. У тітоньки буде повно гостей, тому я зупинюся в «Ексцельсіорі», де мені буде так само зручно, як і в неї. А може, навіть краще. Прагну побачити в барі твоє личко, осяяне привітною усмішкою. До зустрічі. Л.»

Я ще раз перечитав листа і склав собі не дуже принадне враження від дами, що його писала. Те, що в листі не було ні дати, ні адреси, а замість звичайного англійського «чотирнадцяте» стояло французькою «quatorze» і один ініціал замість підпису, я відніс на рахунок її манірності. Я спробував уявити собі цю жінку і прийшов до висновку, що це повинна бути холодна, модно вдягнена англійська красуня від тридцяти до сорока років, з гордовитим виразом обличчя і манерами, наче запозиченими з творів сера Ноела Коуарда і Майкла Арлена. Але хоч би як вона виглядала й поводилася, чотирнадцятого лютого я радо вітатиму її разом з її коханцем в готелі «Ексцельсіор» у Флоренції. Це ж день святого Валентина, раптом згадав я, свято закоханих і річниця Варфоломіївської ночі.

Мене боляче вразила думка, що я міг сидіти з коханцем мадам Л. пліч-о-пліч у ресторані готелю «Палас» або кататися разом з гір у Санкт-Моріці. Якусь мить я навіть вагався, чи не повернутись мені назад. Я вжахнувся, уявляючи собі, як приятель мадам Л. ще тиждень буде спокійнісінько розтринькувати мої гроші. Але якщо я не знайшов його раніше, як це мені вдасться тепер? З листа я дізнався тільки, що він неодружений або принаймні подорожує по Європі без жінки, що він уміє рахувати по-французькому, в усякому разі до чотирнадцяти, і що поява його партнерки по гріху прикрасить його обличчя сяючою, щасливою усмішкою. Вся ця інформація не мала практичної цінності. Отже, треба було запастися терпінням і чекати сім днів.

Я покидав Давос з його юрбами застуджених приїжджих, радий, що вибрався нарешті з царства снігу. Поїзд із Цюріха до Флоренції йшов через Мілан. Зупинившись у місті на день, я подивився намальовану на кам'яній стіні зруйнованої церкви «Тайну вечерю», яка сумно нагадувала людям про минуле. Вдивляючись у витвір Леонардо да Вінчі, я відчув, що в мене все-таки є шанс виплутатися з цієї комедії...

У старовинній галереї в центрі міста за мною ув'язався був якийсь смуглявий молодик у довгому плащі. Коли я зайшов у кафе під'їсти, він лишився чекати мене на вулиці. У Швейцарії я принаймні почував себе у безпеці, хоча й зазнавав часом певних незручностей; тепер я гарячково пригадував, що́ мені доводилося читати про зв'язки італійців з організованою злочинністю в Америці. Не знаючи, як повестися, я замовив ще кави і поволі випив її, але чоловік не зрушив з місця. Лишитися в кафе назавжди я не міг, тому, розрахувавшись, вийшов на вулицю і квапливо рушив геть.

Чоловік у довгому плащі перетнув дорогу, кинувся до мене і вчепився у мій лікоть. Одне око в нього було вставне, що надавало йому

[1] Чотирнадцятого *(франц.)*.

страхітливого вигляду, а рука моя ніби потрапила в сталеві лещата.

— Гей, босе,— сказав він, рушивши поруч.— Навіщо так поспішати?

— Запізнююсь на побачення,— кинув я, спробувавши вирватись. Але марно.

Він витяг з кишені другу руку, і я злякався, що зараз станеться щось страшне.

— Ви б не хотіли придбати коштовну дрібничку? — спитав він.— Дешево віддам.— Чоловік відпустив мій лікоть і простягнув щось, загорнуте в цигарковий папір.— Прекрасний подарунок для дами.— Він розгорнув папірець, і я побачив золотий ланцюжок.

— У мене немає дами,— відповів я, прискорюючи ходу.

— Цікава штучка,— благав чоловік.— В Америці ви віддали б за неї вдвічі, а то й утричі більше.

— Перепрошую,— сказав я й пішов геть.

Він зітхнув, загорнув ланцюжок у папірець і знову поклав його в кишеню.

Аж тепер я зрозумів, якою наївною була моя надія розчинитися серед європейців. Хоч би де я був, кожен, хто з якоїсь причини звертав на мене увагу, робив це тільки тому, що я — американець. Я надумав відпустити бороду.

Наступного дня, відчуваючи, що, певно, ніколи вже не повернусь у ці місця, я вирушив експресом у Венецію, де, як я і передбачав, о цій порі року було ще сумніше, ніж у Мілані. Імлисті канали, сумні сирени катерів, чорна вода і вкриті мохом, освітлені сірим зимовим сонцем береги Адріатики допомогли мені відновити почуття власної гідності і нагадали про веселощі спортивного Санкт-Моріца. Я з задоволенням прочитав, що Венеція поступово занурюється у море. Щоправда, я все-таки затримався у місті на деякий час, зупинившись у дешевому пансіонаті: походив по церквах і по маленьких барах на площі святого Марка, де пригощали легким світлим вином, що називалося soave, тобто ніжне, або делікатне. А ще я спостерігав за італійцями, і це заняття дарувало мені чимало втіхи. У бар «Гаррі» я не пішов зі страху зустріти там юрбу американців. Для мене зараз існував тільки один американець, але я не мав підстав думати, що зустріну його у Венеції.

Ця невеличка подорож добре подіяла на мене. Розладнані у Швейцарії нерви прийшли в норму. Увечері тринадцятого лютого я прибув у готель «Ексцельсіор» у Флоренції, певний, що зможу тримати себе в руках, коли настане вирішальний момент.

Після чудової вечері я прогулявся містом, постояв перед монументальною копією Давида Мікеланджело на П'яцца делла Сіньйорія, міркуючи про природу героїзму і засоби захисту від підлості. Флоренція, з її історією змов і кривавих помст, з її гвельфами і гібелінами, була прекрасним місцем для зустрічі з моїм ворогом.

Спав я, звичайно, погано і прокинувся задовго до того, як світанок зайнявся над розповенілою Арно під моїм вікном.

Ще до сніданку я розпитав покоївку про розклад літаків Лондон—Мілан і найзручніші поїзди з Мілана до Флоренції. За моїми розрахунками дама повинна була з'явитись о сімнадцятій тридцять п'ять.

На цей час я займу стратегічну позицію в холі готелю, щоб бачити кожну жінку, яка підійде до віконця адміністратора. І кожного чоловіка, трохи нижчого за мене, який буде з нею або підійде привітати її.

Цілий день я пив каву, але не взяв до рота нічого спиртного, навіть пива. І далі виконуючи роль туриста, пройшовся залами галереї Уффіці, але славетна виставка флорентійського мистецтва не справила на мене ніякого враження. Треба буде ще раз повернутися сюди.

У маленькому сувенірному кіоску я купив зроблений у вигляді стилета ніж для розрізання паперу з гравійованим срібним держаком. Щось утримувало мене від міркувань про справжні причини цієї покупки, і я переконував себе, що просто, побачивши гарний ніж у вітрині, вдовольнив свою примху.

Вже пообіді я купив номер «Ромен дейлі амерікен» і зайняв стратегічну позицію в одному з розкішних крісел у холі, не надто близько до входу і портьє, але з чудовим оглядом місця появи нових персонажів. На мені був мій власний костюм. Я не хотів, щоб спортивна вовняна куртка або одна з яскравих сорочок мого кривдника передчасно насторожили його.

До шостої години я встиг двічі переглянути газету. За цей час до готелю прибуло тільки американське сімейство — дебелий балакучий батько, стомлена мати в черевиках на низьких підборах і трійко худорлявих блідих дітей у червоній, білій і блакитній куртках з каптурами. Я почув, що вони насилу добулися з Рима, бо всі дороги вкриті ожеледдю. Зусиллям волі я подолав бажання спитати у портьє, чи не запізнюються поїзди з Мілана.

Я саме читав світську хроніку,— у Паріолі хтось, про кого я ніколи не чув раніше, дав прийом на честь когось, про кого я теж не чув,— коли в хол увійшла висока білява жінка років тридцяти, без капелюшка. За нею несли багато дорогих з вигляду валіз. Я ледве стримав хвилювання, але підсвідомо відзначив, що жінка була гарна, з довгим аристократичним носом і яскравими вустами. Її дороге зимове пальто коричневого кольору було пошите без сумніву у першокласного майстра. Жінка підійшла до портьє з виглядом людини, що все своє життя зупинялася тільки в готелях з п'ятьма зірками. Саме тоді, коли вона мала назвати своє ім'я, американські дітлахи, які все ще були в холі, голосно засперечалися з приводу того, кому з них першому йти нагору приймати ванну. Тому я не розчув імені нової гості. Якщо в мене колись будуть діти, вирішив я сердито, я ніколи не подорожуватиму з ними.

Дама розписалась у реєстраційній книзі і недбало кинула свій паспорт. Його кольору я не роздивився. Закінчивши справи з портьє, вона пішла не до ліфта, а в бар. Я намацав у кишені свій срібний долар і теж подався в бар. Але не встиг я підійти до дверей, як вона вже вийшла звідти. Я відступився, щоб дати їй дорогу, і спробував злегка вклонитись їй, але вона не звернула на мене уваги. Я навіть не розгледів виразу її обличчя.

Влаштувавшись у кутку бару, я замовив віскі з содовою. Довкола було темно і порожньо. Мені залишалося тільки чекати.

О сьомій дама повернулася. На ній була строга чорна сукня з двома разками перлів на шиї, в руках вона тримала своє пальто. Було очевидно, що вона кудись зібралася. Зупинившись біля дверей, вона уважно оглянула приміщення. За одним із столиків розташувалося те саме американське сімейство. Батьки попивали «мартіні», діти — «кока-колу», і час від часу батько казав їм: «Заради бога, помовчте хоч хвилинку»

Навпроти мене сиділо літнє англійське подружжя; чоловік читав старий номер лондонської «Таймс», жінка у барвистій сукні з вибивної тканини мовчки дивилася перед себе.

Біля стойки бару вже хвилин п'ятнадцять скрекотіла компанія італійців, я чув, як вони весь час повторюють слово «disgrazia». Але так і не зрозумів, хто або що було безчесним.

Ніхто, крім мене, не сидів сам.

Аристократичні вуста жінки викривила легка гримаса. Бліда шкіра з легким рум'янцем на вилицях, темно-волошкові, майже фіолетові очі, гнучка фігура, вигідно підкреслена скромною сукнею, і стрункі гарні ноги навернули мене на думку, що вона не просто гарна, а прекрасна. І саме її якийсь безсоромний і нахабний незнайомець, що вкрав у цюріхському аеропорту мої сімдесят тисяч доларів, умикає у скаліченого чоловіка на гріховний відпочинок.

Вона помітила, що я її роздивляюсь, і злегка насупилася. Це їй личило. Я опустив очі, а вона перетнула кімнату, сіла за сусідній з моїм столик, жбурнула пальто на стілець і дістала з сумки пачку сигарет та важку золоту запальничку.

Офіціант, гарний чорнявий хлопець з лагідними сторожкими очима бойового бика, підскочив до неї і запалив їй сигарету. Потім схилився над столиком, щоб прийняти замовлення, і продемонстрував у широкій усмішці чудові білі зуби. Дама була з тих, яким завжди кидаються прислужити.

— Рожевий джин, per favore [1],— сказала вона.— Без льоду.

Отже, вона англійка.

— Ще порцію віскі з содовою, будь ласка,— сказав і я офіціантові.

— Prego? [2] — Усмішка зникла з його обличчя, щойно він повернувся до мене. Коли я замовляв перше віскі, він мене не перепитував.

— Ancora un whiskey con soda [3],— нетерпляче переклала леді.

— Si, signora.— Усмішка з'явилася знову.— Molto grazie [4].

— Дякую за допомогу,— вклонився я жінці.

— Він вас прекрасно зрозумів, — відповіла вона. — Просто він італієць. А ви, напевне, американець?

— Це, мабуть, дуже помітно?

— Вам нема чого соромитись,— заспокоїла вона мене.— Люди мають право бути американцями. Ви тут давно?

— Не настільки, щоб вивчити мову— Я відчув, як прискорюється мій пульс. Справи йшли краще, ніж я міг сподіватись.— Я приїхав учора ввечері.

Вона зробила нетерплячий жест.

— Я маю на увазі тут, у барі.

— А! Близько години.

— Близько години? — Говорила вона уривчасто, але голос її був на диво мелодійний.— Ви часом не помітили тут ще одного американця? Приблизно п'ятдесяти років, хоча виглядає він молодшим. Трохи сивий. В очах запитальний вираз. Ніби він когось розшукує.

— Зараз подумаю,— хитро відповів я.— А як його звуть?

---

[1] Будь ласка *(італ.)*.
[2] Прошу? *(Італ.)*.
[3] Ще одне віскі з содовою *(італ.)*.
[4] Так, синьйоро... Дуже дякую *(італ.)*.

— Ну, цього я вам не скажу.— Вона невдоволено поглянула на мене. Отже, невірні дружини, навіть англійки, не мають звички розголошувати ім'я і місцеперебування своїх коханців.

— Я не придивлявся спеціально,— мовив я з невинним виглядом,— але мені здається, бачив у дверях чоловіка, який відповідає вашому опису. Думаю, це було о пів на сьому.— Я намагався затримати її своїми розмовами якомога довше.

— Як мені набридли,— кинула вона роздратовано,— проблеми з сучасною поштою.

— Перепрошую,— сказав я, торкнувшись листа в своїй кишені,— але я не зовсім зрозумів, що ви маєте на увазі. Щось із поштою?

— Не має значення,— ухилилась вона від відповіді. Офіціант приніс їй замовлене. Я б не здивувався, якби він став на коліна, щоб прислужити дамі. Мою порцію він поставив на стіл без будь-яких церемоній. Жінка підняла склянку.— Будьмо здорові! — Вона не мала дівочих забобонів проти незнайомця у барі.

— А ви тут надовго? — запитав я.

— Хіба знаєш, як воно буде. — На її склянці лишилася смужка від губної помади. Я хотів дізнатись її ім'я, але щось утримувало мене від запитання.— Прекрасна стара Флоренція. Я бувала у веселіших містах.— Розмовляючи, вона все поглядала на двері. Увійшло якесь німецьке подружжя, і вона знову спохмурніла. Нетерпляче позирнула на годинник.— У вас засмагле обличчя,— зауважила.— Ви каталися на лижах?

— Трохи.

— Де?

— У Санкт-Моріці й Давосі.— Це була невеличка безневинна брехня.

— Обожнюю Санкт-Моріц,— замріяно проказала жінка.— І все тамтешнє кумедне товариство.

— Ви були там? — запитав я.— У цьому сезоні?

— Ні. Мені перешкодила лиха пригода.— Я насилу стримав бажання розпитати про здоров'я її чоловіка, щоб продовжити дружню розмову, але вчасно схаменувся. Вона з огидою обдивилася навкруги.— Яке похмуре місце! Недаремно тут поховали Данте. Ви не знаєте в цьому місті чогось веселішого?

— Учора я чудово повечеряв у ресторані, що зветься «Сабаттіні». Якщо ви не проти...

В цю мить у бар зайшов хлопчик служник, вигукуючи:

— Леді Лілі Еббот, леді Лілі Еббот!

«До зустрічі. Л.», згадав я, поки вона пальцем підкликала служника.

— Telefono per la signora [1],— повідомив він.

— Finalmente [2],— голосно видихнула вона, встала і вийшла за хлопцем у хол. Свою сумочку вона залишила на стільці, і я подумав, як би його подивитися, що в ній є, поки леді зайнята розмовою, але так, щоб мене не арештували за крадіжку. Німці весь час подивлялися на мене. «Чого їм треба?» — подумав я. Такі, як вони, звичайно, розкажуть представникам влади про всі підозрілі дії. Сумочки я не торкнувся.

Вона повернулася хвилин через п'ять, і, коли зайшла в бар, вираз її обличчя можна було б назвати сердитим, якби воно належало іншій

[1] Вас просять до телефону, синьйоро *(італ.)*.

[2] Нарешті *(італ.)*.

жінці. У неї це було благородне обурення. Вона важко опустилася на стілець і випростала під столом ноги.

— Сподіваюсь, у вас непогані новини,— відновив я розмову.

— І не дуже добрі.— Голос її також був роздратований.— Віддаляють мене від блаженства. Зміни у розкладі. Дехто на цьому постраждає.— Вона допила джин і почала складати в сумку сигарети і запальничку.

— Якщо це означає, що ви зараз вільні...— поквапився я.— Коли вас покликали до телефону, леді Еббот, я саме говорив, що...— Вперше в житті я називав когось леді і мало не затнувся на цих словах.— Одне слово, я збирався запросити вас повечеряти зі мною в цьому затишному...

— Прошу пробачення,— не дослухала вона мене.— Це дуже люб'язно з вашого боку. Але я не маю часу. На вулиці мене чекає машина.— Вона підвелася, взяла пальто і сумку. Я вирішив бути галантним і теж піднявся.— Вона пильно подивилась мені прямо в очі. За мить рішення було ухвалене.— Вечеря скінчиться дуже скоро,— додала вона.— Бідолашні тітоньки й бабусі рано йдуть спатки. Ми зможемо трошки випити разом на ніч, якщо хочете.

— Я буду дуже радий.

— Об одинадцятій годиться? Тут, у барі.

— Я буду тут...

Вона вислизнула з бару, але в повітрі ще деякий час бриніли хвилі чуттєвості, подібно до того, як у соборі бринять після закінчення гри останні звуки органа.

Ніч я провів у її номері. Все сталося дуже просто.

— Я приїхала до Флоренції грішити,— зізналася вона, роздягаючись,— і буду грішити.— Якщо я не помиляюся, вона спитала моє ім'я десь аж о пів на третю ранку.

Незважаючи на владні манери, вона була ніжною і чарівною коханкою, невибагливою, вдячною, позбавленою й тіні жіночої агресивності.

— В Америці великий нерозтрачений запас сексуального таланту,— сказала вона під якусь мить.— Новий світ іде на поміч підупалому Старому. Це чудово, чи не так?

Я був щасливий, відчувши, що всі оті мої страхи, викликані жахливою місіс Слоун, були необгрунтовані. Певна річ, я не міг сказати леді Еббот, що мою насолоду подесятеряють настирливі обертони помсти.

Вона була нецікава як людина. Розмовляли ми мало. Вона не питала, чим я займаюся, що роблю у Флоренції, куди маю намір поїхати.

Перш ніж піти з її кімнати (вона наполягала, щоб це сталося до того, як прокинеться обслуга готелю), я запитав, чи не пообідає вона разом зі мною.

— Якщо мені не подзвонять,— відказала вона.— Побажайте дамі на добраніч.

Я нахилився і поцілував великі прекрасні уста. Повіки її були склеплені, і мені здалося, що вона заснула ще до того, як я причинив двері.

Прямуючи через пишні зали готелю до свого номера, я відчув приплив оптимізму. Слідом за Цюріхом і Санкт-Моріц, і Давос, і Мілан, і Венеція не подарували мені ні крихти радості, ні тіні розради. До цієї

ночі. І тепер переді мною не було нічого певного, але принаймні з'явилася надія.

Чарівний день. День святого Валентина.

Стомлений безсонною ніччю і недавнім напруженням, я впав у ліжко і проспав майже до полудня.

Прокинувшись, я полежав деякий час нерухомо, дивлячись у стелю і стиха посміхаючись. Потім узяв телефон і подзвонив леді Еббот. Спочатку була довга пауза, потім почувся голос чергового на поверсі:

— Леді Еббот виїхала з готелю о десятій годині ранку. Ні, вона нічого не просила передати.

Дізнатись знову адресу леді Еббот коштувало мені десяти тисяч лір і невеличкої брехні. Леді Еббот просила, щоб їй пересилали пошту, але нікому не казали її нової адреси. Поклавши перед одним з помічників чергового на поверсі банкноту в десять тисяч лір, я довірливо розповів йому, що дама забула в моїй кімнаті дуже коштовну прикрасу, яку я можу передати тільки з рук у руки.

— Bene, signore[1],— сказав він.— Вона в готелі «Пляс Атене» в Парижі. Поясніть, будь ласка, леді Еббот надзвичайні обставини, через які я сповістив вам адресу.

— Неодмінно,— пообіцяв я йому.

У готель «Пляс Атене» я влаштувався наступного дня опівдні. Ще не встигши спитати ціну номера, я побачив у холі леді Еббот. Її вів під руку шпакуватий чоловік з пишними англійськими вусами, в темних окулярах. Обоє сміялись. Я бачився з цим чоловіком раніше. Це був Майлз Фабіан, гравець у бридж з готелю «Палас» у Санкт-Моріці.

Не глянувши в мій бік, вони вийшли через парадні двері на осоння авеню Монтень, яке коштувало шалених грошей. Двоє коханців у місті кохання, вони, очевидно, збиралися поснідати десь у вишуканому ресторані, забувши про весь світ, забувши й про мене, дарма що я стояв за кілька футів від них, ховаючи в сумці стилет, а на серці план убивства.

12

Наступного ранку я був у холі о пів на дев'яту. Вона спустилася через дві години і вийшла на вулицю. У Флоренції я не бачив її при сонячному світлі. Вона була ще прекрасніша, ніж я думав. Лілі Еббот була створена для того, щоб вселити в американця мрію провести з нею гріховний уїкенд у Парижі.

Переконавшись, що вона мене не помітила, я піднявся до себе в номер. У мене не було жодної можливості з'ясувати, скільки часу її не буде в готелі. Тому я діяв швидко. Спакувавши злощасну валізу, я подзвонив черговому на поверсі й попросив допомогти мені занести її в кімнату містера Фабіана.

У двері постукали — з'явився служник.

Я пішов за ним до ліфта. Він натиснув кнопку шостого поверху. «Отже, все станеться на шостому»,— подумав я, поки ми мовчки підіймалися. Коли ліфт зупинився і двері розчинились, я вийшов у коридор. Наші кроки приглушував товстий м'який килим. Ми нікого не зустріли. Нас оточувала тиша, звична для багатих людей. Хлопець поставив валізу на підлогу перед дверима люкса і вже збирався постукати, але я його зупинив.

---

[1] Гаразд, синьйоре *(італ.)*.

— Усе гаразд,— сказав, беручи валізу,— я занесу сам. Містер Фабіан — мій друг.— Я дав хлопцю п'ять франків. Він подякував і пішов.

Я тихенько постукав.

Двері відчинилися, за ними стояв Фабіан. Він був повністю одягнений, готовий кудись іти. Нарешті ми зустрілись один на один. Ось вона, моя і Слоунова Немезіда, що вдень і вночі тасує карти, почуваючи себе в місцях для обраних, як удома. Злодій. Він злегка примружився, ніби не добре мене розгледів.

— Прошу? — вимовив чемно.

— Мені здається, це ваші речі, містере Фабіан,— сказав я і, відштовхнувши його, пройшов через хол у велику вітальню, де в безладі лежали газети на кількох мовах. Всюди в кімнаті стояли квіти. Я вжахнувся, подумавши, скільки коштує один день перебування у такому помешканні. Тоді почув, як зачинилися двері. Цікаво, чи він озброєний?

— Послухайте,— сказав він, коли я обернувся,— тут якась помилка.

— Ніякої помилки немає.

— Хто ви, до речі? Здається, ми з вами десь зустрічалися?

— У Санкт-Моріці.

— Правильно. Ви — той молодий чоловік, який у цьому році опікав місіс Слоун. Боюсь, я забув ваше ім'я. Гр... Грімм, чи не так?

— Граймс.

— Граймс. Вибачте.— Він був абсолютно спокійний, а в голосі його бриніла приязнь. Я намагався опанувати себе.— Я саме збирався йти,— пояснив він,— але зможу приділити вам кілька хвилин. Сідайте, будь ласка.

— Якщо ви не заперечуєте, мені краще постояти.— Я показав на валізу, що стояла посеред кімнати.— Ви не могли б відкрити це і перевірити, чи всі ваші речі на місці...

— Мої речі? Друже мій, ніколи...

— Прошу вибачити за зламаний замок,— урвав я його.— Це сталося раніше, ніж я зрозумів, що речі не мої.

— Просто не знаю, про що ви говорите. Ніколи в житті не бачив цієї валізи.— Навіть якби він готувався до цього моменту цілий рік, він не зміг би поводитись більш природно.

— Коли ви закінчите і переконаєтесь, що нічого не пропало, я був би вам дуже вдячний, якби ви повернули мені м о ю валізу. І щоб у ній було в с е, що ви знайшли в Цюріху. У с е!

Він знизав плечима.

— Ви мене дивуєте. Якщо хочете, можете обшукати номер, і ви самі побачите, що...

Я поліз у кишеню і дістав листа Лілі Еббот.

— Я знайшов це у вашому жакеті. І дозволив собі прочитати.

Він ледь глянув на папірець.

— Це стає дедалі загадковішим.— Він зробив заперечливий жест: мовляв, джентльмен не читає чужих листів.— Ні імен, ні дати. Він поклав листа на стіл.— Це міг написати хто завгодно і кому завгодно. Звідки ви взяли, що це має якесь відношення до мене? — Він починав потроху запалюватись.

— Леді Еббот підказала мені,— збрехав я.

— Справді,— погодився він.— Мушу зізнатися, вона д і й с н о моя знайома. Як вона себе почуває, до речі?

— Десять хвилин тому, коли ми зустрілись у холі, вона мала чудовий вигляд,— сказав я.

— Боже мій, Граймсе,— вигукнув він,— то Лілі тут, у готелі?

— Годі,— зупинив я його.— Ви знаєте, чому я тут. Сімдесят тисяч доларів!

Він майже природно розсміявся.

— Ви жартуєте? Це Лілі вас підмовила? Вона любить пожартувати.

— Я хочу одержати свої сімдесят тисяч доларів, містере Фабіан,— повторив я, намагаючись надати своєму голосу загрозливого тону.

— Сер, ви з'їхали з глузду,— рішуче мовив Фабіан.— А тепер, на жаль, мені треба йти.

Я схопив його за руку, згадавши одноокого чоловіка в Мілані.

— Ви не вийдете з цієї кімнати, доки я не одержу своїх грошей.— Голос мій пролунав високо, і мені стало соромно. Це була партія для басу, а в мене був тенор. До того ж високий тенор.

— Не чіпайте мене! — Фабіан відсахнувся і вередливо смикнув рукав. — Я не люблю, щоб до мене доторкалися. А якщо ви зараз не заберетеся звідси, я подзвоню адміністрації і викличу поліцію...

Я взяв зі столу лампу і вдарив його по голові. Від удару лампа розбилася вщент. Падаючи на підлогу, Фабіан здивовано глипнув на мене. По його чолі побігла тоненька цівка крові. Я дістав ніж для розрізання паперу і опустився поряд на коліна, чекаючи, коли він прийде до тями. Через п'ятнадцять секунд він розплющив очі. Але дивився ще бездумно. Я підніс гострий кінець ножа до його горла. Раптом до нього повністю повернулася свідомість. Він не рухався, але дивився на мене з жахом.

— Я не жартую, Фабіане,— попередив я. Так, я не жартував. У ту хвилину я справді міг його вбити. Я тремтів так само, як і він.

— Гаразд,— глухо сказав він.— Не треба вдаватися до крайнощів. Я взяв вашу валізу. А тепер дозвольте мені встати.

Я допоміг йому підвестися. Він захитався і важко сів на стілець. Торкнувшись чола, з острахом подивився на кров, що потекла по його руці. Діставши носову хустку, він приклав її до рани.

— Боже мій,— мовив слабим голосом,— ви могли мене вбити цією лампою.

— Вам пощастило,— буркнув я.

Він кашлянув, не відриваючи погляду від стилета в моїй руці.

— Терпіти не можу ножів,— сказав Фабіан.— А ви, мабуть, страшенно любите гроші?

— Не більше, ніж інші,— відрубав я.— Так, як і ви, мабуть.

— Я б не зміг убити когось за гроші.

— Звідки ви знаєте? — мовив я скептично. І лівою рукою погладив свою іграшкову зброю.— Я теж ніколи не думав, що здатний на це. До сьогоднішнього ранку. Де гроші?

— У мене їх немає.

Я погрозливо ступив крок до нього.

— Не підходьте! Будь ласка, не підходьте. Вони... ну... Скажемо так, я не маю їх зараз, але їх можна взяти. Прошу вас, не вимахуйте цією штукою. Я певен, ми зможемо домовитись без кривавих наслідків.— Він знову приклав хустинку до чола.

Раптом у мене почалась реакція на все, що сталося. Я вжахнувся того, що мало не вбив людину. Мене почало трусити, ніж випав з моїх рук. Якби Фабіан сказав мені в цю мить, що не дасть ні цента, я, мабуть, вийшов би з кімнати і забув про всю цю історію.

— Я знав,— сказав Фабіан спокійно,— що одного дня хтось з'явиться і вимагатиме назад свої гроші.— Я не міг не згадати подібної ситуа-

ції. Цікаво, як поводився Друсак у ту трагічну мить? — Я добре подбав про гроші,— додав Фабіан.— Боюся тільки, що вам доведеться трохи зачекати.

— Що ви маєте на увазі? — Мені хотілося б говорити погрозливо, але я знав, що не здатний на це.

— Я дозволив собі дещо вчинити з вашими скромними заощадженнями, містере Граймс,— повідомив Фабіан.— Я зробив деякі капіталовкладення.— Він посміхнувся, як лікар, змушений сповістити хворого, що в того рак.— Гроші не повинні лежати без діла. Як ви гадаєте?

— У мене раніше не було грошей, з якими треба було б щось таке робити.

— Ага,— ніби зрадів він.— Отже, ви новоспечений багатій. Так я і думав. Ви дозволите мені піти у ванну кімнату і змити кров? У будь-яку хвилину Лілі може повернутись, і я не хотів би її лякати.

— Ідіть.— Мені схотілося сісти.— Я почекаю.

— Так, так почекайте.— Він підвівся і невпевненою ходою пішов у спальню. Я чув, як полилася вода. Зі спальні мали бути двері в коридор, але я був переконаний, що він не втече. А як і схоче, я не буду йому заважати. Капіталовкладення! Я заціпенів. Я уявляв собі всілякі картини зустрічі з людиною, яка поцупила мої гроші, але не думав, що, коли нарешті спіймаю її, усе буде схоже на ділову бесіду.

Коли Фабіан вийшов із спальні, його волосся було вологе і старанно розчесане. Він ступав твердо, і ніщо не нагадувало про те, як він кілька хвилин тому, закривавлений і непритомний, лежав на підлозі.

— Хочете випити? — спитав він.— Думаю, нам обом це потрібно.— Він підійшов до буфета, відчинив дверцята і налив у дві склянки трохи віскі.— Содової? — запитав він.— Льоду?

— Я вип'ю чисте.

— Геніальна ідея.— Час від часу він забував про свої англійські манери. Він подав мені віскі, і я вмить перехилив налите. Він випив повільніше, потім сів у крісло навпроти мене, бавлячись склянкою.— Якби не Лілі,— сказав він,— ви б ніколи мене не знайшли.

— Можливо.

— Жінки...— Він зітхнув.— Ви спали з нею?

— Я не бажаю відповідати на це питання.

— Мабуть, ви маєте рацію.— Він знову зітхнув.— Гаразд, а тепер... Думаю, вам буде цікаво, якщо я почну здалека. У вас є час?

— У мене багато часу.

— Можна мені поставити одну умову? — запитав Фабіан.

— Яку?

— Щоб ви не розповідали Лілі про... ну... про все це. Ви могли зрозуміти з листа, що вона про мене доволі високої думки.

— Якщо ви мені повернете гроші, я не скажу ні слова.

— Згода.— Він ще раз зітхнув.— Спочатку, якщо ви нічого не маєте проти, я розповім трохи про себе.

— Я не маю нічого проти.

— Постараюсь говорити коротко,— пообіцяв Фабіан.

Насправді розповідь виявилась не такою короткою, як сподівалося. Почав він з батьків. Вони були бідняками, батько все життя працював на маленькій взуттєвій фабриці в Лоуеллі, штат Массачусетс, у місті, де народився Фабіан. Родині завжди бракувало грошей. У коледж хлопець не потрапив. Під час другої світової війни був військовим льотчиком. Іхня база містилася неподалік від Лондона. Там він познайомився з англійською дівчиною з багатої родини. Її сім'я майже весь час жила

на Багамських островах, де в них був великий маєток. В Англії він демобілізувався і, позалицявшись трохи, одружився з тією дівчиною.

— Не знати звідки,— сказав він, ніби виправдовуючи цей союз,— у мене з'явилися панські нахили. Працювати мені не хотілося, а іншої можливості вести життя, яке мені подобалося, в мене не було.

З молодою дружиною він переїхав на Багами і прийняв британське підданство. Його нові родичі ставилися до нього непогано, але багато не дозволяли, тому він почав грати, щоб мати свої кишенькові гроші. Найбільше йому щастило у бриджі і триктраку.

— На жаль,— вів далі Фабіан,— карти тягнуть за собою інші гріхи, пов'язані з жінками.

Одного дня відбулася серйозна сімейна розмова, а за нею — негайне розлучення. Відтоді він заробляє на життя картами. Більшість часу живе в добрих умовах, але бувають і тяжкі часи. Взимку непогані виграші трапляються на Багамах, але погано, що доводиться без кінця подорожувати. В Нью-Йорк, Лондон, Монте-Карло, Париж, Довіль, Санкт-Моріц... Одне слово, туди, де є гроші. І де збираються гравці.

— Але виграного вистачає тільки на те, щоб зводити кінці з кінцями,— сказав Фабіан.— У мене ніколи немає грошей навіть на місяць уперед. А навколо стільки можливостей стати багатою людиною, навіть при скромному початковому капіталі. Не можу сказати, що це мене озлобило, але я постійно відчував невдоволення. Якраз перед поїздкою в Цюріх мені виповнилося п'ятдесят років, і я не дуже радію тому, що готує для мене майбутнє. Нестерпно тяжко весь час проводити з багатіями, нічого не маючи самому. Удавати, ніби розлучитися з трьома тисячами доларів за вечір для тебе так само нічого не варто, як і для них. Жити в найрозкішніших готелях, коли ти працюєш, і ховатися в сумнівних нічліжках, коли відпочиваєш.

— Особливо вигідно мати справу з членами лижного клубу,— провадив Фабіан. — Щороку збирається майже та сама компанія. Я вмію бути приємним для всіх, трохи катаюсь на лижах, щоб виправдати свою присутність, не зволікаю з картярськими боргами, беру участь у вечірках, ніколи нікого не обдурюю, заходжу в дружні стосунки з дамами і ненав'язливо знайомлюся з майбутньою здобиччю — багатими греками, латиноамериканцями і англійськими мільйонерами, гравцями по натурі, що пишаються своїми здібностями і недбалі за столом. При цьому є ще можливість знайомитися з удовичками, що мають незалежну спадщину, і з добре забезпеченими молодими розлученими жінками. Та, на жаль,— зітхнув він,— я занадто романтичний, і це, звичайно, вада для людини мого віку. Крім того, ті, кого я зустрічав, мені не подобалися, а ті, що подобаються, мені ніколи не траплялися. Власне, траплялися, але без відповідної матеріальної бази. Я розумію, що намалював не дуже благородний автопортрет...

— Не дуже,— погодився я.

— ...але я хочу, щоб ви повірили: я кажу правду, і ви можете мені довіряти.

— Побачимо,— кинув я.— Поки що я не маю підстав вірити вам.

— І от,— заговорив він знову,— людина, портрет якої я вам змалював, силкується відімкнути свою власну валізу в готелі «Палас» у Санкт-Моріці і бачить, що секрет на замку не спрацьовує.

— І ви попросили щось таке, чим можна було б зламати замок? — втрутився я, згадуючи власні дії.

— Мені прислали служника. Коли той відкрив валізу, я відразу зрозумів, що вона не моя. Не знаю, чому я не сказав йому цього. Ма-

буть, підказало якесь шосте чуття. Або вигляд новенького портфеля-дипломата, що лежав зверху. Звичайно люди не пакують такі портфелі, а носять їх у руках. В усякому разі, я заплатив служникові і відіслав його. До речі, в мене не стало духу викинути портфель. Він у спальні, і мені буде приємно повернути його вам.

— Дякую.

— Немає за що,— відповів Фабіан без будь-якої іронії.— Полічивши гроші, я вирішив, що вони крадені.

— Звичайно.

— Це трохи змінює моральний бік справи, ви згодні?

— Трохи.

— Крім того, це означало, що людина, яка перевезла ці гроші через океан, не стане влаштовувати істерики в Інтерполі, благаючи повернути її скарб. Ви приймаєте мої пояснення?

— Хай буде так.

— Я дуже уважно обшукав портфель. Сподіваюся, ви пробачите мені, коли я скажу, що не знайшов там нічого такого, що вказувало б на скрутне становище його власника.

Я кивнув.

— Я також не знайшов нічого, що могло б підказати, хто власник. Ні блокнота з адресами, ні листів. Я навіть подивився в несесер, чи немає там ліків з надписаним прізвищем.

Мимоволі я засміявся.

— Ви, мабуть, дуже здорова людина,— схвально мовив Фабіан.

— Ви теж,— не забарився я з відповіддю.

— А, — просяяв Фабіан,— ви, мабуть, займалися тим самим?

— Точно.

— Протягом години,— провадив він далі,— я намагався згадати, чи було моє ім'я на чомусь у м о ї й валізі. І прийшов до висновку, що не було. Про лист Лілі я, звичайно, забув. Я думав, що викинув його. А як і ні, то був певен в її обережності, там не повинно бути імен. А далі ви все знаєте.

— Ви вкрали мої гроші.

— Скажемо так: я пустив їх в обіг.

— Що ви маєте на увазі?

— Дайте мені розповісти все до ладу. У мене ніколи не було досить грошей, щоб здійснити вирішальний переворот. У товаристві, з яким я знаюся, сума, що нею я міг би ризикнути, була б просто сміховинною. Отже, навіть виграючи,— а в мене це бувало частіше, ніж програш,— я не міг скористатися зі свого успіху. Граймсе, ви розумієте, до чого я веду?

— Не зовсім.

— То слухайте. Досі я ніколи не міг ставити в бриджі більше, ніж по п'ять центів.

— Місіс Слоун казала мені, що ви грали з її чоловіком, ставлячи по п'ять центів.

— Це правда. Першого вечора. Потім ми ставили й по десять центів. А згодом і по п'ятнадцять. Звичайно, програючи багато, Слоун не признавався жінці.

— Скільки ж він програвав?

— Буду з вами відвертим до кінця. Коли я їхав із Санкт-Моріца, в моєму гаманці лежав чек Слоуна на двадцять сім тисяч доларів.

Я свиснув і поглянув на Фабіана з відвертою повагою. Порівняно з цим мій вашінгтонський успіх у покері зводився нанівець. Переді мною

був гравець, що знав, як схопити бога за бороду. Але потім я згадав, що ризикував він м о ї м и грішми, і знову розлютився.

— А яке все це має відношення до м е н е? — запитав я.

Фабіан примирливо підняв руку.

— На все свій час, любий друже.— Я, звичайно, ніколи не сподівався, що мене називатиме «любим другом» людина, яка виросла в Лоуеллі, штат Массачусетс.— Крім того, радий вам доповісти, що я непогано зіграв у триктрак. Можливо, й ви пам'ятаєте гарного молодого грека з чарівною жінкою?

— Не дуже.

— Він був у захваті, коли я запропонував збільшити ставки. Так з'явилося ще дев'ять тисяч доларів.

— З того, що ви розповіли,— сказав я суворо,— виходить, що ви збільшили мій скарб на тридцять шість тисяч доларів. От і прекрасно, Фабіане, тепер ви при грошах, можете повернути мені назад мої сімдесят тисяч, ми потиснемо один одному руки, вип'ємо за це й розійдемось кожний своєю дорогою.

Він сумно похитав головою.

— Боюся, все не так просто.

— Послухайте, не зловживайте моїм терпінням. У вас є гроші чи немає? Для вас краще, якщо вони є.

Фабіан підвівся.

— Думаю, нам обом треба випити ще трохи,— сказав він.

Я сердито спостерігав, як він підійшов до буфета. Після того, як я утримався від убивства, коли мав для цього всі можливості, будь-яка нова моя погроза не могла цінуватися серйозно. Розглядаючи його спину в чудово пошитому костюмі — не моєму, а з тих двох, трьох чи більше валіз, з якими він звичайно подорожує,— я також подумав, що вся його розповідь може бути брехнею, небилицею, вигаданою, щоб затримати мене, доки хто-небудь — покоївка, леді Еббот, якийсь приятель,— зайде в кімнату. Тоді він зможе звинуватити мене в тому, що я йому набридаю, прошу позичити грошей, намагаюсь продати порнографічні фотографії абощо, і викинути з готелю. Тому, беручи в нього склянку, я сказав:

— Якщо ви мене дурите, Фабіане, наступного разу я прийду до вас з рушницею.— Я, звісно, й гадки не мав, де у Франції можна дістати рушницю. Крім того, єдина зброя, яку я будь-коли тримав у руках, була спортивна рушниця в тирі на сільському ярмаркові.

— Краще було б, якби ви мені повірили,— мовив Фабіан, доливши твердою рукою содової у віскі. — У мене є план для нас обох, який потребує взаємної довіри.

— План? — Я відчував, що мною, мов дитиною, спритно керує ця людина, яка тридцять років живе тільки завдяки своїй кмітливості і бездоганно володіє собою через кілька хвилин після того, як уникла смерті.— У вас тепер на тридцять шість тисяч доларів більше, ніж було три тижні тому, і ви кажете, що не так просто повернути мені борг. Чому?

— Тому, що я зробив деякі капіталовкладення.

— Які саме?

— Перш ніж розповісти подробиці,— відповів Фабіан,— дозвольте мені викласти план у загальних рисах.— Він ковтнув віскі й прокашлявся.— Думаю, ви маєте деяке право бути невдоволеним з того, що я зробив...

Я тихо гмукнув, але він не зігнорував.

— Та в мене є причини вірити, що згодом ви будете мені глибоко вдячні.— Я хотів його урвати, але він махнув рукою, щоб я помовчав.— Я знаю, що сімдесят тисяч готівкою здаються дуже великими грошима. Особливо для такої молодої людини, як ви. Гадаю, ви ніколи не були дуже багатим?

— Послухайте, Фабіане, до чого ви ведете? — Я не міг подолати відчуття, що навколо мене сплітають сіть і скоро я не зможу не тільки поворухнутися, але й озватися.

А м'який, майже англійський голос довірливо говорив далі:

— На скільки б вам цього вистачило? На рік, ну, на два. Щонайбільше на три роки. Як тільки ви спливете на поверхню, ви станете здобиччю спритних приятелів і ненажерливих жінок. Я знаю, ви маєте дуже невеликий досвід, якщо взагалі його маєте, як дати собі раду з великою сумою грошей. Хоча б той легковажний спосіб,—я дозволю собі цей закид,— яким ви намагалися перевезти гроші із Штатів в Європу: він свідчить, що ви...

Я не мав, чим йому заперечити, тому змовчав.

— Зате я,— провадив він, обертаючи в задумі склянку з льодом і чесно й відкрито дивлячись мені в очі,— близько тридцяти років маю справу з порівняно великими сумами. Де, на яких задвірках Європи будете ви, скажімо, через три роки, коли залишитесь без грошей? Гадаю, навряд чи вам схочеться повернутися в Америку? — Його погляд здався мені глузливим.

— Я вас слухаю,— кинув я, щоб уникнути паузи.

— Я зробив початок, і не здивуюсь, якщо, закінчивши справу, матиму мільйон...

— Доларів?

— Фунтів стерлінгів,— уточнив він.

— Мушу зізнатися,— вихопилось у мене,— я в захваті від вашої витримки. Але до чого тут я?

— Ми будемо партнерами,— спокійно запропонував він.— Я буду займатися... е-е.... капіталовкладеннями, а прибутки ділитимемо навпіл. Матиму за щастя, якщо з чека містера Слоуна і внеску молодого грека ми й почнемо. Хіба це не справедливо?

Я замислився. Низький лагідний голос гіпнотизував мене.

— Отже, замість моїх сімдесяти тисяч я одержу половину від тридцяти шести?

— Мінус деякі витрати,— уточнив він.

— Які саме?

— Готелі, квитки, розваги. Усяке таке.

Я огледів кімнату, повну квітів.

— А хіба ви вже маєте на думці щось конкретне?

— Так, і чимало.— Він знову підняв руку.— Будь ласка, вислухайте мене. Щоб було ще справедливіше, через рік, якщо схочете, заберете з прибутку свої сімдесят тисяч.

— А якщо за рік ви все в т р а т и т е?

— Що ж, ми обидва ризикуємо,— визнав він.— Але я вірю, справа цього варта. Тепер дозвольте мені навести ще деякі міркування. Як американець, ви цілковито підлягаєте американським законам про прибутковий податок. Хіба не так?

— Так, але...

— Знаю, ви хочете сказати, що не збираєтесь його сплачувати. Я вірю, що ви не сповіщали владі про сімдесят тисяч доларів, які є предметом нашої розмови. Якби ви просто витратили їх, у вас не було б нія-

ких труднощів. Але якщо ви легальним або напівлегальним шляхом збільшите цю суму, вам треба буде остерігатися цілої армії американських агентів у Європі, інформаторів у банках і на біржі. Ви завжди будете боятися штрафу й судового переслідування.

— А ви? — спитав я, відчуваючи, що його логіка загнала мене в глухий кут.

— А я — британець,— пояснив він,— який проживає на Багамських островах. Я навіть не заповнюю декларацію у митниці. Невеличкий приклад: ви, як американець, не маєте права торгувати золотом, хоча ваш уряд час від часу знімає галас, що зміни в цій справі неминучі. На мене ці заборони не поширюються, а золотий ринок нині такий спокусливий! За той час, поки я розважався з містером Слоуном і молодим греком, я встиг зробити замовлення на невелику суму. Ви стежили останнім часом за цінами на золото?

— Ні.

— Так от, я уже... м и уже маємо десять тисяч доларів прибутку.

— За три тижні? — недовірливо запитав я.

— Точніше, за десять днів,— конкретизував Фабіан.

— А що ще ви зробили з моїми грошима? — Я й досі вживав присвійний займенник першої особи, але його сила раз у раз зменшувалася.

— Ну... — Вперше відтоді, як Фабіан вийшов з ванної кімнати, він зніяковів.— Як партнер, я нічого не збираюся приховувати від вас. Я купив коня.

— Коня?! — Я не міг стримати зойку.— Якого коня?

— Чистокровного. Скакового коня. Однією з причин, чому я не приїхав у Флоренцію (про інші я розповім пізніше), було саме це. Мушу признатися, Лілі була дуже незадоволена. А мені треба було поїхати в Париж, щоб укласти угоду. Цього коня я примітив у Довілі ще минулого літа, але тоді в мене не було грошей. До того ж, — усміхнувся він,— тоді його не продавали. В одного мого приятеля в Кентуккі є стайня і ферма, де вирощують скакових коней. Він зацікавився жеребцем, який може бути дуже цінним для стайні, і, думаю, непогано віддячить, коли дізнається, що я купив коня. А я з почуття дружби, звичайно, поділюся з приятелем.

— А якщо він скаже, що передумав? — Я мимоволі дав себе втягти у те, що п'ятнадцять хвилин тому вважав безумними фантазіями гравця.— Якщо він тепер не схоче купляти коня?

Фабіан знизав плечима, злегка погладив кінчики вусів. Я помітив, що він так робить тоді, коли не має готової відповіді.

— В такому разі, друже,— сказав він,— у нас з вами буде прекрасна нагода завести власну стайню... Я ще не обрав кольорів. А ваші улюблені?

— Чорний і синій,— сказав я.

Він добродушно засміявся.

— Радий, що у вас є почуття гумору,— сказав він.— Не люблю мати справ із занудами.

— Чи не могли б ви сказати, скільки заплачено за цю тварину?

— Дрібниці. Шість тисяч доларів. Під час тренування минулої осені він упав і дістав щось на зразок тріщини, отже, продали його дуже дешево. Тренер, мій давній приятель,— поступово я виявив, що у Фабіана є друзі в усіх куточках світу і у всіх спеціальностях,— каже, що тепер кінь як новісінький долар.

— От-от.— Я з жалем кивнув,— хіба що як долар... Гаразд, Фабіане, розкажіть, які там ще... гм... угоди лежать у моєму міністерському портфелі.

Він знову взявся за вуса.

— Дещо є. Сподіваюсь, ви не надто сором'язлива людина?

Я згадав батька з його біблією.

— Не дуже,— сказав я.— А в чому річ?

— Щоразу, коли я приїжджаю в Париж, я зустрічаюся з одною розкішною французькою дамою.— Він усміхнувся, вітаючи, мабуть, подумки ту даму.— Вона цікавиться кіно. Каже, що свого часу була акторкою. Тепер зайнялася режисурою. Фінансує її старий залицяльник. Наскільки я розумію, не дуже істотно. Зараз вона робить фільм. Доволі брудний. Так, так, доволі брудний. Я бачив такі стрічки — в кінопромисловості їх називають одноденками. Цікаве видовище. Ви знаєте, скільки прибутку дає такий фільм, як «Глибока ущелина», тим, хто його робить?

— Ні.

— Мільйони, друже, мільйони! — Він задумливо зітхнув.— Моя мила приятелька дала мені прочитати сценарій. Написано непогано. Багато сміливості і фантазії. На мою думку, в основі фільм невинний. З погляду людини досвідченої він майже пристойний, але там є всього потроху, на будь-який смак. Щось на зразок комбінації Генрі Міллера і арабських казок. Моя мила приятелька,— до речі, вона сама режисер цього фільму,— купила сценарій майже задарма у одного молодого іранця, який не може повернутися на батьківщину. Звичайно найбільш прибуткові картини цього сорту обходяться приблизно в сорок тисяч доларів. Думаю, «Глибока ущелина» коштувала не більше шістдесяти. Отож я сказав їй, щоб вона не витрачала свою енергію ще й на керування книгарнею — вона дуже тендітна жіночка — і, коли вона сказала, що для завершення фільму їй потрібно п'ятнадцять тисяч доларів...

— ...ви пообіцяли їх дати?

— Саме так.— Він засяяв.— На знак подяки вона запропонувала мені двадцять відсотків прибутку.

— І ви погодились?

— Ні, я попередив, що згоден на двадцять п'ять відсотків. Дружба — дружбою, але передусім я ділова людина.

— Фабіане,— сказав я,— я не знаю, плакати мені чи сміятися.

— Через деякий час ви будете усміхатися,— пообіцяв він.— Щонайменше усміхатися. Сьогодні ввечері вони дивитимуться відзнятий матеріал. Нас теж запрошено. Гарантую, ви будете вражені.

— Ніколи в житті не бачив порнографічних фільмів,— признався я.

— Починати ніколи не пізно, друже. А тепер,— пожвавішав він,— ми підемо в бар і зачекаємо Лілі. Вона скоро має повернутися. Закріпимо наш союз шампанським. А потім я нагодую вас найкращим ленчем, який ви будь-коли їли. Після ленчу поїдемо в Лувр. Ви були колинебудь у Луврі?

— Я приїхав у Париж тільки вчора.

— Заздрю вашому початкові,— сказав Фабіан.

Ми майже допили пляшку шампанського, коли в бар увійшла Лілі Еббот. Коли Фабіан відрекомендував мене як давнього приятеля по Санкт-Моріцу, вона навіть оком не повела, щоб показати, ніби наше знайомство зайшло трохи далі, ніж випадкова розмова у Флоренції.

Фабіан замовив другу пляшку.

Цього разу смак шампанського, здається, припав мені до вподоби.

13

У маленькому кінозалі нас було восьмеро. Після біганини по Лувру в мене гули ноги. У кімнаті смерділо потом і сигаретами двадцятирічної давності. Була та кімната в обшарпаному будинку зі старомодним скрипучим ліфтом, на Єлісейських Полях. Обідрані таблички на поверхах, мабуть, належали компаніям, що от-от збанкрутують або взагалі не дуже ладнають із законом. Коридори освітлювалися тьмяно, ніби для того, щоб відвідувачі будинку не мали змоги до ладу розгледіти одне одного. Разом зі мною, Фабіаном і Лілі сиділа Фабіанова «розкішна французька дама», яку звали Надін Бонер. Позаду нас, біля пульта, влаштувався оператор фільму, стомлений сивий чоловік років шістдесяти п'яти, в беретi і з незмінною сигаретою в зубах. Він видавався занадто старим для такої роботи і майже весь час сидів із заплющеними очима, ніби не хотів, щоб йому нагадували про фільм, який він зняв, а ми мали переглянути.

Збоку через прохід сиділа пара виконавців із цього фільму — стрункий темношкірий молодик з довгим сумним обличчям, мабуть, північноафриканець, і гарненька молода американочка з білявим кінським хвостиком і свіжим личком, як у дівчат із Середнього Заходу доби перших поселенців. Її звали Прісцілла Дін, вона була охайно вдягнена і нагадувала старанно випрасувані шовкові стрічечки. «Дуже приємно»,— мовила вона з чітким айовським акцентом. Іншим я був відрекомендований по-діловому, без церемоній...

Бородатий чоловік з довгими патлами і в засмальцьованій бавовняній куртці, який сидів окремо і гидливо дивився перед себе, ледь буркнув щось собі під ніс у відповідь на моє вітання.

— Це критик,— прошепотів Фабіан,— і дуже близький приятель Надін.

— Рада познайомитися з вами,— сказала Надін, простягаючи мені руку з-поза пульта. Рука була дуже випещена. Сама вона була маленька і тендітна, але мала високі повні груди, наполовину відкриті в низькому декольте гарної сукні. Її засмагла шкіра мала чудовий бронзовий відтінок. Я на мить уявив собі, як вона лежить зовсім гола на пляжі десь у Сен-Тропезі, в оточенні таких же голих розпусних молодиків.— Погляньте, що там робить цей нездара кіномеханік— кинула вона операторові.— Ми орендували зал тільки на півгодини.— Вона говорила по-англійському з тим особливим акцентом, що так подобається американцям.

Оператор крикнув щось по-французькому в телефон, який стояв перед ним, і світло погасло.

Наступні півгодини я щиро дякував долі за те, що в залі темно й ніхто не бачить, який я червоний. Гаряча хвиля крові на моєму обличчі повинна була підняти температуру в приміщенні незгірш від великої інфрачервоної лампи. Те, що діялося на екрані, та ще в кольоровому зображенні, мій батько назвав би видовиськом, яке годі змалювати. Там було злягання всіх видів, у різних положеннях, у найнеймовірніших місцях, включаючи і ті різновиди сласних утіх, що їх «Плейбой»

скромно називає по-латині. Були там і сцени садизму та мазохізму, і ще чогось, що я навіть не знаю як назвати. Фабіан казав правду: там було всього на будь-який смак. Дія відбувалася десь у середині дев'ятнадцятого століття, бо чоловіки були в циліндрах і сюртуках, а жінки — у кринолінах і корсетах. Були там і гусарські мундири, чоботи, остроги, і якийсь побіжний кадр із замком та пишногрудими сільськими дівчатами, яких тягнуть у кущі. Надін Бонер, напівроздягнена і в пишній чорній перуці, з невинною усмішкою школярки грала роль господині, що розподіляла коханців з такою спокійною грацією, ніби розставляла квіти в салоні, готуючись до прийому гостей. Фабіан казав, що сценарій написаний доброю літературною мовою, але, оскільки ніхто з акторів так і не вимовив жодного слова, я не міг перевірити, наскільки слушна його оцінка. Він сказав, що фільм буде озвучений пізніше. Час від часу на екрані з'являвся юнак з ангельським обличчям у довгому рожевому вбранні, оздобленому хутром, з садовими ножицями в руках. Його очі задумливо дивилися з екрана. Іноді він сидів на високому позолоченому стільці, схожому на трон, у кам'яній залі, освітленій канделябрами, спостерігаючи, як гості в різних позах і комбінаціях звиваються в корчах оргазму. Вираз його обличчя залишався незмінним, але одного разу, коли любовна гра сягнула кульмінації, він неквапно взяв троянду з довгим стеблом і понюхав її.

На превелику радість, я почув, що Лілі, яка сиділа за Фабіаном, насилу стримує сміх.

— Сюжет нескладний,— пошепки пояснював Фабіан.— Дія відбувається десь у центральній Європі. Молодий хлопець з ножицями — принц. До речі, робоча назва фільму — «Сплячий принц». Він щойно одружився з прекрасною іноземною принцесою. Король, його батько, що буде знімthemся наступного тижня, хоче нащадка. Але хлопець ще невинний. Він не цікавиться дівчатами. Єдине, чим він захоплюється, це садівництво.

— То це тому в нього ножиці? — сказав я, переконуючись, що можу видушити з себе кілька слів. Можливо, це трохи зменшить моє збентеження.

— Звичайно,— нетерпляче відповів Фабіан.— Король попросив свою сестру, тітку принца,— її грає Надін,— збудити в юнака статевий потяг. Принцеса, його дружина, ридає на незайманому шлюбному ложі в одній із веж замку, чекаючи на принца. Але ніщо, як ви бачите, не може збудити його. Він дивиться на все затуманеними очима. Всі впадають у відчай. І тоді, як останній засіб, тітка починає танцювати перед принцом у прозорій сукні, тримаючи в зубах троянду. З очей принца спадає пелена. Він встає. Випускає з рук ножиці. Сходить з трону. Обіймає тітку. Починає з нею танцювати. Цілує її. Вони падають на моріжок. Кохаються. У замку свято. Король анулює шлюб з принцесою. Принц одружується зі своєю тіткою. В замку і в кущах навколо нього шаленіє святкова оргія. Через дев'ять місяців народжується син. І потім щороку, в день весілля, принц і його тітка у тому самому вбранні повторюють свій танок, і в цей час б'є дзвін. У цьому є якийсь східний колорит, але фільм приваблює. Є в ньому й побічні теми, наприклад, історія одного негідника, який зазіхає на трон... Але я не буду вам набридати.

Увімкнули світло. Мені довелося розіграти напад кашлю, щоб якось виправдати своє розпашіле обличчя.

— У кількох словах це все,— закінчив коментування Фабіан.— Це фільм з претензією, якщо ви розумієте, що я маю на увазі. Тому він має сподобатись і інтелектуалам, і всім іншим.

— Майлзе,— Надін Бонер, змінивши роль спокусниці, винної у кровозмішенні, на роль ділової жінки, встала зі свого стільця і повернулася до нас,— вам сподобалося? Всі просто попадають, хіба ні?

— Чудово,— захоплено мовив Фабіан.— Просто чудово. Ми зірвемо непоганий куш.

По дорозі до ліфта я намагався ні на кого не дивитися. Особливо старанно уникав погляду молодої американки, яка вирізнялася навіть у найбрутальніших сценах, і яку я, навіть коли їй натягнуть на голову мішок, упізнáю на будь-якому нудистському пляжі світу. Я помітив, що Лілі теж надто пильно вивчає підлогу в ліфті.

Коли ми прямували у пивницю на Єлісейських Полях, Надін взяла мене під руку.

— Що ви думаєте,— спитала вона,— про цю дівчинку? Дуже обдарована, правда?

— Надзвичайно,— погодився я.

— Вона займається цим тільки у вільний час,— повідомила Надін.— А взагалі вона вчиться у Сорбонні. Вивчає порівняльне літературознавство. У американок більше характеру, ніж у європейських дівчат. Ви згодні зі мною?

— Я не фахівець у цьому питанні. У Європі я всього кілька тижнів.

— Як ви гадаєте, фільм матиме успіх у Штатах? — запитала вона стурбовано.

— Я — оптиміст,— сказав я, уникаючи прямої відповіді.

— Я побоююсь, що багато чого в нашому фільмі публіка не збагне.

— Я б на вашому місці не хвилювався.

— Майлз теж такої думки,— зауважила Надін і, не знати чому, стисла мою руку.— Під час зйомок він поводився просто чудово. Для всіх у нього знаходилася усмішка. Вам теж треба побувати на зйомках. Там дуже тепла обстановка. Один за всіх і всі за одного. А як вони працюють! Залишаються після роботи, сидять до пізньої ночі — і жодної скарги! Звичайно, ми їм небагато платимо, але зірки одержать ще проценти від прокату, і це допомагає в роботі. Ви прийдете завтра? Ми будемо знімати сцену, де Прісцілла, одягнена черницею...

— На жаль, я приїхав у Париж в інших справах,— пояснив я.— І, отже, страшенно зайнятий.

— Приходьте, коли зможете. Без будь-яких церемоній.

— Дякую.

— Як ви думаєте, американська цензура пропустить наш фільм? — Вона знову була стурбована.

— Напевно. Я чув, що тепер вони пропускають усе. Але, звичайно, не виключено, що якийсь місцевий начальник поліції заборонить показ фільму і на деякий час закриє кінотеатр.— Сказавши це, я подумав, що якби сам був начальником поліції, то не вагаючись спалив би такий фільм. Але ж я не поліцейський. Хотів я цього чи ні, я вклав у цей фільм гроші. П'ятнадцять тисяч доларів! Я намагався говорити спокійно.— А як у Франції? — запитав я.— Усе буде гаразд?

— Хто його знає.— Вона знову якось двозначно схопила мене за руку.— Це жахлива країна. Якийсь старий піп виголосить у неділю своє казання, і наступного дня всі кінотеатри зачинять двері. Або дружина президента чи котрогось із міністрів під час прогулянки натрапить на

кінорекламу і... Ви не маєте уявлення, які вузьколобі бувають французи в питаннях мистецтва. На щастя, тут щотижня трапляється якийсь черговий скандал, що відвертає увагу від попереднього.— Раптом вона змовкла й пустила мою руку. Потім відступила на два кроки і стала вивчати мене поглядом.— Послухайте,— озвалася вона врешті,— у вас чудова фігура. Чи я помиляюся?

— Я багато катаюсь на лижах,— пояснив я.

— Ми ще нікого не знайшли на роль негідника,— сказала Надін.— Він знімається у двох цікавих епізодах. Один з Прісціллою, другий — з Прісціллою і молодою нубійкою. Це могло б вас трохи розважити.

— Дугласе, вам уже пропонують роботу? — вигукнув Майлз. Його голос, здавалося, мав здатність перекривати навіть шум міського транспорту.— Треба підтримати свої гроші!

— Ви дуже люб'язні, мадам,— сказав я Надін,— але, боюсь, якщо моя мати в Америці усе це побачить...— Мені було соромно згадувати в цій розмові свою померлу матір, але то був найкращий спосіб закінчити розмову.

— У Прісцілли теж є мати в Америці,— заперечила Надін.

— В Америці багато матерів. Але син я один,— зауважив я з ідіотською логікою.

— Згоджуйтесь,— вирішила заохотити мене Лілі.— Я допоможу вам вивчити роль. А найважчі місця ми зможемо пройти в готелі.

— Шкода,— сказав я, глянувши на неї.— Мені дуже хотілося б зайнятися цим. Але мене щохвилини можуть відкликати з Парижа.

Надін знизала плечима.

— Однією з вад у нашому бізнесі,— зауважила вона,— є брак нових людей. Завжди та сама обстановка, ті самі кульмінації. Можливо, ви все-таки спробуєте? У вас щось є — якась прихована сексуальність, як у молодого священика... Хіба не правда, Лілі?

— Абсолютна правда,— погодилась Лілі.

— Чудовий прояв розбещеності,— не вгавала Надін.— Невинний грішник. Новий погляд на речі. Служителі церкви гризтимуть пальці.

— Іншим разом,— сказав я твердо.

— Я попрацюю з вами сама.— І Надін знову подарувала мені свою невинну усмішку школярки.

Два кухлі пива, випиті один за одним, здається, збудили бородатого критика. Він почав жваво розмовляти з Надін по-французькому.

— Філіппе,— попросила Надін,— говоріть по-англійському. Серед нас є гості.

— Ми у Франції,— голосно пробурчав Філіпп крізь свою бороду.— Чому б їм не розмовляти по-французькому.

— Тому що ми, любий, тупі англосакси,— сказала Лілі.— І кожний француз знає, що нам бракує освіти.

— Він дуже добре говорить по-англійському,— мовила Надін.— Дуже добре. Він два роки працював в Америці. Був у Голлівуді. Писав критичні статті для «Кайє дю сінема».

— Вам сподобався Голлівуд? — спитав Фабіан.

— Я його ненавиджу.

— А його продукція?

— Її я теж ненавиджу.

— А французькі фільми ви любите? — запитала Лілі.

— Останнім фільмом, який мені сподобався, був «Бездиханний»,— відказав Філіпп і сьорбнув пива.

— Але ж він вийшов десять років тому,— здивувалася Лілі.

— Давніше,— доброзичливо погодився Філіпп.

— Це був дуже цікавий фільм,— впала в розмову Надін.— І доволі політичний.

— Скільки разів...— Він сердито повернувся до неї.— Скільки разів я казав тобі, що ці два поняття нероздільні.

Він говорив по-англійському з сильним акцентом, але досить непогано. Його очі сяяли. Він був з тих людей, що ладні сперечатись і на санскриті. У мене було таке враження, що заради того, щоб хтось згодився з ним під час суперечки, він готовий вистрибнути з вікна.

— Скажіть мені, друже,— щиро і сердечно мовив Фабіан,— що ви думаєте про наш маленький опус?

— Merde [2].

— Справді? — Лілі видавалася здивованою.

— Філіппе,— застерегла його Надін.— Прісцілла розуміє французьку. Ви не повинні недооцінювати її гри.

— Дарма,— мовила Прісцілла своїм чистим голосом дівчинки, вигодованої справжньою маїсовою кашею.— Я ніколи не сприймала французів серйозно.

— Ми з вами в місті, де Расін поставив «Федру», де помер Мольєр,— запалився критик,— де Флобер захищав у суді свою «Мадам Боварі», де після прем'єри «Ернані» на вулицях виникла демонстрація, де вітали Гейне з його віршами, писаними чужою мовою, і де Тургенєв знайшов свою другу домівку.— Борода Філіппа наелектризувалася в запалі суперечки, язик зі смаком вимовляв великі імена.— А в наш час у новому виді мистецтва — в кіно — ми, зрештою, маємо «Велику ілюзію», «Заборонені ігри»... А що ми збираємось обговорювати сьогодні? Позбавлену смаку спробу збудити найниціші бажання...

— Ти так говориш, любий,— спокійно зауважила Надін Бонер,— ніби ти надто гарний, щоб спати з жінками. Я можу довести протилежне.

Критик поглянув на неї і махнув офіціантові, щоб той приніс ще пива.

— Що ви мені показали? Злягання з пустопорожньою американською лялькою...

— Cheri [3],— цього разу Надін говорила доволі різко,— хіба ти сам не підписуєш петицій проти расизму?

— Не хвилюйся, Надін,— сказала Прісцілла. Вона саме уминала величезну порцію вершкового морозива, политого зверху шоколадом.— Я ніколи не сприймаю французів серйозно.

Марокканець люб'язно усміхнувся. Його знання англійської мови явно бракувало для того, щоб зрозуміти цю високоінтелектуальну бесіду на теми естетики.

— «Зроблено у Франції»,— вів своєї критик,— «написано у Франції», «створено у Франції», «намальовано у Франції». Запам'ятайте,— він жестом обвинувача вказав пальцем на Надін.— Прошу запам'ятати, що це означає Славу! Відданість прекрасному, мистецтву, моменти

---

[1] Занудистий *(франц.)*.
[2] Лайно *(франц.)*.
[3] Любий *(франц.)*.

найвищого натхнення людства. А що означає в а ш е «зроблено у Франції»? Замилування оргіями?

— Браво, браво! — вигукнула Лілі.

— Англійці тепер також відзначаються легковажністю вдачі,— сказав критик, перехиляючись через стіл і погрозливо наставляючи на Лілі свою бороду.— Імперії більше не існує.

— Слухайте, друже,— приязно мовив Майлз,— вам не здається, що ви, коли можна так сказати, трохи відхилилися від теми?

— Мені здається, сер,— відрубав Філіпп,— що я, коли можна так сказати, нікуди не відхиляюсь. І взагалі, яку тему ви маєте на увазі?

— По-перше, як трохи заробити,— пояснив Майлз.— Наскільки мені відомо, в цілому це не суперечить французькому характеру.

— Але це й не одвічна риса французької вдачі, а прояв капіталізму у Франції. Ми маємо на увазі різні речі, мосьє.

— Гаразд,— лагідно мовив Майлз,— облишмо тему грошей. І дозвольте мені нагадати, що найбільше порнографічних фільмів і... гм... найвідвертіші з них випускають Швеція і Данія, котрі, якщо не помиляюся, мають уряди, складені з соціалістів.

— Скандінави! — пирхнув критик, виражаючи цим своє презирство до північних народів.— Яке знущання над словом «соціалізм»! Чхати я хотів на таких соціалістів.

Фабіан зітхнув.

— З вами, Філіппе, дуже важко мати справу.

— У мене є власні погляди,— сказав Філіпп.— І соціалізм я визначаю по-своєму.

— Подобається нам це чи ні, але ми живемо в країнах, що мають свою історію, свої смаки, свої потреби...

— Чхати мені на країни, де люди дістають насолоду від такого г.., яке ми бачили сьогодні! — І Філіпп замовив ще два пива. В сорок років він буде схожий на пивне барило.

— Сьогодні ми з моїм молодим другом були в Луврі,— лагідно промовив Фабіан, вказуючи на мене.— А вчора я розважався тим, що відвідав Же де Пом. Там зібрано картини імпресіоністів.

— Мені не треба розповідати, які в Парижі музеї, мосьє,— холодно зауважив Філіпп.

— Вибачте,— сказав Фабіан.— А скажіть, будь ласка, вам не подобається те, що виставлено в цих музеях?

— Не все,— неохоче відповів Філіпп.— Там є й непогані речі.

— Гола натура, зображення людей в обіймах одне одного, мадонни з великими персами, богині, що обіцяють простим смертним різні види плотських утіх, прекрасні молоді хлопчики, напівроздягнені принцеси... Хіба вам усе це не подобається?

— Я не розумію, мосьє, до чого ви ведете,— мовив Філіпп, проливаючи пиво собі на бороду.

— Я маю на увазі,— пояснив Фабіан, демонструючи взірець терпіння і доброзичливості,— що на всіх стадіях розвитку нашої цивілізації митці різними засобами зображали об'єкти сексуального потягу — священного і мирського, піднесеного і ницого, всі види фантазії в цьому напрямку. Учора, наприклад, я, певно, вдесяте радо вивчав велике полотно Мане «Сніданок на траві», де дві чарівні дами лежать голі на траві, а двоє їхніх супутників з утіхою дивляться на них і...

— Я знаю цю картину,— мовив Філіпп, позіхнувши.— Говоріть далі.

— Звичайно ж,— задоволено промовив Фабіан,— мосьє Мане не мав наміру переконувати глядачів, що нічого не сталося до моменту, зображеного на картині, і що н і ч о г о не станеться після цього. Отже, я дістаю враження, що ця делікатна ситуація мені знайома, що за нею стоїть... Ви відчуваєте, до чого йдеться?

— Я вас розумію,— тепер Філіпп уже говорив похмуро,—а не тільки відчуваю, до чого йдеться.

— Можливо,— сказав Фабіан,— якби Мане мав більше часу, він змалював би й те, що відбувалося до даного моменту спокою і після нього. І, певно, це не дуже відрізнялося б від сцен, які ми побачили сьогодні ввечері. Можна погодитись, що Надін не такий видатний діяч мистецтва, як Мане, а мила маленька Прісцілла не така безкінечно привабліва, як ті дами на полотні, але в будь-якому разі фільм Надін має в основі ту саму ідею, що й творіння Мане...

— Браво! — вигукнула Надін.— Він, до речі, завжди вимагає від мене любощів на природі. Не заперечуй цього, Філіппе. Пам'ятаєш, останнє літо в Бретані?

— Я нічого не заперечую,— з нещасним виглядом сказав Філіпп.

— Секс, любощі чи як би ви це ще назвали,— голосно провадив Фабіан,— це не просто людська плоть. Завжди в цю тему вноситься елемент фантазії. Кожна епоха має своїх митців, які, завдяки своїй фантазії, поглиблюють, удосконалюють або просто роблять доступними ці поняття. Тож і Надін використовує свої скромні можливості. Пробач мені, люба...— Він нахилився і по-батьківському поплескав Надін по руці.— Надін намагається збагатити уяву своїх сучасників. І я вважаю, що в наш похмурий, безрадісний, з обмеженою фантазією вік її спроби треба вітати, а не критикувати.

— Майлз кого хоче заговорить,— озвалася Лілі.

— Цілком з вами згоден,— сказав я, згадавши, як одного разу Фабіан зміг умовити й мене. І раптом подумав, що, можливо, він юрист, якому заборонили працювати за фахом. І, без сумніву, на те були дуже серйозні причини.

— Коли-небудь, мосьє,— з гідністю промовив Філіпп,— я продовжу нашу дискусію рідною мовою. Англійська мене зв'язує.— Він підвівся.— Завтра мені рано вставати. Заплати по рахунку, Надін, і ходімо шукати таксі.

— Не турбуйся, Надін,— поквапився Фабіан, хоч Надін і не ворухнулася, щоб дістати гаманець.— Закуска за наш рахунок.— Я звернув увагу на займенник у множині.— Дякую тобі за чудовий вечір.

Ми всі встали, і Надін розцілувала Фабіана в обидві щоки. А мені тільки потиснула руку. Я був трохи розчарований. Незважаючи ні на що, фільм усе-таки вплинув на мене. Дотик її вуст мене б підбадьорив. Цікаво, як міг молодий марокканець, що був її партнером принаймні у двох любосних сценах, спокійно стояти збоку і спостерігати, як вона йде геть з іншим чоловіком. «На те вони й актори,— подумав я.— Певно, для них це різні речі».

— Ви живете десь неподалік? — спитав Фабіан у міс Дін.

— Так, зовсім близько.

— Може, провести вас додому?..

— Дякую, не треба. Я не йду додому,— відповіла Прісцілла.— В мене побачення з нареченим.— Вона подала мені руку, і я потиснув

її.— До побачення, зустрінемось у церкві,— сказала вона. Я відчув у своїй долоні згорнутий клаптик паперу і вперше поглянув їй прямо в очі. У куточку рота в неї лишилося трохи шоколаду, але її очі були глибокими синіми морями з навальними припливами, і в них ховалися незчисленні багатства.

— До зустрічі,— відповів я їй і затиснув у руці папірець. Вона пішла.

Надворі була лагідна зимова паризька ніч. Попрощавшися з Прісціллою, марокканцем і кінооператором, я сунув руку в кишеню, де лежав згорнутий папірець. Я розгорнув його і при світлі вуличного ліхтаря розгледів написаний на ньому номер телефону. Поклавши папірець назад у кишеню, я пішов наздогнати Фабіана і Лілі.

— Ви раді, Дуг, що приїхали в Париж? — спитав Фабіан.

— Сьогодні видався непоганий день,— мовив я розважно.— І дуже повчальний.

— Це тільки початок,— пообіцяв Фабіан.— Попереду в нас багаті перспективи.

— Ви справді вірите у все те, про що так пишномовно розбалакували? — спитав я його.— Про Мане, Надін та інших?

Фабіан засміявся.

— На початку розмови, звичайно, не вірив,— признався він.— Це моя звичайна реакція на теревені французів про Расіна, Мольєра або Віктора Гюго. Але потім я щиро відчув, що, беручи участь у створенні цього фільму, стаю покровителем мистецтв. Ви, звичайно, теж,— квапливо додав він.

— Але ж ви не збираєтесь писати в титрах своє ім'я... н а ш і імена? — стурбовано запитав я.

— Ні,— майже з жалем відповів Фабіан.— Це було б занадто. Але нам треба придумати для нашої компанії якусь назву. Лілі, в тебе є ідеї? Ти завжди була дотепною дівчинкою.

— Фірма «Глибше»,— не забарилася з відповіддю Лілі.

— Люба, не будь вульгарною,— поважно сказав Фабіан.— Не забувай, ми сподіваємося, що «Таймс» дасть рецензію на наш фільм. Завтра вранці треба буде добре подумати. До речі, Дугласе, ви повинні добре виспатися. Ми встанемо о п'ятій. Нам треба виїхати в Шантійї на тренування.

— Яке ще тренування?

Я не мав ні найменшого уявлення, де те Шантійї. Спершу я подумав, що це якесь спеціальне місце, де актори порнографічних фільмів відновлюють спортивну форму. Бо те, що мені довелося бачити на екрані, вся та еквілібристика, напевно, вимагала від чоловіків і жінок не меншого фізичного напруження, ніж від боксерів-професіоналів найлегшої ваги протягом десятираундового бою.

— На тренування нашого перегонового коня,— відповів Фабіан.— Сьогодні вранці, коли ми повернулися з Лувру, портьє віддав мені телеграму. До речі, як вам сподобався Лувр?

— Дуже. То що там з конем?

— Телеграма була від мого приятеля з Кентуккі. Якимось чином він дізнався про тріщину і ще не певен, чи купить нашого коня...

— О боже! — видихнув я.

— Не журіться передчасно, дорогий мій,— заспокоїв мене Фабіан.— Мій приятель хоче побачити коня бодай в одному заїзді, перш ніж вкласти в нього гроші. І в нас немає підстав його звинувачувати. Хіба не так?

— Так. Але є підстави звинувачувати вас.

— Боюсь, ви не з того починаєте нашу дружбу,— образився Фабіан.— Вам просто треба поговорити з тренером. Він дуже вірить у нашого коня. Все, що він повинен зробити, це виставити коня на перегони, коли той буде в найкращій формі. Звуть тренера Кумбс. Це англійське ім'я, але його сім'я живе в Шантійї з часів королеви Жозефіни. А вловити мить, коли коня можна виставити на змагання, він уміє, у цих справах він справжній чудодій. Йому випадало вигравати кіньми, яких можна було віддавати водовозам. До речі, в Шантійї вам дуже сподобається. Всі аматори кінних перегонів, опинившись у Парижі, неодмінно відвідують Шантійї.

— Але я не люблю коней,— вирвалося в мене.— Я їх просто ненавиджу. І не бажаю про них чути.

— Дугласе,— лагідно сказав Фабіан, коли ми підійшли до готелю, — у вас так багато всього попереду! — Він поторсав мене за плече, як давнього друга.— І ви з усім упораєтесь, я вам це гарантую.

Я повернувся до своєї кімнати, поглянув на ліжко, сів і вп'явся очима в телефон. Згадавши деякі сцени з фільму, який ми дивилися ввечері, я зрозумів, що спати не зможу. Спустившись у бар, я взяв віскі з содовою. Поволі випив, потім витяг записку Прісцілли Дін і поклав біля себе.

— Де тут телефон? — запитав у бармена.

— Внизу,— відповів той.

Я пішов униз, назвав черговій номер, зайшов у кабіну, на яку мені вказала дівчина, і підняв трубку. Спочатку була тиша, потім сигнал «зайнято». Я послухав його з півхвилини, потім поклав трубку. «Нехай так і буде»,— мовив у думці і, повернувшись у бар, розрахувався. Через десять хвилин я вже був у ліжку.

Коня звали Rêve de Minuit[1]. Лілі, Фабіан, я і тренер Кумбс стояли на одній з повитих вранішнім туманом алей лісу в Шантійї, спостерігаючи, як жокеї прогулювали коней. Була сьома година ранку, і в лісі було холодно. Мої черевики й холоші штанів змокли. У своєму старому запиленому пальті зеленавого кольору — часів роботи в «Св. Августіні» — я відчував себе неприкаяним у лісі, де смерділо вологим листям і розпареними кіньми. Фабіан, навпаки, дуже добре підготувався до цієї поїздки: був одягнений у коротеньку брезентову мисливську куртку, вельветове галіфе й чоботи зі шнурівкою. На голові в нього хвацько сидів твідовий ірландський картуз, вуса виблискували від роси. Можна було подумати, ніби світанок — це його найулюбленіша пора дня або ніби він усе своє життя тримав табун перегонових коней. В усякому разі, жодному тренерові не вдалося б зробити його об'єктом жокейських жартів.

Лілі також була вдягнена вдало — високі коричневі чоботи і простора підперезана паском спортивна куртка. Її й без того чудовий, анг-

[1] Опівнічний Сон *(франц.)*.

лійський колір обличчя на вогкому лісовому повітрі видавався неповторно досконалим. Якщо я збираюся лишатися в їхній компанії,— а з усього видно, що навряд чи мені вдасться розв'язатися з ними,— мені треба буде поклопотатися про свій гардероб.

Кумбс, крихітний старий чоловічок з рум'яним обличчям і хитрим поглядом, звиклий більшу частину свого життя проводити надворі і тому дуже голосно розмовляти, показав нам нашого коня. Як на мене, він нічим не відрізнявся від інших тварин такої самої коричневої масті, з круглими дикими очима і тонкими (чи не занадто тонкими?) ногами.

— Жеребчик іде непогано, дуже непогано,— поділився своїми спостереженнями Кумбс. Потім нам довелося відступити за дерева, бо якийсь кінь раптом поскакав прямо на нас.— У морозяні дні вони всі трохи нервують,— поблажливо пояснив Кумбс.— А цей — зовсім молоденький, дволіток. У такому віці вони дуже грайливі.

Нарешті жокей упорався з конем, і ми змогли вийти з-за дерев.

— То що там з тріщиною, Джеку? — спитав Фабіан. Знавець скульптури й живопису, який учора водив мене по Лувру, а потім сперечався з кінокритиком про Мане, сьогодні демонстрував фахову обізнаність у конях, у радощах і бідах кінської раси.

— Гадаю, вам нема чого турбуватися,— сказав Кумбс.— Йде він дуже добре.

— А коли він буде готовий до перегонів? — Я вперше розкрив рота, відколи мене познайомили з тренером.— Тобто коли зможе брати участь у змаганнях?

— Ну, друже,— Кумбс замислено похитав головою,— це вже інше питання. Ви ж не будете підганяти жеребчика? Самі бачите, він ще не зовсім готовий.— У нього була неприємна англо-ірландська манера розмовляти, хоч його сім'я жила у Франції ще з часів королеви Жозефіни.

— З його вигляду не скажеш, що кілька тижнів роботи завдадуть йому якоїсь шкоди, — мовив Фабіан.

— Але він все ще дуже обережно ступає на одну ногу,— зауважила Лілі.

— Мадам, ви це помітили? — Кумбс усміхнувся до Лілі.— Але ви повинні розуміти, що це в нього скоріше психологічне. Після того випадку.

— Так, — погодилась Лілі. — Я зустрічалася з такими випадками й раніше.

— Приємно мати справу з власниками, що не метушаться без причини.— І Кумбс усміхнувся їй ще ширше.

— Але ви можете сказати, коли він буде готовий? — вперто повторив я своє запитання, пам'ятаючи про шість тисяч доларів, вкладені в той Опівнічний Сон.— Два тижні? Три тижні? Місяць?

— Хе-хе... — Кумбс знову спохмурнів.— Я дуже не люблю зв'язувати себе певними строками. І не люблю давати надії власникам коней, а потім розчаровувати гарних людей.

— І все-таки, приблизно ви можете знати? — наполягав я.

Кумбс поглянув на мене, і його очі, сховані серед безлічі маленьких зморщок, стали раптом холодні, мов крига.

— Так, приблизно я знаю. Але це нічого вам не дасть. В і н сам скаже, коли буде готовий.— Кумбс весело всміхнувся, і його очі вмить відтанули.— Що ж, сьогодні ми, здається, надивилися всякого. Час піти поснідати. Дозвольте, мем...— Він галантно запропонував Лілі руку і повів її через ліс.

— Дугласе, ви повинні обережніше поводитися з цими людьми,— тихо сказав Фабіан, поки ми йшли поміж деревами.— Вони дуже вразливі. А цей — один з найдосвідченіших у своїй справі. Нам пощастило, що він працює на нас. Ви повинні дати їм право самим вирішувати, як робити своє діло.

— Але це ж наш жеребець! Наші шість тисяч монет.

— Не треба так говорити, коли він може вас почути. О, сьогодні буде чудовий день.— Ми вибралися з лісу, коли сонце вже пробивалося крізь туман, граючи на лискучих крупах коней, яких відводили у стайню.— Хіба це не радує ваше серце? — спитав Фабіан і в захваті широко розкинув руки.— Цей чудовий гордий сільський краєвид у свіжому сонячному сяйві, ці прекрасні делікатні тварини...

— От-от, делікатні,— кинув я не дуже люб'язно.

— Я вірю в майбутнє,— твердо сказав Фабіан.— Більше того, я висловлю передбачення, що перш ніж нам пощастить залагодити інші наші справи, ми досягнемо великих успіхів саме в цьому виді спорту. І не тільки з нашим шеститисячним невдахою. Уявіть собі, як колись ви приїдете в Шантійї і побачите, що тут виступають двадцять прекрасних коней, і всі вони — ваші. Уявіть собі, як ви сидітимете у власній ложі і спостерігатимете перед заїздом парад ваших кольорів...

— Я можу собі уявити все, що завгодно,— сказав я кисло.— Аби тільки так воно було.— Мушу признатися: хоч як старанно я це приховував, але на мене теж подіяли чари і цього прекрасного місця, і коней, і хитрого старого тренера. Я не поділяв маніакального оптимізму Фабіана, але не міг не піддатись силі його мрій.

Якщо спекуляції золотом, участь у виробництві порнографічних фільмів, створених за сценарієм невідомого іранця і за участю юної американської німфоманки, що вивчає в Сорбонні літературознавство, дадуть мені змогу бодай тридцять днів на рік тішитися подібними ранками, я буду повсюди вдячно слідувати за Фабіаном. Нарешті вкрадені мною гроші принесли мені радість. Я глибоко вдихнув свіже сільське повітря, перш ніж сісти снідати за довгий стіл у вітальні Кумбсів, стіни якої були прикрашені поличками з призами та кубками, зібраними за довгі роки. Старий налив нам по добрій чарці кальвадосу, а потім ми заходилися коло сніданку разом з його дружиною, рожевою пухкою жінкою, та десятком хлопців і дівчат — жокеїв. Аромат кави й бекону змішався в кімнаті з гострим запахом чобіт. Я не міг собі уявити раніше, що десь на землі ще існують такі прості й сердечні люди, тому, коли Кумбс підморгнув мені через стіл і сказав: «В і н сам скаже, коли буде готовий»,— я теж підморгнув йому і підняв свою чашку з кавою за здоров'я старого тренера.

14

— Гадаю, настав час подумати нам про Італію,— мовив Фабіан.— Люба, як ти ставишся до Італії?

— Вона мені дуже подобається,— сказала Лілі.

Ми сиділи в ресторані «Шато Мадрід», розташованому на скелі, що здіймалася над Середземним морем. Десь далеко внизу у блідорожевому вечірньому повітрі тьмяно виблискували вогні Ніцци й інших прибережних поселень. Ми пили шампанське «Мое е Шандон», яке мені дедалі більше смакувало, і чекали, поки принесуть вечерю. Власне, пити шампанське ми почали ще в нічному «Голубому експресі», що

привіз нас сюди з Парижа. З нами приїхав також старий Кумбс, який провів у нашій компанії ніч і першу половину дня. Після двох тижнів упертої праці кінь нарешті «сказав» тренеру, що готовий виступати. І виступив. У четвертому заїзді на зимових перегонах у Кані, що відбувся в той день опівдні, він прийшов перший. Приз — сто тисяч франків, тобто близько двадцяти тисяч доларів. Джек Кумбс знову підтвердив своє вміння обирати змагання. На жаль, йому треба було одразу ж після перегонів вилетіти в Париж, і нам довелося відмовитись від насолоди відзначити з ним цей виграш. А мені було б цікаво порахувати, скільки пляшок шампанського упереміж з коньяком міг подолати цей чоловік за один день!

Коли ми повернулися до готелю, щоб переодягнутись до вечері, Фабіан подзвонив у Париж і в Кентуккі. У Парижі він дізнався, що того самого вечора закінчилися зйомки «Сплячого принца» і після перегляду ще не готового для показу фільму представники кінопрокату Японії і Західної Німеччини запропонували свої ціни.

— Самого цього вже більш ніж досить,— сказав Фабіан із задоволенням,— щоб перекрити наш вклад у фільм. А попереду ще майже весь світ! Надін в екстазі. Вона навіть збирається зняти чисту картину.

Трохи згодом він сказав мені, що того дня ціни на золото підскочили ще на п'ять процентів.

Приятель Фабіана з Кентуккі був приголомшений новиною про перемогу Опівнічного Сну, але хотів ще раз проконсультуватися зі своїм партнером, перш ніж вирішити остаточно. Пізніше він передзвонить нам у ресторан.

Шампанське, чудовий краєвид, ранковий тріумф, ціна золота, новини від Надін, смакування добірної їжі, товариство Лілі Еббот, що сиділа між нами у всій своїй красі, навіювали на мене дружні почуття до цілого світу, а особливо до людини, яка вкрала в цюріхському аеропорту мою валізу. Я зробив відкриття, що союзники і вороги — взаємозамінні величини; про це, до речі, свідчило й те, що першими покупцями нашого фільму були представники саме німецького та японського кінопрокату.

Якби Опівнічний Сон не виграв, я, мабуть, ладний був би скинути Фабіана зі скелі прямо в море. Але кінь виграв, і я із захватом дивився на гарне вусате обличчя.

— А ви назвали приятелеві з Кентуккі можливу ціну? — закортіло мені спитати

— Я сказав, приблизно п'ятдесят,— відповів Фабіан.

— П'ятдесят чого?

— Тисяч доларів.— У його голосі чулося роздратування.

— Вам не здається, що це трохи занадто для коня, купленого за шість тисяч? — спитав я.— Ви не відлякаєте покупця?

— Насправді, Дугласе,— Фабіан замислено подивився у свою склянку,— він коштує не шість тисяч. Я повинен вам у дечому зізнатися. Я заплатив за нього п'ятнадцять тисяч.

— Але ж ви казали...

— Я пам'ятаю, що казав. Просто я боявся злякати вас і вирішив поступово привчати до чималих сум. Якщо ви мені зараз не вірите, можу показати квитанцію.

— Ні, я вже не маю щодо вас жодних сумнівів,— запевнив я його, і це була цілковита правда.— А як з п'ятнадцятьма тисячами на фільм? Може, й там будуть якісь корективи?

— Ні, даю вам слово честі.— Він підняв свій келих.— За Опівнічний Сон. — Ми радісно цокнулися. За той час, що кінь пройшов шлях від хворого невдахи до переможця в трьох заїздах, я дуже прив'язався до тварини. І мені було шкода з ним розлучатися, про що я й сказав Фабіану.

— Боюсь, мій друже, вам властиві інстинкти банкрута,— відповів він мені.— Ви ще не настільки багаті, щоб володіти тими кіньми, яких любите. Те саме і щодо жінок.— Він багатозначно поглянув на Лілі. В Парижі стосунки між ними стали дещо напружені. Можливо, до цього спричинилися доволі часті ділові наради Фабіана з Надін Бонер, які відбувалися о будь-якій порі доби. Я, навпаки, старанно уникав поїздок на студію, де знімався фільм, і більше не бачив людей, зв'язаних з його постановкою.

— Знаєте, що нам треба зробити? — раптом пожвавився Фабіан.— Купити машину. Ви нічого не маєте проти «ягуара»?

Ні я, ні Лілі не мали нічого проти «ягуара».

— «Мерседес» буде занадто впадати в очі,— зауважив Фабіан.— Ми не повинні справляти враження нуворишів. Крім того, я хотів би зробити дещо залежне від мене для бідної старої Англії.

— Отак і треба казати,— пожартувала Лілі.

Офіціант приніс чорну ікру.

— Залиште, будь ласка, тільки лимон.— Фабіан відсунув таріль з крутими яйцями та цибулею.— Дозвольте нам не псувати насолоди.

Офіціант ложкою насипав кожному гірку сіруватих перлів. Я куштував ікру вчетверте за все своє життя. І добре пам'ятаю три попередні рази.

— Отже, ми вилітаємо в Цюріх,— оголосив Фабіан.— У мене є невелика справа в цьому діловому місті. Там ми й купимо машину. Я вважаю, що чесні торговці автомобілями є тільки в Швейцарії. Крім того, там є один першокласний готель, який я дуже хочу показати Дугласу.

«Що, якби зараз,— подумав я,— старого доброго Майлза Фабіана побачили в Лоуеллі, штат Массачусетс? Або якби мене побачив Друсак?..» В наступну мить я пожалкував, що згадав про Друсака. До речі, Фабіан і досі не поцікавився, звідки в моїй валізі взялися ті сімдесят тисяч доларів, а я сам теж не квапився розповідати. В Парижі Фабіан більшу частину дня проводив на зйомках. Він називав це «стежити за виробництвом», а я тим часом оглядав місто. Коли ж ми сходилися, майже завжди з нами була Лілі. Я був певний, що жоден з нас не має бажання ознайомлювати її з деталями нашого партнерства. А сама вона, коли й дивувалася з того, що її несподіваний нічний партнер у флорентійському готелі виявився близьким приятелем і компаньйоном її багаторічного коханця, то ніяк цього не виказувала. Я прийшов до висновку, що вона воліла нікого ні про що не питати, поки її годують, обожнюють і водять по цікавих місцях. У неї була аристократична зневага до механізму підготовки подій. Вона належала до тих жінок, яких просто не можна уявити собі в кухні або в конторі.

— Мені здається, настав час зачепити в нашій розмові одну делікатну тему, — мовив Фабіан, спритно намазуючи ікру на тости так, щоб не загубити жодного зернятка.— Це питання кількості. Точніше, число «три».— Він поглянув на Лілі, потім на мене.— Ви здогадалися, що я маю на увазі?

— Ні,— щиро признався я.

Лілі мовчала.

— Це число не зовсім підходить для подорожей,— вів далі Фабіан.— Воно веде до розбрату, ревнощів, трагедій.

— Тепер і я все зрозумів,— сказав я, відчуваючи, що несподівано зашарівся.

— Гадаю, ви погодитесь, Дугласе, що Лілі — надзвичайно гарна жінка.

Я ствердно кивнув.

— А Дуглас — дуже привабливий молодик,— по-батьківському лагідно вів Фабіан.— І стане ще привабливішим, коли звикне до багатства і справить собі новий гардероб, а ми йому допоможемо це зробити, тільки-но приїдемо в Рим.

— Так,— озвалася Лілі. Вона сиділа, втупившись у свою тарілку.

— Треба дивитися правді в обличчя. Я старший за вас обох. Гадаю, ніхто не стане цього заперечувати. Шанси для біди дуже великі — Фабіан наклав собі ще ікри.— Якщо у вас, Дугласе, є дама, яку ви могли б узяти з нами в подорож, чому б вам не зв'язатися з нею?

В ту ж мить хвиля ніжності, змішаної з жалем, принесла мені образ Пет. Роки, проведені в «Св. Августіні», не сприяли згадкам про неї. Захисне крижане заціпеніння, яке найшло на мене того останнього дня у Вермонті, тепер у компанії Фабіана й Лілі почало відтавати. Я признався собі, що хотів цього чи ні, а знов розкрився для давніх почуттів, давніх уподобань, для згадок про минулі втіхи. Але якби Пет і була зараз вільна, важко сказати, як вона поставилася б до моїх стосунків з Фабіаном і до нашого нинішнього способу життя. Дівчині, що віддавала більшу частину свого скромного заробітку шкільної вчительки на допомогу втікачам з Біафри, навряд чи сподобалася б людина, яка ложками їсть чорну ікру. Та і я сам — через ту ж таки причину. Евелін Коутс була б кращою кандидаткою на місце в нашій маленькій групі, вона стала б цікавою компаньйонкою і для Лілі, і для Фабіана. Але хто знає, якою вона виявиться на цей раз — ніжною, як тієї останньої неділі в моєму номері, чи гостроязиким вашінгтонським службовцем і діловою коханкою, яку я зустрів на коктейлі у Хейлів? Треба також враховувати, що одного дня нас із Фабіаном можуть викрити. Навряд чи її кар'єрі урядового юриста сприятиме, якщо одного дня її затаврують як приятельку двох злодіїв.

— Боюся, що зараз я нікого не можу пригадати,— визнав я свою поразку.

На обличчі Лілі, здається, майнула невловна усмішка.

— Лілі,— не вгавав Фабіан,— а чим тепер займається твоя сестра Юніс?

— Розважається з Голдстрімською гвардією,— кинула Лілі.—Або з Ірландською гвардією. Я забула, хто нині чергує в палаці.

— Як ти думаєш, схоче вона приєднатися до нас на деякий час?

— Думаю, що схоче,— відповіла Лілі.

— А вона зможе, якщо ми дамо їй телеграму, зустрітися з нами завтра ввечері в готелі «Бор-о-Лак» у Цюріху?

— Цілком імовірно,— сказала Лілі.— Юніс легка на підйом. Коли ми повернемось до готелю, я дам їй телеграму.

— Ви згодні, Дугласе?

— Чому б ні? — Як на мене, все це було занадто цинічно, але я й сам тепер був повноправним членом компанії циніків, що харчуються чорною ікрою і живуть поміж Парижем і Римом.

До столика підійшов метрдотель і повідомив, що Фабіану дзвонять з Америки.

— То що ви скажете, Дугласе? — спитав він, встаючи від столу.— На скільки ви згодні знизити ціну? Сорок тисяч вас влаштовує?

— Лишаю це на ваш розсуд. Мені ніколи раніше не траплялося продавати коней.

— Мені теж,— посміхнувся Фабіан.— Що ж, усяка справа колись робиться вперше.

Він пішов за метрдотелем на терасу.

Я чув, як Лілі по-аристократичному акуратно, але твердо гризе свій тост. Цей звук мене дратував. До того ж я відчував, що вона допитливо дивиться на мене.

— Це ви,— спитала вона нарешті,— розбили лампу на голові у Майлза?

— Він сказав, що це я?

— Він сказав, що то було маленьке непорозуміння.

— Може, облишимо цю тему?

— Як хочете... Ви розповіли йому про Флоренцію?

— Ні. А ви?

— Я не ідіотка,— відказала вона.

— Він щось підозрює?

— Він занадто гордий, щоб підозрювати.

— А куди ми поїдемо звідси?

— По Юніс,— спокійно повідомила Лілі.— Вона вам сподобається. Вона подобається всім чоловікам. Протягом місяця чи щось коло того. Я з нетерпінням чекаю на цю подорож.

— А коли вам треба повертатися до Джока?

Лілі хижо зиркнула на мене.

— Звідки ви знаєте про Джока?

— Не має значення,— відповів я. Вона образила мене, подарувавши без жодних вагань своїй сестрі, і тепер я хотів хоча б трошки підтримати почуття власної гордості.

— Майлз сказав, що він ніколи більше не гратиме в карти. Ви не знаєте, чому він так вирішив?

— У загальних рисах.

— А ви не збираєтесь мені про це розповісти?

— Ні.

— Майлз дуже непроста людина,— сказала вона замислено.— Понад усе він любить гроші. Будь-чиї. Стережіться його.

— Дякую. Я буду обережний.

Вона нахилилася вперед і, торкнувши мене за руку, сказала ніжно:

— Я чудово провела час у Флоренції.

Мені раптом захотілося схопити її, ублагати її встати з-за столу і втекти зі мною.

— Лілі...— почав я неквапно.

Вона застережливо підняла руку.

— Любий, не будьте занадто сентиментальним. І запам'ятайте це на майбутнє.

Повернувся Фабіан, його обличчя було дуже серйозним.

— Я змушений був збавити ціну,— сказав він, сідаючи. Потім зробив собі ще один бутерброд з ікрою.— Продано за сорок п'ять тисяч.— Він усміхнувся радісно й безтурботно, як маленький хлопчик.— Думаю, нам треба замовити ще пляшку шампанського.

Я сів за великий, оздоблений різьбою письмовий стіл у своєму номері. На порозі кімнати я розпрощався з Лілі і Фабіаном. Вони жили в сусідньому номері, що, як і мій, виходив вікнами на Середземне море. Лілі на прощання поцілувала мене в щоку, а Фабіан міцно потиснув руку.

— Бажаю вам добре виспатись, друже,— сказав він.— Я хочу завтра вранці, перед від'їздом, показати вам місто.

Після шампанського я почував себе трохи п'яненьким, але спати мені не хотілося. Я дістав з шухляди аркуш паперу з емблемою готелю і став писати майже наздогад: «Кінь — двадцять тисяч. Золото — п'ятнадцять тисяч. Карти — тридцять шість тисяч. Фільм...»

Потім я зачаровано подивився на написане. Раніше, навіть непогано заробляючи в авіакомпанії, я ніколи не дбав про свій рахунок у банку, пам'ятав його тільки з точністю до сотні, не знав, скільки грошей лежить у мене в кишенях. Тепер я вирішив займатися підрахунками щотижня. Або, якщо так буде й далі, щодня. Я відкрив для себе одну з найбільших утіх багатої людини — додавати гроші до грошей. Числа на папері давали мені більше насолоди, ніж речі, які я міг би купити за свої гроші. Що це — вада чи ні? І чи слід її соромитись? Треба обмізкувати це згодом.

З сусіднього номера долинув недвозначний шум, і я спохмурнів. Наскільки я можу довіряти Фабіану? Він поводиться з грішми, і своїми, і чужими, м'яко кажучи, безцеремонно. А я не знаю про нього нічого такого, що свідчило б про його фінансову чесність. Завтра вимагатиму підписання офіційної угоди. Але й при наявності такого документа, мені ні в якому разі не можна випускати його з поля зору.

Коли я нарешті задрімав, мені наснився брат Генрі, який сумно сидів за своїми обчислювальними машинами, підраховуючи чужі гроші.

Уранці ми нарешті дістали змогу поговорити. Лілі подалася до перукарні, щоб дати лад зачісці, а Фабіан сказав, що хоче показати мені музей у Сен-Поль-де-Вансі.

Ми виїхали з Ніцци. Ранок був чудовий, ліворуч від нас спокійно хлюпало море, машин на дорозі майже не було. Фабіан сидів за кермом орендованої машини і вів її дуже обережно, не ризикуючи. Я розслабився, сподіваючись, що так скоріше прийду в норму після вчорашньої гулянки. Минувши аеропорт, Фабіан сказав:

— Ви не хочете поділитися зі мною подробицями?

— Якими подробицями? — спитав я, хоча й знав, що він має на увазі.

— Подробицями того, як ці гроші потрапили до ваших рук. І чому ви поїхали з Штатів? Гадаю, вам загрожувала якась небезпека? Тепер, мабуть, і мені треба бути насторожі?

— Певною мірою так,— погодився я.

Він кивнув головою. Дорога йшла вгору до підніжжя Приморських Альп. Довкола зеленіли соснові гаї, оливкові діброви й виноградники, повітря було прозоре і духмяне. На тлі цього невинного сільського краєвиду, опроміненого лагідним середземноморським сонцем, думка про небезпеку видавалася недоречною, а темні вулиці Нью-Йорка ніби належали якомусь іншому далекому світові. Я волів би помовчати, але не тому, що хотів приховати правду, а щоб не псувати насолоди від приємного дня. І все-таки Фабіан мав право знати все.

Поки ми підіймалися все вище й вище у заквітчані гори, я розповів йому свою історію з початку й до кінця.

Він мовчки все вислухав, потім сказав:

— Припустімо, нам і далі буде щастити у наших... гм... у наших операціях,— він посміхнувся,— як щастило досі. Припустімо, нам вдасться зібрати жадані сто тисяч доларів і кругленьку суму зверх того... Тоді ви, мабуть, схочете дізнатися, хто був власник грошей, і повернути борг його спадкоємцям?

— Не схочу,— твердо запевнив я.

— Чудова відповідь,— похвалив Фабіан.— Не знаю, як би вам вдалося їх знайти, якщо ніхто не йде по вашому сліду. Точніше, по н а ш о м у сліду. Існують якісь ознаки того, що за вами стежать?

— Ніяких, крім випадку з Друсаком.

— Будемо сприймати це як серйозне застереження,— Фабіан зморщив носа.— Ви коли-небудь раніше мали справу із злочинцями?

— Ні.

— Я теж. Може, в цьому наша перевага. Ми не знаємо їхньої психології, тому марно намагалися б передбачити їхні дальші дії. А ви правильно робите, що весь час переїжджаєте. Треба буде чинити так і надалі. Адже ви нічого не маєте проти подорожей?

— Мені це дуже до вподоби,— признався я.— Особливо тепер, коли я можу дозволити собі їздити.

— Вам не спадало на думку, що в цій справі можуть бути замішані зовсім не злочинці?

— Ні.

— Колись я вичитав у газеті, що в авіаційній катастрофі загинула людина, яка мала при собі шістдесят тисяч доларів. То був один з лідерів республіканської партії, який летів з їхньої штаб-квартири у Каліфорнії. Це сталося під час другої виборчої кампанії часів Ейзенхауера. Можливо, гроші, які ви знайшли, належать одній з партій, але їх треба тримати в секреті.

— Можливо,— погодився я.— Але я не розумію, чого б це такий лідер зупинявся у «Святому Августіні».

— Ну...— Фабіан знизав плечима.— Будемо сподіватися, що ми ніколи не дізнаємось, кому належали ті гроші або хто повинен був їх отримати. А як з тими двадцятьма п'ятьма тисячами, що їх ви позичили вашому братові? Ви сподіваєтесь коли-небудь їх побачити?

— Ні.

— Ви — щедра людина. Мені це подобається. Це — одна з найкращих речей, які дає багатство. Воно веде до щедрості.— Ми під'їжджали до музею.— Яка незвичайна будівля! Не кажу вже про прекрасну колекцію, що тут представлена. Як приємно, мабуть, підписувати чеки, що сприяють створенню подібної краси!

Він поставив машину, і ми рушили до прекрасного, трохи суворого будинку, розташованого в центрі парку на гребені гори. У зелені ховалися великі античні статуї, тихий шелест дерев і легкі мінливі тіні від кущів робили їх наче живими.

У майже безлюдному музеї я був вражений колекцією. Мої смаки складалися під впливом традиційного живопису і скульптури. А тут я зустрівся з формами, які існували тільки в мозку митця, з барвистими плямами на полотні, з викривленням повсякденних речей і людського тіла, які я дуже погано розумів. Фабіан, навпаки, мовчки переходив від однієї картини до другої з серйозним, заглибленим у себе

виразом. Коли ми нарешті вийшли на вулицю і попрямували до машини, він глибоко зітхнув, ніби скинувши з себе чималий тягар.

— Яка скарбниця! — проказав він.— Скільки енергії, боротьби, пошуків, тонкого гумору — і все в одному місці! Вам сподобалося?

— Боюсь, я багато чого не зрозумів.

Він засміявся.

— Остання чесна людина на цьому світі,— мовив він.— Бачу, нам з вами треба походити по музеях. Людина завжди переступає поріг емоцій простим розглядом речей. Але до цього є ще один важливий додаток — вивчення об'єкта.

— А він вартий цього? — Я знав, що це запитання міщанина, але мені не подобалась його переконаність, що мене треба чогось навчати і що навчати буде він. І взагалі, якби не мої гроші, він не прогулювався б тепер узбережжям, а сидів би у Санкт-Моріці й грав у карти, щоб заплатити за готель.

— Мені здається, що вартий,— сказав Фабіан. І, поклавши руку мені на плече, тихенько додав: — Дугласе, не треба недооцінювати духовних багатств. На самій чорній ікрі не проживеш.

Ми зупинились біля кафе на центральній площі Сен-Поль-де-Ванса, сіли за столик прямо на тротуарі, взяли пляшку білого вина й почали спостерігати, як кілька літніх чоловіків грали під деревами в кеглі. Їхні голоси лунко відбивалися від старих зруйнованих укріплень середньовічного міста.

Ми помалу смакували своє вино, втішаючись дозвіллям, знаючи, що нам нема куди поспішати, що це видовище не принесе нам ні прибутків, ні втрат.

— Не розбавляйте насолоди,— промовив я.— Ви не пам'ятаєте, хто це сказав?

Фабіан засміявся.

— Це я сказав.— І, помовчавши хвилину, додав: — До речі, я хотів би поставити вам одне запитання. Яка ваша концепція грошей?

Я знизав плечима.

— Мені ніколи не доводилося над цим замислюватися. Не думаю, що в мене є якась концепція. Це вас трохи дивує, так?

— Трохи,— погодився Фабіан.

— А якби я поставив це саме запитання в а м, якою була б ваша відповідь?

— Концепція грошей,— мовив Фабіан,— не існує у чистому вигляді, тобто людина спочатку повинна виробити чіткий погляд на світ взагалі, а вже потім міркувати про гроші. Наприклад, ваше ставлення до світу в цілому змінилося, як ви казали, за один день. Чи я не правий?

— Так, це сталося в день відвідин старого лікаря,— згадав я.

— Чи випливає з цього, що до відвідин лікаря у вас було одне ставлення до грошей, а після того дня — зовсім інакше?

— Так.

— У моєму житті не було таких драматичних змін світогляду,— признався Фабіан.— Багато років тому я склав собі враження, що світ — це місце, де панує несправедливість. І що я бачив і пережив відтоді? Війни, в яких загинули мільйони невинних людей, посухи, невдачі всіх гатунків, занепад моралі у вищих верствах суспільства, збагачення злодіїв, геометричну прогресію злочинів. Я, певна річ, не

можу змінити цей світ або полегшити долю страдників. Я не філантроп і не реформатор, але, якби й був тим чи тим, нічого путнього не вийшло б з моїх страждань і молитов. Тому моя мета — не поповнити собою лави страдників. Я встиг помітити, що в людей, які не стали жертвами обставин, є принаймні одна спільна риса. Вони мають гроші. Отже, в моїй концепції грошей на першому місці стоїть одне поняття — свобода. Свобода пересування. Свобода бути самим собою. Свобода сказати, коли хочеш: «Джеку, ану катай звідси під три чорти!» Бідний чоловік схожий на пацюка в кукурудзі. Його вибір продиктований силою, якою він сам керувати не може. Він стає механізмом, пальне для якого — голод. Розваги, які він може собі дозволити, зведені майже до нуля. Звичайно, завжди знаходиться якийсь винятковий пацюк, що вирива́ється з тієї кукурудзи, керований здебільшого надзвичайно сильним почуттям голоду. Або випадком. Щасливим випадком. Як ви чи я. Я, звичайно, не кажу, що все людство вдовольняється чи може вдовольнитись одними й тими самими речами. Є люди, які прагнуть влади і заради неї принижують себе, зраджують своїх матерів, убивають. Згадаймо хоча б декого з наших президентів або військових, що правлять сьогодні більшою частиною світу. Є святі люди, ладні скоріше піти на вогнище, аніж відмовитись від істини, в яку вони вірять. А є люди, які, не досягши шістдесяти років, страждають на хвороби серця й гинуть від раку заради такої сміховинної мети, як перемога на виборах, керування рекламним агентством або маклерською конторою. Я вже не кажу про жінок, які через свої почуття тяжко працюють усе життя, а як не хочуть працювати, то стають повіями. Гадаю, ви, бувши льотчиком, вважали себе щасливою людиною?

— Дуже,— відповів я.

— А мені не подобається літати. У повітрі мені стає або нудно, або лячно. В кожного своїх маленькі радощі. Мої, боюся, дуже банальні й егоїстичні. Я не люблю працювати; люблю товариство вишуканих жінок; мені подобається подорожувати, зупиняючись у гарних старих готелях; в мене є інстинкти колекціонера, з якими я повинен боротися. Не думаю, щоб усе це подобалось іще кому-небудь, та я й не претендую на чиєсь схвалення. Але тепер, коли ми з вами стали партнерами, я волів би, щоб у нас були однакові смаки. Це зменшить можливість конфлікту між нами.— Він задумливо подивився на мене.— Як ви думаєте, ви подобаєтесь людям, які вас оточують?

Я замислився на хвилину, намагаючись бути чесним із собою, потім сказав:

— Я ніколи про це не думав і ніколи не задавав собі питання, чи захоплюються мною інші.

— Дугласе, ви занадто скромні,— сказав Фабіан.— У вирішальний момент ви можете стати гальмом у нашій справі. Скромність і гроші не дуже пасують одне до одного. Як ви здогадуєтесь, я дуже люблю гроші, але мені нудно накопичувати їх поволі і шкода тих людей, які витрачають на це кращі роки свого життя. Я вважаю, що світ грошей — це місто, яке не дуже пильно охороняється і на яке час від часу нападають чужинці, схожі на мене, не зв'язані ні законами цього міста, ані моральними забобонами. А тепер кілька слів про вас: хоча вам уже за тридцять, у вас є щось,— сподіваюся, ви не образитесь,— щось юнацьке, майже дитяче, може, краще сказати, щось несформоване у вашому характері. Я відчуваю, що вам бракує головної лінії у вашому житті. Чи я несправедливий до вас?

— Трохи,— відповів я,— Можливо, це не брак головної лінії, а просто суміш кількох ліній.

— Можливо,— погодився Фабіан.— І, можливо, ви й досі не відчуваєте всіх наслідків свого вчинку.

— Якого вчинку? — приголомшено спитав я.

— У «Святому Августіні». Дозвольте мені поставити вам таке запитання. Припустімо, ви натрапили на мертву людину з усіма тими грішми, коли ще мали добрий зір, літали й бавилися думкою про одруження, ви зробили б те, що зробили?

— Ні,— відказав я рішуче.— Ніколи.

— Отже, ви завжди будете залежати від цього,— сказав Фабіан і долив собі вина.— Щодо мене, то ніколи в житті я ні хвилини ні в чому не вагався. Але все це уже лишилося в минулому. Тепер нам треба йти вперед, якомога далі від першоджерела, наживаючи, так би мовити, свіжий капітал, щоб ніхто не зміг дізнатися, звідки ми почали. Ви з цим згодні?

— Загалом так,— сказав я.— Але як ви думаєте це робити? Ми ж не можемо щодня продавати коней...

— Ні,— мовив Фабіан.— Згодний з вами, нам просто пощастило.

— І ви пообіцяли, що не будете більше грати в карти.

— Не буду. Люди, з якими я зустрічаюся під час гри, справляють на мене гнітюче враження. Крім того, я соромлюся тих невеличких трюків, до яких змушений удаватися. Двоєдушність не дуже приємна річ для людини, яка хоче бути високої думки про саму себе. Кожного вечора я сідав за стіл з твердим наміром забрати в партнерів гроші і нічого більше, а змушений був прикидатись їхнім приятелем, цікавитися ними та їхніми сім'ями, вечеряти з ними... Я вже застарий для всього цього. Гроші!..— Він вимовив це слово так, ніби воно було ключем до математичної задачі, яку треба розв'язати.— Найбільшу втіху від грошей дістаєш тоді, коли не треба про них думати. Коли не треба самому їх заробляти. У нашому випадку треба вкласти їх у вигідний бізнес, який давав би нам прибутки. До речі, Дугласе, на який щорічний прибуток ви розраховуєте?

— П'ятнадцять-двадцять тисяч доларів,— висловив я припущення.— Ну, можливо, тридцять.

Фабіан засміявся.

— Додайте, додайте, і сміливіше!

— А що в и скажете?

— Щонайменше сто тисяч,— сказав Фабіан.

— Це, мабуть, вимагатиме якоїсь праці,— зауважив я.

— Так. І якогось ризику. Це коштуватиме і трохи нервів. Але жодних злочинів. І жодних стилетів у кишені.

— Не сумнівайтесь, я вас не покину,— сказав я, намагаючись голосом виразити більшу впевненість у майбутньому, ніж відчував насправді.

— Ми все будемо вирішувати удвох,— мовив Фабіан.— Я попереджаю про це нас обох.

— Розумію, Майлзе,— сказав я.— Але я хотів би оформити який-небудь документ.

У нього був такий вигляд, ніби я дав йому ляпаса.

— Дугласе, друже мій...— почав він скорботно.

— Або зробимо так,— стояв я на своєму,— або я вийду з гри.

— Ви мені не довіряєте? — запитав він.— Хіба я не був з вами абсолютно чесним?

— Після того, як я вдарив вас лампою.— Мені стало такту не нагадати про коня, який коштував не шість, а п'ятнадцять тисяч доларів.— То як ми це зробимо?

— Будь-які записи завжди ведуть до непорозумінь. У мене якась відраза до документів. Я віддаю перевагу щирому чоловічому потиску рук.— Він простяг мені руку.

Я не поворухнувся.

— Ну, якщо ви наполягаєте,— розчаровано проказав він,— поговоримо в Цюріху холодною діловою мовою. Сподіваюсь, ніхто не шкодуватиме.— Він поглянув на годинник.— Лілі чекає нас до обіду.— Він встав. Я потягся по гаманець, але він спинив мене і кинув на стіл кілька монет.— Мені було дуже приємно,— холодно посміхнувся він.

15

— Ну, от і все,— сказав Фабіан, коли ми вийшли з юридичної контори на гомінку цюріхську вулицю.— Тепер ми зв'язані ланцюгами закону.

Засвідчивши нашу угоду, нотаріус пообіцяв протягом місяця зареєструвати її в Ліхтенштейні. Річ у тім, що Ліхтенштейн, де не збирали податків, а операції фірм охоронялися так само суворо, як державні таємниці, притягував юристів, як магніт.

Капітал нашої фірми був поділений на дві половини: однією володів Фабіан, другою — я. Зважаючи на якісь пункти у швейцарських законах, наш юрист призначив себе самого президентом фірми. Ми повинні були також придумати назву, і я запропонував «Августін Інвестмент Інкорпорейтед» [1]. Ніхто не заперечував. Після цього ми ще сплатили належні податки.

Фабіан благородно запропонував внести в угоду пункт, який гарантував мені право забрати свої сімдесят тисяч доларів ще до кінця цього року, якщо в мене виникне таке бажання. Ми побували також у приватному банку, де Фабіан уже мав рахунок, вписали в нього моє ім'я, і тепер жоден з нас не міг взяти звідти гроші без згоди партнера.

Нарешті, ми ще поклали по п'ять тисяч доларів для кожного на звичайну чекову книжку в Швейцарському державному банку. Фабіан назвав цей рахунок «грошима на розваги й подорожі».

Якби хтось із нас двох загинув, усі фінанси фірми й рахунок у банку перейшли б у володіння живого компаньйона.

— Це звучить жахливо,— сказав Фабіан, коли я прочитав цей пункт,— але в такій справі, як наша, ми не можемо бути перебірливими. Якщо у вас, Дугласе, виникли якісь погані передчуття, дозвольте нагадати вам, що я набагато старший за вас, і, напевно, першим вийду з гри.

— Я вас розумію, цей пункт тут не зайвий.— Це все, що я йому сказав. Тим часом, читаючи це місце в документі, я подумав, чи не збирається він скинути мене зі скелі або насипати отрути в мій суп.

— Тепер ви вдоволені? — спитав мене Фабіан. Ми саме обходили велику калюжу.— Почуваєте себе в безпеці від несподіванок?

— Від усього,— сказав я,— крім вашого оптимізму.

[1] Офіційно зареєстроване інвестиційне товариство «Августін».

Шість днів ми провели під похмурим, сірим небом Цюріха, і за ці шість днів він устиг двічі злітати в Париж, купити ще на двадцять тисяч доларів золота, поштовхатися на біржі і придбати три літографії нікому не відомого художника-абстракціоніста, який, за словами Фабіана, через два роки гримітиме на весь світ. Він сказав мені, що не любить, коли гроші лежать без діла.

Фабіан обговорював зі мною всі наші справи і терпляче пояснював мені механізм грошового ринку, коливання цін на якому були такі безладні, що протягом кількох годин можна було або вхопити фортуну за хвіст, або втратити її прихильність. Поки що нам щастило неймовірно. Я чесно намагався зрозуміти смисл загадкових для мене операцій, але щоразу, коли Фабіан питав про мою думку, просто надавав йому право вирішувати самому. Мені було соромно за свою безпорадність, я почував себе хлопчиськом, нездатним відповісти вчителю математики на запитання, зрозуміле решті однокласників. Усе це мені здавалося таким складним і небезпечним, що я почав сумніватися, чи здатний у свої тридцять три роки жити в тому самому світі, що й Майлз Фабіан.

На кінець цюріхського тижня я просто не знав, скільки ще часу витримуватимуть усе це нерви, що вже примушували мої долоні щоранку вкриватися холодним потом.

Зате Фабіана, здається, ніщо не обходило. Чим більше він ризикував, тим спокійнішим ставав. Тим часом мене спостигла ще одна прикрість. Уперше з часів мого дитинства я став скаржитись на шлунок. Ковтаючи по кілька разів на день мінеральну воду Алька-Зельцер, я намагався переконати себе, що причиною розладу травлення були не нерви, а надмірне харчування і вина, які ми споживали двічі на день у кращих ресторанах міста. Щоправда, Фабіан, Лілі та її сестра Юніс ні на що не жалілися, навіть після розкішного обіду в «Кроненгалле», гельветському пам'ятникові здоровій їжі й бездоганному швейцарському травленню, де ми їли копчену форель, сідло оленя з горобцями у брусничному соусі, а запивали пляшкою «Егля» й бургундським. На десерт нам принесли скибочки пастушого сиру й шоколадне суфле.

Мене стала непокоїти моя вага, штани не сходилися на поясі. Тим часом Лілі анітрохи не змінилася, була така сама струнка і зманіжена, хоча їла не менше за мене чи Фабіана. Невеличка, кругловида Юніс теж залишилася такою, як була. А Фабіан навіть якимсь дивом схуд, і мав тепер набагато кращий вигляд, так ніби несподівана ін'єкція з моїх сімдесяти тисяч доларів рішуче вплинула на обмін речовин у його організмі. Хоч би як багато він їв і пив, його очі завжди лишалися ясними, на обличчі грав здоровий рум'янець, хода була пружною, їжакуваті вуса надавали обличчю мужнього вигляду. Мабуть, так повинні виглядати бойові генерали, коли після довгої мирної перерви вони очолюють армії, готові до важкої кривавої битви. Дивлячись на нього, я мав похмуре передчуття, що, бувши рядовим в одній лаві з Фабіаном, я якимсь чином приречений страждати за нас обох.

Щодо Юніс, то виявилося, що ця гарненька дівчина має милий кирпатий носик, виразні блакитні очі, свіже квітуче личко, вкрите весняною гірською засмагою і дуже симпатичним ластовиннячком, а її стан більше пасував би до часів королеви Вікторії, аніж до сімдесятих років двадцятого століття. Говорила вона тихо, ніби вагаючись, і ця її манера різко контрастувала з рішучою і владною говіркою її старшої сестри. Важко було, отже, повірити в те, що Лілі казала про розваги Юніс.

Скрізь, де ми з'являлися вчотирьох, наші супутниці незмінно викликали захоплення у чоловічого оточення, причому Юніс користувалася не меншою популярністю, аніж її імпозантна сестричка. За інших обставин я, безумовно, захопився б цією дівчиною, але напівсвідома Фабіанова цікавість і пильний погляд по-флорентійському холодних очей Лілі позбавляли мене можливості не лише висловити Юніс якусь пропозицію, а навіть і прийняти її, якби вона пролунала з вуст молодшої сестри Лілі. Я завжди вважав, що секс — річ дуже інтимна, якої не можна виносити на огляд громадськості, і міняти тепер свої переконання для мене було вже пізно. Тому ми з Юніс тільки й того, що обмінювалися на ніч невинними поцілунками в щоку. Жили ми на різних поверхах.

Я вислухав скарги обох жінок на Цюріх з почуттям задоволення. Вони казали, що натомились від біганини по магазинах, що їм не подобається цей клімат і що вони не знають, куди подітися, поки ми з Фабіаном годинами розбалакуємо в готельному холі з якимись бізнесменами, маклерами, банкірами тощо. Я розумівся на всіх тих домовляннях не краще, ніж Юніс або Лілі, але терпів до кінця, зважаючи на прохання Фабіана і власне бажання бути в курсі всіх справ. Зрештою ми домовились, що сестри поїдуть у Ґштад, де на них чекає яскраве сонечко, сліпучий білий сніг і весела компанія. А ми з Фабіаном, як тільки дозволять справи, приєднаємося до них, а потім разом рушимо до Італії. Фабіан дав їм на витрати дві тисячі доларів — у швейцарських франках — з нашого розважального рахунку, приголомшивши мене цією сумою. Для людини, що веде, зрештою, доволі ризиковане, без сталого забезпечення життя, це були занадто аристократичні замашки.

Коли сестри поїхали, Фабіан знайшов для нас нові розваги. Багато часу ми проводили в музеях, особливо часто звертаючись до полотен Кранаха, якими Фабіан, за його словами, милувався щоразу, коли бував у Цюріху. Він ніколи не говорив зі мною про свої естетичні уподобання, його, здається, цілком удовольняло те, що я всюди його супроводжую. Ми прослухали також концерт із творів Брамса, на якому він теж нічого не пояснював, сказав тільки: «Коли ми вже опинилися в центральній Європі, було б злочином не послухати Брамса».

Він навіть потягнув мене на кладовище, де був похований Джеймс Джойс, і вирвав там у мене зізнання, що я ніколи не читав «Улісса». Коли ми повернулись до міста, він одразу ж повів мене у книгарню і купив цей роман. Уперше в житті я подумав, що в тюрмах світу має бути повно людей, які читають Платона, люблять музику, літературу, сучасний живопис, добірні вина і перегонових коней.

А ще я подумав, що з якихось одному йому відомих причин він намагається мене зіпсувати. Але якщо він справді це робить, то в досить дивний спосіб. Відколи ми виїхали з Парижа, в його ставленні до мене відчувалися любов і поблажливість, ніби він був навчений досвідом дядько, що взявся виховувати свого провінційного небожа. Але події розвивались так швидко, і майбутнє бачилося таким прекрасним, що в мене не було ні часу, ні бажання нарікати на своє нове життя. Правда полягала в тому, що, незважаючи на хвилини паніки в перші дні, я упевнився в думці, що мені неймовірно пощастило в цій пригоді з валізою. В інші часи герої переважно наділялися такими рисами, як хоробрість, благородство, кмітливість, вірність, віра, і майже ніколи — апломбом. Але в наш тривожний вік, коли ми не можемо з певністю сказати, як підуть наші справи, чи йдемо ми до розквіту чи до

загнивання, вперед чи назад, люблять нас чи ненавидять, зневажають чи обожнюють, апломб стає — принаймні для таких, як я,— чеснотою номер один.

І хоч би чого там бракувало Майлзу Фабіану, але апломб у нього був.

— Щось у нас наклювується,— сказав Фабіан.— Треба їхати в Лугано.— У вітальні його люксу, де ми сиділи, були розкидані американські, англійські, французькі, німецькі й англійські газети, розгорнуті на фінансових сторінках. Фабіан, усе ще в халаті, пив ранкову каву. А я випив свою Алька-Зельцер у номері поверхом нижче.

— Я думав, ми їдемо у Гштад,— нагадав я.

— Гштад може почекати.— Він енергійно розколочував каву. Я вперше помітив, що по руках скоріше можна визначити його вік, аніж з обличчя.— Звичайно, якщо ви хочете, можете поїхати у Гштад і без мене.

— У нас є справи в Лугано?

— Так,— недбало відповів він.

— Я їду з вами в Лугано.

— Партнер є партнер,— посміхнувся він.

Через годину ми вже мчали у новому блакитному «ягуарі» до перевалу Сан-Бернардіно. Фабіан вів машину дуже швидко, здіймаючи за собою стовп снігу і крижаного пилу. Майже всю дорогу він мовчав, і я знав, що це він обмірковує якусь проблему, можливо, навіть зважує, що саме розповісти мені про нашу нову справу, а про що змовчати.

Небо від Цюріха до Альп було сіре й непривітне, але коли ми вирвалися з довгого тунелю, нам засяяло яскраве сонечко, на небі лише де-не-де пливли білі хмаринки. Гарна погода, здається, вплинула й на Фабіанів настрій, він почав щось насвистувати.

— Мабуть, вам кортить дізнатися, навіщо ми їдемо в Лугано.

— Я терпляче чекаю ваших пояснень,— скромно промовив я.

— У Лугано,— почав він,— живе один мій знайомий, німець. Власне, в цьому місті з часів «німецького економічного дива» живе чимало багатих німців. Їм дуже подобається клімат долини Тічіно. І тутешні банки. Ви чули коли-небудь про «німецьке економічне диво»?

— Так. А чим займається ваш знайомий?

— Важко сказати.— Фабіан брехав, і ми обидва знали про це.— Усім потроху. Цікавиться старими майстрами живопису. Збільшує свої нагромадження. Я мав з ним одну-дві невеличкі справи. Учора ввечері він мені подзвонив. Просив зробити йому послугу. Сказав, що добре віддячить. Поки що — нічого певного. Але вам нема чого хвилюватися: якщо ми за це візьмемось, я розкажу вам усі деталі.

Коли він так говорив, розпитувати його було марно. Тому я ввімкнув радіо, і ми під'їхали до міста під бадьорі звуки маршу з «Аїди».

В Лугано ми зупинились у готелі, що стояв на березі озера. Скрізь було повно квітів. Легко вдягнені люди пили на галереях чай, овіювані свіжим південним вітерцем. Це було майже Середземномор'я, неважко, отже, здогадатися, чому цей клімат так подобається холодній північній расі. У басейні зі скляними стінами неподалік від галереї плавала якась дебела білява жінка.

— Басейни мали б бути у всіх готелях,— зауважив Фабіан.— В озері вже не можна плавати, таке воно брудне.

Озеро виблискувало на сонці різними кольорами. Я згадав старого чоловіка в себе на батьківщині, який пророкував, що через п'ять років озеро Шамплейн буде таке саме мертве, як і озеро Ері.

— Коли я вперше потрапив у Швейцарію після війни,— сказав Фабіан,— можна було купатися в будь-якому озері, навіть у будь-якій річці.— Він зітхнув.— На жаль, з часом життя не стає кращим. А тепер, якщо ви замовите пляшку, я піду подзвоню своєму приятелю, і ми про все домовимося. Я скоро повернуся.

Замовивши вино, я сів на осонні і замилувався прекрасним краєвидом. Фабіан домовлявся так довго, що, коли він повернувся, пляшка була вже напівпорожня.

— Усе гаразд,— сказав він і налив собі келих вина.— О шостій ми побачимося з ним на його віллі. До речі, звуть німця гер Штюбель. І поки що нічого більше я про нього розповідати не буду...

— А ви й не повинні нічого зараз розповідати,— нагадав я йому нашу домовленість.

— Ну, от і добре. Не хочу, щоб ви робили якісь передчасні висновки. Гадаю, ви нічого не маєте проти німців?

— Начебто нічого.

— Я спитав тому, що чимало американців і досі живуть мірками другої світової війни. Мало не забув: я сказав Штюбелю, що ви — професор мистецького факультету університету штату Міссурі.

— Господь з вами, Майлзе! — Я похлинувся вином.— Якщо він хоч трохи знається на мистецтві, йому й десяти секунд буде досить, щоб зрозуміти, що я — абсолютний профан.— Тепер я зрозумів, чому Фабіан був такий мовчазний на початку нашої подорожі. Він придумував для мене відповідну роль і звання.

— Не хвилюйтесь,— спробував заспокоїти мене Фабіан.— Просто, якщо він показуватиме нам що-небудь, дивіться серйозно і критично. І коли я буду до вас звертатися, вагайтесь... адже ви вмієте вагатися?

— А далі? — кинув я похмуро.— Що я повинен робити після того, як повагаюся?

— Скажете: «Що ж, дорогий містере Фабіан, на перший погляд — це оригінал. Але завтра треба прийти ще раз і подивитись уважніше. Так би мовити, при денному світлі».

— А що це дасть?

— Я хочу, щоб він понервував уночі,— спокійно пояснив Фабіан.— Це зробить його завтра щедрішим. Але ви ні в якому разі не повинні виказувати ентузіазму.

— Це — найлегше з усього, що мені коли-небудь доводилося робити,— пробурчав я.

— Я знаю, що на вас можна покластися, Дугласе.

— А скільки це нам коштуватиме?

— Річ у тім,— засміявся Фабіан,— що ніскільки.

— Може, ви поясните мені, що й до чого.— Я відкинувся на стільці і склав руки на грудях.

— Я зроблю це пізніше,— сказав Фабіан так, ніби йому набридла ця тема.— Буде краще, як усе піде само собою. Гадаю, ми повинні хоч трохи довіряти одне одному...

— Поясніть, або я нікуди не піду,— затявся я.

Він роздратовано труснув головою.

— Гаразд,— сказав Фабіан,— якщо ви на цьому наполягаєте. З якихось своїх причин гер Штюбель розпродає сімейну колекцію живопису. Він вважає, що цим позбувається клопоту з якимись далекими

родичами. Але, зрозуміла річ, він не хоче платити за цю операцію велетенські податки урядам різних країн. Не кажу вже про труднощі з митницями, які контролюють вивезення національних скарбів з однієї країни в іншу...

— І ви беретесь вивезти ці шедеври із Швейцарії?

— Дугласе, невже ви такої поганої думки про мене? — В його тоні лунав докір.

— То скажіть мені,— наполягав я,— що ми маємо робити? Ми купуємо чи продаємо?

— Ні те, ні те,— відповів Фабіан.— Ми з вами — звичайні посередники. Чесні посередники. Один мій знайомий, дуже багатий латиноамериканець...

— Ще один знайомий?..

— Атож.— Фабіан кивнув головою.— Я випадково дізнався, що він захоплюється Ренесансом і хотів би придбати пристойні оригінали. Латиноамериканців звинувачують у тому, що вони накопичують незліченні багатства у вигляді витворів мистецтва. Тисячі робіт видатних європейських митців вже перетнули океан і тепер прикрашають стіни латиноамериканських вілл. І природно, що протягом наступних ста років ніхто нічого навіть не п о ч у є про ці картини.

— Ви кажете, ми нічого не будемо вивозити із Швейцарії,— не втерпів я.— Коли я востаннє дивився на географічну карту, Швейцарія була не в Латинській Америці.

— Дугласе, облиште, будь ласка, свою іронію,— сказав Фабіан.— Це вам ніяк не пасує. Латиноамериканець, якого я маю на увазі, живе зараз у Санкт-Моріці. Він — близький друг посла своєї країни, і тому може скористатися дипломатичною поштою. Він натякав, що хоче придбати картин на сто тисяч доларів. А гер Штюбель збирається заплатити за посередництво доволі високі проценти.

— Цікаво, скільки ж за це дають? — запитав я.

— Двадцять п'ять відсотків,— не вагаючись відповів Фабіан.— Двадцять п'ять тисяч доларів за абсолютно легальну п'ятигодинну подорож прекрасною Швейцарією. Тепер ви розумієте, чому я сказав, що Гштад може зачекати?

— Так,— відповів я.

— Не будьте таким похмурим,— сказав Фабіан.— До речі, картини, які ми будемо дивитися, належать пензлю Тінторетто. Як професор живопису, ви повинні їх розпізнати. Ви запам'ятали ім'я?

— Тінторетто,— повторив я.

— Чудово,— він радісно всміхнувся мені й вихилив свій келих.— Вино тут просто чарівне.— І знову налив нам обом.

Ми приїхали до гера Штюбеля, коли вже посутеніло. Солідна двоповерхова кам'яна вілла, збудована при вузькій гірській дорозі, високо здіймалась угору над озером. Жодна смужка світла не проникала крізь зачинені віконниці.

— Ви певні, що нам потрібно саме сюди? — спитав я у Фабіана. Усе це зовсім не схоже було на будинок людини, що збирається розпродавати сімейну колекцію живопису.

— Абсолютно,— сказав Фабіан, вимикаючи запалення.— Він дав мені точні координати.

Ми вийшли з машини і попрямували через запущений сад до парадного входу. Фабіан натиснув кнопку дзвоника. Зсередини не долинав

жодний звук. Я мав відчуття, що за нами хтось стежить. Фабіан ще раз подзвонив, і нарешті двері зі скреготом відчинилися. Маленька літня жінка в мереживному чепчику і фартуху сказала:

— Buona sera.

— Buona sera, signora [1],— відповів Фабіан, заходячи в дім. Жінка, накульгуючи, повела нас через напівосвітлений хол. На стінах не було ніяких картин. Потім вона відчинила важкі дубові двері, і ми опинилися в їдальні, освітленій масивним кришталевим канделябром, що висів над столом. У кімнаті нас зустрів велетенський на зріст голомозий чоловік з великими черевом і бородою. Він був вдягнений у рубчасту вельветову куртку, такі самі спортивні шорти до колін і довгі червоні вовняні шкарпетки, які щільно облягали його масивні литки. Позад нього на стіні жовтавого кольору висіла пришпилена художницькими кнопками картина без рами, завбільшки приблизно тридцять дюймів на один ярд. На картині в темних тонах була зображена мадонна з немовлям.

Чоловік, злегка вклонившись, привітав нас німецькою мовою і зачекав, доки стара жінка вийшла і зачинила за собою двері.

— На жаль, гер Штюбель, — сказав Фабіан,— професор Граймс не говорить по-німецькому.

— Тоді ми, звичайно, будемо говорити по-англійському.— Він мав акцент, але не дуже сильний.— Дуже радий вас бачити. Може, джентльмени погодяться щось підвечеряти?

— Це дуже люб'язно з вашого боку, гер Штюбель, але боюсь, у нас не стане часу. Професор Граймс о сьомій має дзвонити в Італію. А після цього в Америку.

Гер Штюбель кліпнув очима і пом'яв долоні, ніби вони в нього спітніли.

— Сподіваюся, професорові пощастить додзвонитися в Італію,— сказав він.— Телефонний зв'язок у тій непутящій країні...— Він не закінчив речення, а в мене склалося враження, що він не дуже любить, коли хтось кудись дзвонить.

— Дозвольте,— сказав я і зробив крок до картини.

— Будь ласка.— Гер Штюбель відступив убік.

— У вас, певна річ, наявні всі документи? — запитав я.

Він знову пом'яв долоні, цього разу енергійніше.

— Звичайно. Але я не маю їх при собі. Вони... вони у мене вдома... у Флоренції.

— Зрозуміло,— кинув я холодно.

— Це справа кількох днів,— заквапився Штюбель.— Але зі слів містера Фабіана я зрозумів, що часу в нас обмаль.— Він повернувся до Фабіана.— Здається, ви мені казали, що джентльмен, який цікавиться картинами, через тиждень кудись від'їжджає.

— Можливо,— сказав Фабіан.— Чесно кажучи, точно не пам'ятаю.

— В усякому разі,— сказав гер Штюбель,— картина перед вами. Думаю, мені не треба нагадувати професору, що вона говорить сама за себе.

Я почув, як він важко дихає, коли проходив повз нього до картини. Якщо Фабіан вирішив знервувати свого знайомця, йому це непогано вдалося.

Хвилину я вдавав, що пильно вивчаю картину, потім похитав головою і повернувся до господаря.

---

[1] Добрий вечір. — Добрий вечір, синьйоро *(італ.)*.

— Звичайно, я можу помилятися,— проказав я замислено,— але побіжний огляд свідчить, що це не Тінторетто. Це може бути його ш к о л а, але я не певний навіть у цьому.

— Професоре,— ображеним голосом заговорив Фабіан,— ви не можете за одну хвилину при цьому освітленні...

Гер Штюбель почав задихатись і змушений був спертися на стіл.

— Містере Фабіан,— сказав я різко,— ви привезли мене сюди, щоб вислухати мою думку. Я її висловив.

— Але гер Штюбель вважає...— Фабіан підшуковував слова і сердито кидав їх крізь свої вуса.— Зважаючи хоча б на елементарну ввічливість... я хочу сказати... вам треба трохи подумати. Приїздіть сюди завтра. При денному світлі... І... і це просто легковажно. Гер Штюбель каже, в нього є документи...

— Документи,— простогнав гер Штюбель.— Сам Беренсон признав цю картину. Беренсон...

Я й гадки не мав, хто такий Беренсон, але вирішив діяти напролом.

— Гер Штюбель, містер Беренсон уже помер,— сказав я.

— Коли він ще був живий...— простогнав гер Штюбель.

Наші шанси збільшувались. А мій авторитет знавця живопису підтвердився.

— Ви, звичайно, можете запросити ще кого-небудь. Я дам вам прізвища декого з моїх колег.

— Мені не потрібні ваші кляті колеги, професоре! — закричав гер Штюбель. Його акцент став набагато помітнішим. Він ступив у мій бік, і мені спало на думку, що він збирається вдарити мене своїм велетенським кулаком.— Те, що я знаю, я знаю. І не бажаю, щоб якісь американські варвари і вискочки розповідали мені, хто такий Тінторетто!

— На жаль, мені треба йти,— холодно проказав я.— Ви правильно зауважили, що в Італію дуже важко додзвонитися. Містере Фабіан, ви їдете зі мною?

— Так, я їду з вами...— Здається, він навіть вилаявся.— Гер Штюбель, я зателефоную вам пізніше. Ми спробуємо домовитись, коли розмова йтиме у спокійнішому тоні.

— Приїздіть один,— це було все, що гер Штюбель кинув нам навздогін, коли ми виходили з їдальні у темний хол. Маленька стара жінка стояла за крок від дверей,— мабуть, намагалася почути, про що йшла мова в кімнаті. Вона мовчки вивела нас з будинку. Навіть якщо вона й не зрозуміла, в чому справа, тон, яким велась розмова, і лаконічність нашої зустрічі справили на неї певне враження.

Сідаючи в машину, Фабіан щосили грюкнув дверцятами. Я, навпаки, причинив їх дуже тихенько. Не сказавши ні слова, Фабіан увімкнув мотор і люто рвонув машину. Так мовчки ми й доїхали до озера.

— А тепер,— сказав Фабіан, докладаючи зусиль, щоб стриматись,— поясніть, що все це означає.

— А що ви маєте на увазі? — невинно перепитав я.

— З яких пір, у дідька, ви стали таким розумним, що можете відрізнити оригінал Тінторетто від фальшивки?

— А я й не можу,— відповів я.— Але він справив на мене погане враження, цей ваш череватий гер Штюбель.

— Враження! Ми ризикуємо втратити на цьому двадцять п'ять тисяч доларів, а він говорить про якісь враження,— пирхнув Фабіан.

— Гер Штюбель справжній шахрай!

— А ми з вами хто? Члени ордену ченців-траппістів?

— Ми з вами стали шахраями випадково,— заперечив я, не дуже

впевнений у справедливості своїх слів.— А гер Штюбель — шахрай за народженням, за нахилом і практикою.

— Що ви базікаєте? — Тепер уже наступав Фабіан.— Бачили людину три хвилини, а понавигадували бозна-що! Я мав з ним справи й раніше, він завжди був чесним партнером. Якщо і в цьому випадку все піде, як ми того хочемо, будьте певні, він принесе нам гроші.

— Можливо,— погодився я.— А ще ми можемо потрапити у в'язницю.

— За що? Возити з собою по Швейцарії картину Тінторетто, навіть якщо вона фальшива, це не кримінал. Дугласе, найбільше я ненавиджу в людях одну рису — боягузтво. Крім того, я звик вірити людям на слово. Отже, професоре Граймс із університету штату Міссурі, перед вами був с п р а в ж н і й Тінторетто.

— Ви скінчили, Майлзе? — запитав я.

— На цей раз так. Але не виключено, що буде продовження.

— Так от, возити картину Тінторетто, навіть фальшиву, за вашими словами, не кримінал,— сказав я.— Але влаштовувати продаж к р а д е н о ї картини — злочин. І я не збираюся брати в ньому участь.

— А звідки ви знаєте, що вона крадена? — спохмурнів Фабіан.

— Я чую це нутром. І ви теж.

— Я нічого не знаю.— Фабіан вирішив захиститись.

— І ви нічого не питали?

— Звичайно, ні. Мене це не обходить. І вас не повинно обходити. Те, про що ми не знаємо, не може нам заподіяти зла. Якщо ви збираєтесь відступитися, зробіть це зараз. А я, приїхавши в готель, подзвоню геру Штюбелю і скажу, що завтра вранці заберу картину.

— А я,— сказав я спокійно,— подзвоню в поліцію, і завтра вранці, коли ви з'явитесь у «родовому маєтку» гера Штюбеля, вони заберуть і вас, і того старого любителя живопису.

— Дугласе, ви жартуєте? — недовірливо запитав Фабіан.

— Спробуйте і побачите. Подумайте самі — все, що я робив після пригоди у «Святому Августіні», було легальним або майже легальним. Враховуючи й те, що ми робили разом з вами. Якщо я і став злочинцем, то став ним тільки один раз. До цього мені можуть причепити лише несплату прибуткового податку, а такий гріх ніхто не сприймає всерйоз. Іти у в'язницю за щось інше я не збираюся. Затямте це собі.

— А якщо я зможу вам довести, що картина не крадена...

— Ви не зможете, і добре знаєте, що не зможете.

Фабіан зітхнув і ввімкнув мотор.

— Я подзвоню Штюбелю і скажу, що буду в нього о десятій ранку.

— У цей же час там буде поліція,— повторив я.

— Я вам не вірю.— Фабіан дивився прямо перед собою на дорогу.

— Вірте мені, Майлзе,— сказав я.— Вірте.

Коли ми приїхали в готель, Фабіан пішов дзвонити, а я попрямував у бар. Я знав, що зрештою він приєднається до мене. Він з'явився, коли я допивав другу порцію віскі. Таким зосередженим я його ніколи раніше не бачив. Він сів поруч зі мною.

— Будь ласка, пляшку «Мое е Шандон»,— замовив він бармену.— І два келихи.— Мені він все ще не сказав ні слова. Коли бармен налив шампанське, Фабіан повернувся до мене й підняв свій келих.— За нас,— сказав він і приязно всміхнувся.— Я не розмовляв з гером Штюбелем.

— Чудово,— відгукнувся я.— А я не дзвонив у поліцію.

— Я говорив з тією старою жінкою, по-італійському,— вів далі Фа-

біан.— Вона плакала. Через десять хвилин після нашого від'їзду з'явилася поліція і заарештувала її хазяїна. Вони забрали картину. Це був справжній Тінторетто. Рік тому його вкрадено з приватної колекції десь у Вінтертурі.— Він голосно зареготав.— Я відчував, що в мене були підстави поїхати в Лугано разом з вами, професоре Граймс.

Ми цокнулися, й Фабіан знову зареготав, як божевільний. Усі, хто був у барі, з подивом обернулися в наш бік.

16

Покінчивши в такий спосіб зі справами в Лугано, наступного ранку ми вирушили на своєму темно-блакитному «ягуарі» у Гштад. Цього разу за кермом був я і, насолоджуючись м'якою ходою машини, вів її між сяючими на сонці гірськими вершинами. Фабіан, який сидів біля мене, весь час насвистував якусь мелодію. Я впізнав тему з концерту Брамса, який ми слухали кілька днів тому. Час від часу він мовчки хихотів. Напевно, уявляючи, як себе почуває гер Штюбель у в'язниці.

Містечка, які ми минали, були чистенькі й добре сплановані, поля чітко розкреслені, ферми — з великими стодолами, вкритими стрімкими спадистими дахами, свідками солідного, надійного спокійного життя, закоріненого у славному минулому. Це був край миру і життєдайності, і просто неможливо було уявити собі тут ворожі армії, що наступають цією країною, дезертирів, що кудись тікають, кредиторів і сищиків, що нишпорять по ній. Я був глибоко переконаний: якби поліцейський, що випадково нам зустрівся і привітно помахав рукою, вказуючи дорогу, дізнався, що то за двоє джентльменів сидять у чудовій блискучій машині, він би негайно нас заарештував і випровадив за найближчий кордон.

На щастя, по дорозі Фабіанові не траплялося нагоди випробувати фортуну, ризикнувши нашими грошима, отож я відпочивав, звільнившись на якийсь час від того нервового збудження, яке завжди відчував, коли Фабіан підходив до телефону або тягнув мене в банк. Крім того, мій шлунок сьогодні не нагадував про себе, і я з приємним нетерпінням очікував обіду. Фабіан, як завжди, знав у Берні один чудовий ресторан і обіцяв мені розкішну трапезу.

Рівномірний, спокійний рух машини збудив у мені сласні бажання, я з задоволенням згадував найніжніші моменти нашої нічної зустрічі з Лілі у Флоренції і з нетерпінням чекав, коли знову побачу Юніс з її милими дитячими веснянками на кирпатому англійському носику, тоненьку шийку і пишні перса дівчини дев'ятнадцятого століття. Якби вона сиділа зараз поруч зі мною замість Фабіана, я без вагань зупинився б біля одного з цих придорожніх готельчиків з назвами типу «Löwen und Hirschen» або «Drei Koenige» [1] і найняв би кімнату на кілька годин. Дарма, втішав я себе, очікувана насолода — найбільша насолода, і дужче натискав на акселератор.

Милуючись засніженими полями, я відчув, що хочу покататися на лижах. Після перебування у задушливій атмосфері Цюріха з його банкірами і діловими людьми мене вабили свіже повітря і спорт.

— Ви коли-небудь катались на лижах у Гштаді? — запитав Фабіан. Мабуть, його думки перебігали у тому ж напрямі, що й мої.

— Ні,— відповів я.— Тільки у Вермонті і Санкт-Моріці. Але мені казали, що тут доволі зручні траси.

[1] «Леви й олені»... «Три королі» *(нім.)*.

— Як і в будь-якому іншому місці,—озвався Фабіан,— тут можна вбитися насмерть.

— А дівчата добре катаються?

— Як усі англійці. «Любі друзі, заїдьмо в цю ущелину...»,— продекламував він і засміявся.— З ними треба весь час рухатися. Це вам не місіс Слоун.

— Не нагадуйте мені про неї.

— Що, нічого не вийшло?

— Та як вам сказати...

— Цікаво, чого ви морочилися з нею? Навіть не знаючи вас, я розумів, що ця жінка — не у вашому стилі.

— Звичайно. Але все це на вашій совісті,— сказав я.

— Як це? — здивувався Фабіан.

— Я думав, що Слоун — це ви,— пояснив я.

— Що?

— Я думав, що це він узяв мою валізу,— і я розповів йому про коричневі черевики і червону вовняну краватку.

— Бідолаха! — поспівчував Фабіан.— Тиждень, проведений з місіс Слоун, можна викреслити з життя. Аж тепер я починаю відчувати свою провину. Вона пхала свій язик вам у вухо?

— Намагалася.

— Одного разу я теж три дні мав цю радість. У минулому році. А як ви з'ясували, що Слоун — н е т а людина?

— Краще я вам не скажу.— Історія про те, як містер Слоун застав мене в своєму номері, коли я з гіпсом на цілком здоровій нозі, намагався натягти на другу ногу його черевик, що був занадто малий, про те, як він викинув у вікно подарований мені годинник і мій власний черевик, помре разом зі мною.

— Не хочеться говорити...— Фабіан потроху дратував мене.— Не забувайте, що тепер ми партнери.

— Я не забуваю. Розповім якось іншим разом,— пообіцяв я.— Коли нам обом потрібно буде добре посміятися.

— Думаю, колись такий час настане,— погодився він.

Потім якийсь час він мовчав. Ми мчали крізь дивовижні, прекрасно збережені швейцарські соснові ліси.

— Дугласе, дозвольте мені задати вам делікатне запитання,— озвався Фабіан знов.— У вас лишилися які-небудь особисті зв'язки в Америці?

Я відповів не відразу: подумав про Пет Майнот і Евелін Коутс, про брата Хенка, озеро Шамплейн, гори у Вермонті, про шістсот другий номер. І ще згадав Джеремі Хейла і міс Шварц.

— Не думаю,— сказав я.— А чому ви про це спитали?

— Чесно кажучи,— признався він,— через Юніс.

— А в чому річ? Вона щось казала?

— Ні. Але згодьтеся, ви... як би це краще сказати... поводитесь надто стримано.

— Вона скаржилася?

— Мені вона, звичайно, нічого не казала. Але Лілі натякає, що Юніс просто приголомшена. Після того, як вона спеціально прилетіла з Англії...— Він знизав плечима.— Ви розумієте, що я маю на увазі?

— Звичайно.— Я почав відчувати себе незручно.

— Дугласе, ви л ю б и т е дівчат?

— Ну-ну, говоріть далі.— Я згадав свого брата у Сан-Дієго і повернув машину різкіше, ніж це було потрібно.

— Я просто питаю. В наші часи всяке буває. Адже Юніс дуже п р и в а б л и в а дівчина. Чи ви зі мною не згодні?

— Згоден. Послухайте, Майлзе,— я говорив надто різко,— наскільки я розумію, умовами нашого партнерства бути племінним жеребцем зовсім не передбачено.

— Не треба так грубо...— Він несподівано захихотів.— Хоча, мушу вам зізнатися, що мені ця роль іноді дуже подобається.

— Майлзе, побійтесь бога! — сказав я.— Адже я знаю дівчину всього кілька днів.— Вимовивши це, я відчув, що він примусив мене лицемірити. Адже Лілі я знав усього кілька годин перед тим, як прийшов до неї в кімнату. А Евелін Коутс...— Якщо хочете знати,— додав я,— я не збираюся грати роль повії чоловічої статі.— Нарешті я дозволив собі сказати йому правду.— Думаю, мене виховували інакше, ніж вас.

— Звичайно,— поглянув на мене Фабіан.— Але я не бачу великої різниці між Скрантоном і Лоуеллом.

— До чого ця іронія, Майлзе? — пирхнув я.— У вас нічого не залишилося від Лоуелла.

— Ви будете здивовані,— мовив Фабіан дружнім тоном,— ви будете дуже здивовані. Дугласе, коли я скажу, що ви мені все більше подобаєтесь, і що я приймаю близько до серця ваші інтереси?

— Не дуже,— відповів я.

— А чи не надто цинічним буде, якщо я скажу вам, що вони мені стають ще ближчі, коли збігаються з моїми?

— Дарма, я це витримаю, — сказав я. — Принаймні ще деякий час. Але до чого ви ведете?

— Думаю, вас треба показати на ярмарку наречених. — Він сказав це таким тоном, ніби довго міркував на цю тему і тепер ухвалив остаточне рішення.

— З вас вийшов би непоганий сценарист, — зауважив я.

— Я кажу це серйозно. Послухайте мене уважно. Якщо я не помиляюсь, вам уже тридцять три роки.

— Саме так.

— Через рік чи два ви обов'язково одружитесь.

— Чому?

— Тому що всі це роблять. Тому що у вас приємна зовнішність. Тому що у вас вигляд багатого молодика. Тому що якась дівчина схоче назвати вас своїм чоловіком і вловить слушний момент, коли й вам схочеться того самого. Тому що — ви самі мені це казали — вам набридло бути одному. Тому що вам захочеться мати дітей. Чи все це дурниці?

Я згадав, з якою заздрістю слухав, коли дочка Джеремі Хейла кликала його до телефону: «Татку, це тебе».

— Ні, ви маєте рацію, — погодився я.

— Важливо, щоб ваш вибір не був випадковим, наче в якогось телепня. Цей крок треба проконтролювати.

— І як ви збираєтесь це зробити? Поїхати куди-небудь, знайти для мене пристойну партію і підписати шлюбний контракт? Так сьогодні прийнято у Лоуеллі?

— Можете кепкувати з мене скільки вам завгодно, — сказав Фабіан розважливо. — Я знаю, що всі ці жарти йдуть від вашого зніяковіння, і тому все вам вибачаю.

— Майлзе, не будьте таким розумним, — попередив я.

— Повторюю, основне в цій справі — контроль. — Він ніяк не зреагував на мій маленький випад.

— Якщо мене не зраджує пам'ять, ви одружилися заради грошей, — нагадав я, — але шлюб аж ніяк не можна назвати щасливим.

— Я був молодий і жадібний, — признався Фабіан, — і біля мене не було мудрої старшої людини, щоб дати добру пораду. Я одружився зі сварливою дурепою, бо вона була багата і легкодоступна. І я зроблю все, що в моїх силах, аби ви не повторили моєї помилки. У світі повно гарненьких милих дівчат з багатими поблажливими батьками, єдина мета яких — одружитися з гарним, добре вихованим і освіченим чоловіком, який має досить грошей, щоб не ганятися за їхнім посагом. Одне слово, Дугласе, не забувайте старої приказки — багату дівчину любити так само легко, як і бідну.

— Якщо я буду таким багатим, як ви хочете, — наполягав я, — чого ж мені тоді турбуватися?

— Нам треба на всяк випадок застрахуватися,— сказав Фабіан.— Я теж не геній. Правда, на сьогодні ми дечого досягли. Але в очах справді багатих людей ми просто жебраки. Жебраки, що затіяли комашину метушню.

— Що ж, я вам вірю,— сказав я не без іронії в голосі.— Думаю, ви здатні довести нас обох до притулку для бідних.

— От-от, — ніби погодився Фабіан. — Ми ні від чого не гарантовані. Багатство з'являється і зникає. Ми живемо у вік швидких змін. Я в своєму житті... — Подумавши про своє життя у машині, що мчала на шаленій швидкості, він сумно похитав головою. — Ми живемо у вік катастроф. Можливо, у нас з вами зараз просто затишшя перед бурею. Краще заздалегідь вжити запобіжних заходів. До того ж становище у нас досить сумнівне. Ми ніколи не можемо бути певними, що нас не знайдуть. У будь-який момент може об'явитися якийсь не дуже приємний тип і подати нам рахунок на сто тисяч доларів. І нам буде набагато зручніше, якщо ми зможемо сплатити борг, хіба не так?

— Так.

— Симпатична багата дружина з гарної родини нам би дуже підійшла. Треба мати неабияку фантазію, щоб здогадатися, ніби молодик з бездоганними манерами, який досхочу подорожує по Європі серед вершків суспільства, робить усе це завдяки грошам мерця, знайденого в якомусь занедбаному готелі в Нью-Йорку. Я маю рацію?

— Маєте, — неохоче погодився я. — І все-таки ви почали з наших спільних інтересів. Що ви мали на увазі? Що я повинен вам сплатити як шлюбному агенту комісійні з посагу моєї майбутньої дружини?

— Нічого подібного, — заперечив Фабіан. — Я хочу тільки, щоб збереглося наше партнерство. Можу вас запевнити, ваша дружина буде вам тільки вдячна, якщо ви звільните її від турбот про гроші. Наскільки я знаю жінок, вони вважають за краще не мати справ з усією тією зграєю маклерів, адвокатів і банкирів з важким поглядом і передають всю владу своїм чоловікам.

— І саме тут з'явитесь ви?

— Атож. — Він засяяв, ніби зробив мені коштовний дарунок. — Наше партнерство буде розвиватися й надалі. Увесь капітал, який ви одержите при одруженні, належатиме тільки вам. А прибутки ми ділитимемо навпіл. Просто і зручно. Сподіваюсь, я вже довів вам, що можу бути корисним, коли йдеться про капіталовкладення?

— Я цього не буду навіть коментувати.

— Робітник вартий платні, яку він отримує, — повчально вирік він. — Думаю, ви не матимете прикрощів з дружиною, коли розтлумачите їй усе.

— Це залежатиме від дружини.

— Це залежатиме від в а с, Дугласе. Сподіваюсь, ви оберете дівчину, яка вас любитиме, яка вам довірятиме і схоче ділом підтвердити свою відданість чоловікові.

Я згадав свої колишні зв'язки з жінками.

— Майлзе, — мовив я, — думаю, ви дещо перебільшуєте мої скромні здібності.

— Я вже казав вам, друже мій, — заперечив Фабіан, — ви занадто скромні. Просто небезпечно скромні.

— Колись я три місяці зустрічався в Колумбусі, штат Огайо, з однією офіціанткою, — пригадав я, — і все, що вона мені дозволяла, це тримати її за руку в кінотеатрі під час сеансу.

— Дугласе, тепер ви піднялися по соціальних сходах, — зауважив Фабіан. — Жінки, з якими ви будете надалі зустрічатися, люблять багатство, тому їх оточують чоловіки, далеко старші за них, які двадцять чотири години на добу займаються серйозними справами, що майже не залишають їм часу на жінок. Звичайно, є навколо й такі чоловіки, які мають час, але в цьому разі береться під сумнів їхня вартість як представників чоловічої статі. Або ще ті, чиї інтереси не таємниця ні для кого. Ваша офіціантка з жодним із них навіть у кіно не пішла б. У тому товаристві, членом якого ви тепер стаєте, цінується будь-який чоловік, молодший сорока років, що живе на свої гроші, має вигляд справжнього представника своєї статі і може дозволити собі згаяти три години перед дня на обід з дамою. Друже мій, повірте, лишайтеся самим собою і ви матимете шалений успіх. Сподіваюсь, на вашому весіллі я буду бажаним гостем.

— Ви скидаєтесь на обачливого негідника,— сказав я.

— Так, я все розрахував, — спокійно зауважив він, — і хочу вас навчити того ж. Абсурдно, що таке чудове дієслово, як розраховувати, має в сучасному світі погану репутацію. Облиште романтику школярам і солдатам. Ви повині розраховувати.

— Але все це здається дещо аморальним, — висловив я припущення.

— Я б не радив вам надто захоплюватися цим словом, — сказав він. — Хіба морально було чкурнути з чужими грошима із «Святого Августіна»?

— Ні.

— А хіба я дуже морально повівся, привласнивши чужу валізу з грошима?

— Не дуже.

— Мораль — поняття неподільне, хлопчику мій. Ви не можете відрізати від нього шматки, як від святкового пирога. Давайте дивитися правді в очі: ні вам, ні мені право називатися людиною високої моралі вже недоступне. Тож розставимо крапки над «і»: ви втекли від гера Штюбеля не через власну чистоту, а через велике небажання потрапити у в'язницю.

— У вас на все знаходяться вбивчі аргументи, — визнав я.

— Я радий, що ви так думаєте, — всміхнувся Фабіан. — Дозвольте мені продовжити. Вибачте, якщо я повторюся, коли скажу, що роблю все у ваших інтересах. При цьому я не приховую, що наші інтереси повністю збігаються. Я хочу забезпечити нам з вами високий рівень життя, і все для цього роблю Ви повинні згодитись, що тепер ми завжди будемо тісно зв'язані один з одним. Як будь-які партнери у будь-якому виді людської діяльності. Ви зі мною згодні?

— Так.

— Досі, за винятком невеличкої суперечки в Лугано, нам було приємно удвох займатися справами.

— Так, дуже приємно. — Я не став розповідати йому про свої проблеми з талією і мінеральною водою для шлунка.

— Але коли-небудь усе це обридне. Їздити з готелю в готель, хай вони навіть будуть найкращі в світі, все-таки не діло. Подорожі дають насолоду тільки тоді, коли є домівка, куди можна повернутися. Навіть у вашому віці...

— Будь ласка. не говоріть зі мною так, ніби мені десять років,— попросив я.

Він засміявся.

— Не треба бути таким вразливим. Для мене, звичайно, ви ще зовсім хлопчик. — Обличчя його стало дуже серйозним. — Насправді вікова різниця між нами дає великі переваги. Не знаю, чи змогли б ми довго співіснувати, якби нам обом було по п'ятдесят або по тридцять три роки. Могло б виникнути суперництво, заважала б різниця в темпераменті. А так ви можете спокійно працювати зі мною, а я — з вами. Ми досягли прекрасного ділового балансу.

— Правду кажучи, я не завжди спокійний. Іноді я ледве стримуюся.

Він знову розсміявся.

— Приймаю це як комплімент. Між іншим, Лілі або Юніс питали вас коли-небудь, на які кошти ви живете?

— Ні.

— Молодці дівчата, — зауважив він. — Справжні дами. А х т о с ь і щ е питав? Я маю на увазі — після подій у «Святому Августіні»?

— Тільки одна жінка. У Вашінгтоні. Мила Евелін Коутс!

— І що ж ви сказали?

— Що я з багатої сім'ї.

— Непогано. У всякому разі, на перший час. Якщо вас хто-небудь запитає у Гштаді, кажіть те саме. Згодом ми вигадаємо для вас щось краще. Можна казати, що ви — консультант якоїсь фірми. Це дуже широке поняття. Так майже завжди називають себе агенти ЦРУ, що працюють у Європі. Ця маленька брехня нікому не зашкодить. До того ж у вас таке чесне обличчя, що навряд чи хто зважиться вам не повірити.

— А як же бути з в а ш и м обличчям? — спитав я.— Адже нас весь час бачать разом. І нам треба відповідати один за одного.

— М о є обличчя? — повторив він замислено. — Часом я годинами вивчаю його у дзеркалі. Не з великої пихи, запевняю. Просто з цікавості. Чесно кажучи, я не знаю, який маю вигляд. Мабуть, помірно чесний. А ви що скажете?

— Ви схожі на підстаркуватого бахура, — сказав я жорстоко.

Фабіан зітхнув.

— Дугласе, — сказав він, — відвертість не завжди найкраща з чеснот людини.

— Ви самі спитали.

— Так. Я сам спитав,— погодився він.— І більше ніколи не питатиму.— Хвилину він помовчав.— А мені завжди хотілося бути схожим на небагатого англійського поміщика. І я намагався виробити в собі відповідні зовнішні риси. З вашої реакції я бачу, що мені це зовсім не вдалося.

— Мені не доводилося зустрічатися з англійськими поміщиками. Вони не дуже полюбляли «Святий Августін».

— І все-таки, ви ж не підозрювали, що за народженням я — американець?

— Ні.

— Отже, дещо все-таки зроблено. — Він ніжно погладив свої вуса. — Ви коли-небудь хотіли жити в Англії?

— Ні. Я про це ніколи не думав. Якби не моя хвороба, я, мабуть, усе життя прожив би у Вермонті, де мені, до речі, було не так уже й погано. Але чому саме Англія?

— Вона приваблює багатьох американців. Особливо сільська місцевість поблизу Лондона. Чемні люди, що не задають зайвих запитань. Ніякої метушні. Доброзичливе ставлення до будь-якої ексцентричності. Першокласні театри. Якщо ви любите коней або риболовлю...

— Я люблю коней. Особливо після Опівнічного Сну.

— Хоробра тварина. Але я мав на увазі зовсім інше. Батько Юніс, наприклад, тричі на тиждень прогулюється верхи.

— Так?

— У нього непоганий маєток неподалік від Лондона.

— Я починаю вас розуміти, — сказав я без будь-якого виразу.

— Юніс цілком незалежна у своєму виборі.

— Цікаво.

— Я, наприклад, вважаю, що вона дуже гарна. І коли біля неї нема її старшої сестри, це жвава і розумна дівчина.

— Вона майже не дивиться на мене, — зауважив я.

— Вона подивиться на вас, — запевнив Фабіан. — Тільки не бійтеся.

Зрозуміло, я не став розповідати йому про свої недавні хтиві думки, об'єктом яких була Юніс.

— Отже,— мовив натомість,— ви попросили Лілі викликати Юніс саме з цією метою?

— Можливо, в мене і майнула тоді така думка.

— А тепер?

— А тепер раджу вам самому про все це подумати, — сказав Фабіан. — Поспішати не треба. Зважте всі «за» і «проти».

— А що про це каже Лілі?

— З її окремих висловів я зрозумів, що вона поставилася б до такого варіанту прихильно. І давайте більше про це не розмовляти. Бодай тепер. Хай події розвиваються самі. — Він дістав автомобільну карту і почав пильно вивчати її, дарма що скрізь, куди ми приїздили, він знав кожну вулицю, кожний дім. — До речі, — спитав він несподівано, — Прісцілла Дін і вам підкинула тоді свій номер телефону?

— Чому ви кажете «і в а м»? — Я мало не затнувся.

— Тому що вона підкинула його мені. А я не такий зарозумілий, щоб подумати, що вона вибрала саме мене і тільки мене. Зрештою, вона все-таки американка. Демократія у всьому!

— Так, підкинула, — зізнався я.

— І ви їй дзвонили?

Я згадав сигнал «зайнято».

— Ні, — збрехав я. — Не дзвонив.

— Вам пощастило, — сказав Фабіан. — Вона нагородила того марокканця трипером... Зараз поверніть за ріг. Через п'ять хвилин ми будемо біля ресторану. У них тут подають чудовий «мартіні». Пообідаємо, а потім машину поведу я.

(Закінчення в наступному номері)

З англійської переклала
Леся МАЛАНЧУК

Вінсент ван Гог. Вулиця.

НОВЕ ПРО ІМПРЕСІОНІСТІВ

Импрессионисты, их современники, их соратники (живопись — графика — литература — музыка). М., «Искусство», 1976.

Поняття «імпресіонізм» асоціюється передусім з певним періодом французького живопису XIX століття, проте воно пов'язане і з літературою та музикою. Правильно оцінити значення імпресіонізму можна, тільки осягнувши цю «триєдність». З іншого боку, очевидна і вся умовність терміну «імпресіоніст», яким позначали митців різних, часто протилежних індивідуальностей.

Термін «імпресіонізм» вперше з'явився в заголовку в'їдливої статті Луї Леруа й довгий час вживався іронічно, а потім, уже за звичкою, — ним позначали групу художників, що наважились кинути виклик офіційній естетиці. І понині це слово часом спантеличує людей, що не дуже розуміються на тонкощах образотворчого мистецтва. Проте імпресіонізм — один з різновидів реалізму. На всіх етапах свого розвитку він був тісно пов'язаний з сучасністю. Більше того, у кращих своїх досягненнях імпресіонізм як суспільне явище являв собою революційну тенденцію в культурі Франції, протистояв салонному живопису, який підтримував Наполеон III і ті, хто прийшов йому на зміну. Написано чимало книжок з історії цієї течії; наприклад, у виданому 1971 року «Щоденнику імпресіонізму»[1] докладно розглядається її суспільне значення. Автори книжки Марія і Годфрі Бланден стверджують, що імпресіоністи — це «не просто група геніальних художників, а й невід'ємна частина великого соціального потрясіння, якого зазнала Франція сто років тому й найгострішим виявом якого була боротьба на паризьких барикадах і Комуна 1871 року. Молоді художники були справжніми революціонерами як за технікою живопису, так і за сюжетами картин, що вийшли безпосередньо з життя народу».

Перші спроби теоретичного осмислення імпресіонізму робилися в Росії ще на по-

[1] Maria et Godfrey Blunden. Journal de l'impressionisme. Editions d'Art Albert Skira, Genève, 1971.

чатку нашого століття — в журналах «Мир искусства», «Весы», «Золотое руно», «Аполлон».

У той час мистецтвознавці ще не мали всієї необхідної документації, і це позначалося на науковому рівні їхніх праць. Протягом наступних десятиліть нагромадився матеріал, що дозволяє робити ширші узагальнення.

В нашій країні інтерес до імпресіонізму в останні роки помітно зріс. Цьому значною мірою сприяли виставки картин із зарубіжних музеїв, публікації книжок радянських і зарубіжних авторів. Збірник «Імпресіоністи, їх сучасники, їх соратники», підготовлений за матеріалами московської наукової конференції, вперше в нашій критиці детально висвітлює проблеми літературного, художнього й музичного імпресіонізму в їх взаємозв'язку.

В одній з перших статей збірника «Імпресіоністи й старі майстри» В. Прокоф'єв наголошує на тому, що художники, яких вважали противниками класичних традицій, насправді були міцно пов'язані з попередниками, цінували старих майстрів, училися в них, використовували їхні найкращі досягнення.

В. Прокоф'єв зазначає, зокрема, що центральною проблемою імпресіонізму з самого початку було утвердження індивідуально-неповторного — невичерпної неповторності ситуації, життєвої миті, індивідуальності або стану природи, а тому він активно протистоїть тенденціям нівелювання і прозаїзації особистості, характерним для зрілого буржуазного суспільства. Автор робить висновок: «Імпресіонізм не тільки наслідував головні напрями розвитку європейського мистецтва постренесансної епохи й саму ренесансну художню культуру; йому вдалося здійснити свого роду чудо — знову з'єднати те, що після Відродження існувало окремо...»

Про спадкоємність традицій, про органічний зв'язок із попередниками йдеться і в статті А. Чегодаєва: «Імпресіоністи та їхні попередники від Давіда до Дом'є, — пише він, — це одна велика лінія мистецтва XIX століття, для якої характерне реалістичне в глибокому розумінні слова ставлення до життя». Правдивість цих слів очевидна. Хотілося б лише звернути увагу на те, що прибічник академічного живопису Давід схильний був міняти переконання: його величезна картина «Коронація Наполеона», як і деякі інші полотна, виконані для імператора, пройнята вірнопідданством, монархістськими тенденціями. Нічого подібного ми не знайдемо в імпресіоністів, бо вони завжди перебували в опозиції до буржуазного ладу. Син Ренуара в своїй книжці про батька[1] розповідає про такий характерний випадок. Коли главу уряду Гамбетту попросили, щоб він дозволив імпресіоністам

Поль Сезанн. Курильник. Етюд.

Огюст Ренуар. Малюнок.

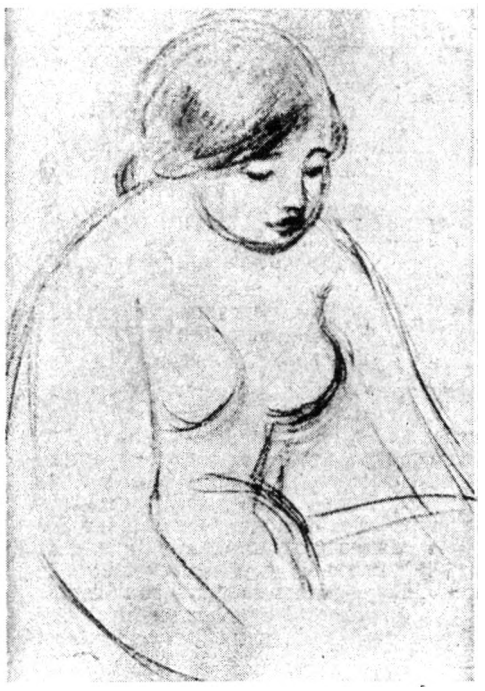

[1] Жан Ренуар. Огюст Ренуар. М., «Искусство», 1970.

Огюст Ренуар. Мати й дитина

Огюст Ренуар. Малюнок.

розписати ратушу, той відповів Ренуару: «Ми не можемо дати вам замовлення. Ані вам, ані вашим друзям. Це може призвести до повалення уряду... Ви революціонери!»

Інша важлива теза А. Чегодаєва — розвінчання поширеного уявлення про імпресіоністів як про виразників суб'єктивних вражень, ловців мінливих моментів. «Навпаки, — підкреслює дослідник, — вони пильно вивчали життя... У них не було побіжних і випадкових спостережень, які видавалися б за справжнє, повноцінне мистецтво. Вони чудово знали те, що бачили й зображували, і про це треба знати й пам'ятати». Автор статті цілком справедливо зазначає, що в історії світового мистецтва не так уже й багато епох та країн, які можна уявити так повно і яскраво, як Францію з картин імпресіоністів; вони відтворили свій час, його ритм, його прояви, відкрили разом з письменниками-реалістами сучасне місто, яке в працях попередників з'являлося випадково і зрідка. «Вони ввели в мистецтво, широко і владно, міську людину, міські контрасти, не уникаючи найбільш соціально різких і найдраматичніших».

Критикуючи прихильників теорії, зміст якої зводиться до того, що імпресіоністи не виявляють цікавості до внутрішнього стану людини, А. Чегодаєв називає Мане і Дега справжніми послідовниками таких психологів, як Рембрандт і Веласкес. За словами А. Чегодаєва, людство досі перебуває в боргу перед ними, оскільки воно вже протягом цілого століття «дивиться на природу і на людину очима імпресіоністів, але надто часто забуває про це, досі не оцінивши їхній подвиг у всьому його високому значенні».

У кожній з наступних статей збірника («Гравюри Едуарда Мане і Едгара Дега», «Аналіз і синтез у живописній системі Клода Моне», «Уїстлер і французькі імпресіоністи», «Дега і Тулуз-Лотрек», «Про рух і простір у Сезанна») розглянуто, як видно із самих назв, конкретні питання, пов'язані зі стилем різних представників цього напрямку. Дві статті присвячені Клоду Дебюссі, становленню й особливостям його музичного мислення.

Проблеми літературного імпресіонізму трактуються в розвідках В. Шора, А. Анікста, В. Левіка, Є. Євніної.

В. Шор у статті «Гонкури й імпресіоністи» детально розповідає про особливості творчості цих оригінальних французьких письменників XIX століття, про близькість гонкурівського стилю до художніх принципів живописців-імпресіоністів. Схожість виявляється, зокрема, в умінні письменників «відкривати в кожному явищі індивідуальне, характерне, вловлювати й фіксувати конкретні факти, подані в чуттєвому сприйнятті... Для цього митець повинен бути надзвичайно спостережливим, якнайсприйнятливішим до вражень зовнішнього світу».

Вінсент ван Гог Сіяч.

Едуард Мане. Парижанка.

Вінсент ван Гог. Ферма в Провансі.

Цікаво, що Золя, Мопассан та й інші відомі письменники дев'ятнадцятого і двадцятого століть вважали себе учнями Гонкурів.

Свого часу Ремі де Гурмон зауважив, що, створивши «художнє письмо», Гонкури «стали ворогами всіх тих, хто позбавлений власного стилю».

Окрім чисто літературних здобутків у галузі композиції, стилю, психології, творчість Гонкурів несе в собі надзвичайно багату культурну інформацію. На їхні праці посилаються історики й мистецтвознавці.

Під враженням їхньої книжки «Мистецтво XVIII століття» Верлен створив «Галантні святкування». Пропагуючи японський живопис і декоративно-прикладне мистецтво, Гонкури сприяли розвитку європейського живопису і графіки, що увібрали в себе багато елементів східного мистецтва. В романі «Манетт Соломон», що з'явився до того, як виник термін «імпресіонізм», вони вже визначили головні риси нового живопису. Книжка була дуже популярна серед молодих художників.

У статті «Поети епохи імпресіонізму» В. Левік розглядає взаємозв'язок письменників кінця XIX ст. з художниками-новаторами. Зв'язок цей, на його думку, виявляється у відстоюванні права на особисте бачення, у запереченні банальності й штампу, притаманних академічній школі. Аналізуючи близькість деяких прийомів художників і письменників, дослідник водночас відзначає і різницю в підході до теми. Так, наприклад, зображуючи місто, художники-імпресіоністи переважно прагнули передати його красу, тоді як поети — його потворні риси: «Місто було їхньою любов'ю, і разом з тим воно було їх прокляттям».

Цю думку підтверджують вірші Бодлера, Верлена, Рембо. В. Левік наводить уривки із статей Бодлера і Валері, а також знайомить читача з невідомими у нас сонетами Едгара Дега.

Стаття А. Анікста «Золя і мистецтво» побудована на твердженні, що роман «Творчість» не відображає історію імпресіонізму, як вважають деякі критики, і тому закиди мистецтвознавців Дж. Ревалда та А. Перрюшо про некомпетентність французького письменника безпідставні. Дослідник наводить переконливі аргументи на користь того, що прототипом Клода Лантьє був не Мане і не Сезанн, а якийсь їхній попередник, можливо, навіть Теодор Руссо.

До цікавих висновків приходить Є. Євніна в статті, присвяченій проблемам літературного імпресіонізму. Дослідниця розглядає ті аспекти творчості Золя, Гонкурів, Гюїсманса, Мопассана і Пруста, котрі, на її думку, аналогічні пошукам живописців-імпресіоністів. Вибір цих імен цілком закономірний. Слід лише пам'ятати, що наприкінці XIX і на початку XX ст. у Франції (як і взагалі в Європі) працювали й інші, не менш цікаві письменники, в творчості яких можна простежити риси імпресіонізму. Декотрі з них згадані в статті Є. Євніної, інші чекають своєї черги. Автори збірника цілком справедливо зазначають, що вивчення імпресіонізму в літературі перебуває ще на початковій стадії.

Іван Ів. КАРАБУТЕНКО

Москва.

„ЩОБ ЄСМИ ПАВІКИ ВСІ ЄДИНО БУЛИ!"

Ще тільки розвиднювалось 18 січня 1654 року, коли на центральній площі Переяслава військові довбиші вдарили в барабани, скликаючи народ. Як занотував у «Статейному списку» (дипломатичному звіті урядові) голова російського великого посольства боярин Василь Бутурлін, Богдан Хмельницький скликав людей «на собрание всего народа слышати ответ о деле, хотящем совершитися». За давнім козацьким звичаєм, гетьман і генеральна старшина винесли на всенародну раду питання надзвичайної ваги: возз'єднання України з Росією. Згідно із свідченням сучасника, на площу зійшлося «великое множество всяких чинов людей». Серед них було багато полкової старшини і заслужених у боях козаків, безліч міщан і селян. Переяславська Рада стала широким військовим зібранням за участю представників усіх суспільних верств українського народу.

Об одинадцятій ранку на площу вийшов Богдан Хмельницький і звернувся до присутніх з палкою промовою, закликаючи до єднання з великим російським народом. Усі симпатії людей, що зібралися на переяславській площі, належали Росії. У відповідь на схвильовані слова гетьмана тисячоголосо пролунало: «Волимо під крепкою рукою царя східного православного» бути, що означало бажання возз'єднатись з одновірним та єдинокровним російським народом. Коли по тому один з козацьких полковників обійшов коло, запитуючи всіх підряд: «Чи всі того бажаєте!», рік увесь народ: «Усі єдинодушно!»

По закінченні Ради Хмельницький із старшиною і всіма присутніми склали присягу на вірність Російській державі. Як сповіщає козацько-старшинський «Літопис Самовидця» (написаний кимось із сучасників знаменної події), «зараз по усіх полках розослали столников с приданням козаков, жеби так козаки, як войти со всім посполством присягу виконали на вічное подданство его царскому величеству, що ПО УСЕЙ УКРАЇНІ УВЕСЬ НАРОД З ОХОТОЮ ТОЕ УЧИНИЛ» (тут і далі підкреслення М. К.).

Так закінчився урочистий день возз'єднання двох братніх народів, які йшли до нього не одне століття, долаючи прірву політичної відокремленості, лихоліття ворожих наскоків, муки приниження і наруги з боку прийшлих і місцевих феодалів. Возз'єднання України з Росією стало поворотним етапом в історичній долі українського народу, вберегло його від поглинення магнатсько-шляхетською Річчю Посполитою і винищення султанською Туреччиною, забезпечило економічний, політичний і культурний розвиток.

Можна було б навести чимало свідчень тієї щирої радості й високого піднесення, з яким український народ зустрів звістку про союз з Росією. Так, у Ніжині населення вийшло за місто урочисто вітати російських послів, і коли всі рушили до церкви для прийняття присяги, то «в місті на площі стріляли з гармат». Те ж саме діялося і в Чернігові, Білій Церкві та інших населених пунктах возз'єднаної України.

Отож не дивно, що українські історики, починаючи із Самовидця, у повній відповідності з історичною правдою, схвально оцінювали возз'єднання та його наслідки. Так було в другій половині XVII, у XVIII і в першій половині XIX століть, коли старшинські і дворянські історики визнавали історичну обгрунтованість возз'єднання України з Росією та його прогресивні наслідки для обох народів. Однак у другій половині XIX століття буржуазно-націоналістичні історики роблять перші спроби кинути тінь на знаменну подію в історії двох братніх народів. Виконуючи замовлення української буржуазії, що прагнула здобути левову частку від визиску свого народу і відтіснити на другий план російську буржуазію, націоналістичні історики, починаючи з другої половини XIX ст., намагаються подати у спотвореному вигляді і визвольну війну 1648—1654 рр., і Переяславську Раду.

За допомогою розпалювання націоналістичних передсудів буржуазія завжди прагнула відвернути народні маси від участі в класовій боротьбі, розірвати дружні зв'язки українського народу з російським та іншими народами дореволюційної Росії. Нещадно критикуючи фарисейські, наскрізь фальшиві заклики буржуазних націоналістів до боротьби за «національну культуру», до протиставлення її культурам інших народів, В. І. Ленін зазначав, що буржуазія *всіх* націй «...під лозунгом «національної культури» проводить *на ділі* роздроблення робітників, знесилення демократії, торгашеські угоди з кріпосниками про продаж народних прав і народної свободи»[1]. Нині буржуазний націоналізм є однією з складових частин антикомуністичної ідеології, слухняним знаряддям сил реакції в боротьбі проти розрядки міжнародної напруженості, в антирадянських ідеологічних диверсіях.

Не маючи змоги просто відкинути незаперечні свідчення величезної кількості історичних джерел щодо одностайного бажання українського народу возз'єднатись з братнім російським народом, буржуазно-націоналістичні історики вирішили зайти з іншого боку. Вони заперечують правомірність самого терміну «возз'єднання», доводячи, нібито російський і український народи чужі один одному, а тому, мовляв, не було й сенсу їм об'єднуватися в єдиній державі.

Ігноруючи неспростовні й визнані світовою наукою факти спільного походження, історичної дружби і взаємозв'язків росіян і українців, сучасні зарубіжні буржуазно-націоналістичні історики уперто повторюють вигадки своїх попередників, запевняючи читачів, начебто російський і український народи зовсім різні за етносом і чужі за історичними долями. Нещодавно у бандерівському журналі «Визвольний шлях», що виходить у Лондоні, один горе-теоретик з апломбом першовідкривача віщував: «Московський нарід [так націоналісти називають російський народ — М. К.] різниться антропологічно і культурно від українського. Одна проти одної стають дві різні культури».

Проте наука спростовує намагання фальсифікаторів заперечити спільність походження, єдність матеріальної й духовної культури російського і українського народів. Антропологічними дослідженнями вітчизняних вчених незаперечно доведено, що всі східні слов'яни— росіяни, українці і білоруси — належать до спільної європеоїдної раси, хоча й мають, звісно, незначні місцеві особливості. Історики, археологи, етнографи, фольклористи, літературознавці віддавна відзначають велику близькість та генетичний зв'язок матеріальної й духовної культур росіян, українців і білорусів. Так, при зовнішній різноманітності традиційних знарядь обробітку землі у східних слов'ян (кілька видів російської сохи, українське рало, білоруська сошка), за головною конструктивною ознакою вони належать до спільного типу безполозних чи нестійких

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 115.

плугів, тоді як інші слов'янські народи користувались плугами, обладнаними полозом. Багато спільного також у типах російських, українських і білоруських поселень, у композиції їхньої забудови, конструкції житла, в хатньому начинні,— все це, однак, помітно відрізняється від аналогічних речей інших слов'янських і неслов'янських народів.

Вчених завжди вражала своєю єдністю духовна культура східнослов'янських народів. Зокрема встановлено надзвичайну схожість весільних обрядів росіян, українців та білорусів, чим спростовуються намагання буржуазно-націоналістичних «науковців» провокаційно «відшукати» якусь принципову різницю в обрядах кожного з названих народів. Багато подібності відкрили фольклористи в усній народній творчості.

Близькість матеріальної й духовної культур росіян, українців і білорусів сягає корінням в епоху Київської Русі. Як відомо, три братні східнослов'янські народи походять від спільного предка: давньоруської народності, яка населяла Київську Русь в IX—XIII ст. Давньоруське населення Київської Русі було за етносом і культурою однорідним, що засвідчено багатьма тисячами археологічних і писемних пам'яток.

Навіть страшна навала монголо-татарських орд (1237—1241 рр.), що спустошила значну частину квітучих східнослов'янських земель, не змогла порушити етнічної та культурної єдності східних слов'ян. Протягом XIII—XVI ст. на національній основі давньоруської народності поступово формуються російська, українська і білоруська народності. В процесі диференціації цих народностей між ними існували і розвивались різноманітні політичні, соціальні, економічні і культурні взаємозв'язки.

Ці самостійні етнічні спільності склалися наприкінці XV ст., але й далі вважали себе єдиним руським народом — і в XVI, і в XVII ст. Тому так охоче й радісно сприйняли возз'єднання і на Україні, і в Росії.

У «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» підбито підсумки здобутків радянської науки в галузі вивчення російсько-українських зв'язків: «Возз'єднання України з Росією було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського. Воно було зумовлене багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією і відповідало корінним інтересам і сподіванням обох народів» [1].

Зазнавши повної невдачі в спробах довести відмінності в походженні та відсутність дружніх історичних зв'язків між росіянами й українцями, нинішні буржуазно-націоналістичні історики намагаються піддати сумніву ЗАКОНОМІРНІСТЬ визвольної війни, що призвела до возз'єднання російського і українського народів.

Перш ніж звернутися до критичного розгляду сучасних буржуазно-націоналістичних писань на тему визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, не можна не відзначити повну творчу неспроможність і разючу безпорадність націоналістичних авторів, які без найменшого успіху силкуються видати за останнє слово науки незграбно підгримовані концепції своїх попередників: Антоновича, Грушевського та ін.

Ще буржуазна історіографія XIX ст. встановила, що причинами визвольної війни 1648—1654 рр. були нестерпний соціальний і культурно-національний гніт Речі Посполитої на загарбаних українських землях, той режим жорстокої сваволі і знущань над народом, який встановила польська шляхта на Україні. Навіть Грушевський, який вороже ставився до головного наслідку визвольної війни — возз'єднання України з Росією, не наважився спростувати недвозначні свідчення джерел, які змальовували страхітливі картини народного життя на українських землях під п'ятою польських феодалів, і визнав крізь зуби, що Україна напередодні визвольної війни «угиналась під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути» («Коротка історія України», К., 1917).

Радянська і прогресивна зарубіжна наука незаперечно довели, що тягар соціального і культурно-національного поневолення напередодні 1648 р. душив український народ з такою страшною силою, що єдиним виходом із становища було всенародне повстання. Здавалось би, жоден історик, бодай поверхово знайомий з історичними

[1] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 15—16

джерелами, не насмілився б переглянути одну з головних наукових істин: визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетських загарбників була викликана неймовірним посиленням гноблення народу з боку польських, литовських, українських феодалів, утисками й звірствами їхніх попихачів.

Та, виявляється, є такі «вчені добродії», які, нехтуючи історичну правду, намагаються зобразити роки напередодні визвольної війни періодом... загального благоденства! До них належить Олександр Оглоблін, що під час тимчасової фашистської окупації був бургомістром Києва, а потім, прагнучи уникнути справедливої кари, втік з окупантами на Захід, де нині ходить у «метрах» емігрантської історіографії. Оглобліну належить блюзнірська стаття, надрукована невдовзі після втечі з України, де він без тіні сорому писав, нібито українське життя, — господарське, культурне, політичне, — перед Хмельниччиною вщерть повнилося золотом — золотом багатства і золотом думки...

Можна не сумніватися, що це «відкриття», яке Оглоблін повторює із статті в статтю ось уже тридцять років, зроблено за завданням верховодів буржуазно-націоналістичної еміграції: адже коли б хтось повірив, ніби Україна напередодні всенародного повстання 1648 року являла собою таке благословенне ельдорадо, то можна було б твердити, що визвольна війна вибухнула випадково і зовсім не обов'язково повинна була закінчитися возз'єднанням з Росією. Що ж, надамо слово історичним джерелам тих часів. Хай ці безсторонні свідки ситуації на Україні перед 1648 роком повідають нам правду.

Та спершу кілька зауважень щодо самого анекдотичного терміну «золотий спокій». Чому магнати і шляхта Речі Посполитої (а за ними й шовіністично настроєні польські дворянські історики) цинічно назвали період з 1638 по 1648 рр. «золотим спокоєм»! А тому, що загарбники тільки-но залили кров'ю народу, що піднявся на боротьбу за своє визволення, великі селянсько-козацькі повстання на Україні під проводом Острянина й Гуні. Після того аж до початку визвольної війни на українських землях справді не відбулося значних народних виступів проти польсько-шляхетської влади. Але й бажаного для поневолювачів спокою теж бракувало. Народно-визвольний рух визрівав, поступово набираючи сили.

Що ж розповідають історичні джерела про становище народних мас на загарбаних польськими феодалами українських землях!

Після придушення народних повстань 1637—1638 рр. польські магнати ще більше посилили феодально-кріпосницьке та культурно-національне гноблення українського народу. Увесь тягар неволі ліг на плечі трудового селянства, міської бідноти і козацьких низів. Польські феодали в союзі з українськими все більше загарбують селянські, козацькі і міщанські землі, перетворюючи на кріпаків колишніх власників тих земель. Нещадна експлуатація селян довела їх до становища, яке наближалось до рабства у його найтяжчих виявах.

За найменшу провину, а то й просто з панської примхи, селян били, виривали їм бороди, кидали в ями, катували, вбивали без суду і слідства. При цьому не милували ні жінок, ні дітей. Один із сучасників, польський шляхтич Стравольський, якого не можна запідозрити в симпатіях до простого народу, визнавав, що «жодний азіатський деспот не замучить стільки людей, скільки їх замучать за рік у Речі Посполитій».

В українських містах були розміщені гарнізони королівських військ, а оскільки уряд нерегулярно розраховувався з ними, військові поводились як найжорстокіші окупанти. Один з польських публіцистів XVII ст. з обуренням писав: «Не досить того, що з дому бідного міщанина і селянина все жовнір забере, а ще й знущається з убогої людини, вкручуючи пальці в курок рушниці, примушуючи ходити босоніж по розпеченому вугіллю, що аж очі з лоба вилазять; цього над нещасними людьми ні татарин, ні турок під час нападу не чинили».

Навіть козаків, які юридично вважались вільними, польська шляхта пригнобльовала й різними засобами принижувала, помщаючись за участь у повстаннях 30-х років XVII ст. Невідомий нам автор «Літопису Самовидця», що відбивав інтереси і думки старшинсько-козацького прошарку, писав, розпочинаючи свою повість: «Початок и причина войни Хмелницкого есть едино от ляхов на православіе гоненіе и козаком отягощеніе». Польські адміністратори та пани, веде далі він, примушували козаків відбувати панщину, виконувати в садибах феодалів різні роботи, доглядати коней і псів, топити печі, замітати двір і «до инших незносных дїл приставляли». Звісно, причини визвольної війни були глибшими і набагато складнішими, ніж це здавалось Самовидцеві. Та безсумнівно одне: рядове козацтво зазнавало утисків польського і українського панства не менше, ніж сільська і міська біднота.

У Речі Посполитій XVII ст. панувала анархія, породжувана суперництвом між магнатами і шляхтою. Слабка королівська влада польсько-шляхетської держави була безсила припинити розгнуздану сваволю великих і малих феодалів. Значними були і зловживання та безчинства самих королівських урядовців на українських землях. Польський хроніст XVII ст. І. Єрлич так описує «подвиги» на Україні коронного стражника Лаща: «Самійло Лащ ні на бога не зважав, ні громадського суду не боявся, ні достойних людей не соромився, на маєтки і доми робив набіги, насильства чинив, убивав, вуха і носи відрізував...» А юрба розбійників, що оточувала Лаща, грабувала перехожих на шляхах.

Зрозуміла річ, що при такому нелюдському становищі виробників матеріальних благ — трудового селянства, міщанства і козацтва — економіка сплюндрованої феодалами України перебувала в занедбаному стані. З кожним роком збільшувалась кількість спустошених сіл: частина мешканців була винищена гнобителями, а решта розбіглися, хто куди. З тієї ж причини безперервно зменшувалось населення багатьох міст і містечок. Все це негативно позначилось на розвиткові сільського господарства, ремесла і торгівлі на українських землях.

У роки милого націоналістичним історикам «золотого спокою» на Україні соціальний гніт особливо тісно переплівся з національним. Магнатсько-шляхетська держава в союзі з католицькою церквою здійснювали політику духовного поневолення українського народу, намагались позбавити його права на рідну мову й культуру. Влада зачиняла українські навчальні заклади, переслідувала тих, хто не бажав підкоритись.

У середньовіччі, як відомо, культура і взагалі духовне життя людини значною мірою перебували під релігійним впливом. Згадаймо слова Ф. Енгельса, що середні віки «...знали тільки одну форму ідеології: релігію і теологію» [1]. Наступ на релігію великою мірою означав і наступ на літературу, мистецтво, традиційні обряди та звичаї. Джерела 40-х років XVII ст. сповіщають про спустошені православні церкви і монастирі, зачинені шпиталі, розриті кладовища. З благословення короля і правлячої верхівки Речі Посполитої католицькі, зокрема єзуїтські, домініканські, бернардинські, кармелітські монастирі і церкви, мов епідемія, поширюються на українських землях. На них було покладено завдання насильно навернути український народ у католицтво. «Літопис Самовидця» з гіркотою згадує, що перед визвольною війною «на Україні що городок, то костел был».

Але цинічним розрахункам правлячої верхівки магнатсько-шляхетської держави назавжди уярмити український народ, позбавити його права національного існування не судилося збутися. Нещадно визискувані й принижувані іноземними та місцевими поневолювачами, закріпачене селянство, міська голота і козацькі низи піднялися на боротьбу проти іноземного гніту. Матеріали тих часів красномовно свідчать, що панам, ксьондзам та їхнім посіпакам не було спокою ні вдень, ні вночі. Протягом десятиріччя, що передувало визвольній війні, неухильно наростає хвиля народного гніву.

---

[1] Ф. Енгельс. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. — К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 281.

Ось таким було справжнє становище на Україні напередодні війни. І це буржуазно-націоналістичні «історики» насмілюються називати «золотим спокоєм»!!

Втім, дехто з симпатичних буржуазним націоналістам людей дійсно розкошував у той час на Україні, народ якої знемагав у кайданах соціального та національного гноблення. Маємо на увазі мерзенних зрадників, які, подібно до Оглобліна, хоч трьома сторіччями раніше, продавали своїх одноплемінників окупантам: усіх отих вишневецьких і киселів, що вкупі з польським панством душили український народ, заслуживши його презирство і прокляття.

Фальсифікації про «золотий спокій» на Україні напередодні визвольної війни при елементарній історіографічній перевірці виявилися звичайнісіньким запозиченням з праць польських буржуазних істориків минулого століття. Один з них, М. Грабовський, нахабно твердив, начебто «самі війни Хмельницького свідчать про надзвичайну її (України. — М. К.) населеність. Очевидно, що ці війни могли спалахнути лише в той час, коли край перебував у квітучому стані (!), коли був багатий, можна навіть сказати, вільний (!!) і роздратований лише... поодинокими (!!) або місцевими образами». Колеги Грабовського, представники реакційної польської історіографії XIX ст. (А. Яблоновський, К. Шайноха та ін.), солідаризувались з ним, неначе забувши протилежні їхнім словам свідоцтва писемних пам'яток XVII ст.

Не приховуючи роздратування возз'єднанням України з Росією, буржуазно-націоналістична історіографія мало не з моменту виникнення прагнула подати у спотвореному вигляді хід і наслідки самої визвольної війни. Добре розуміючи, що не можна так просто поливати помиями героїчні подвиги народу в цій війні, націоналісти роблять мішенню своїх ядучих стріл її проводиря, великого сина України гетьмана Богдана-Зиновія Хмельницького: на їхню думку, він один «винен» у тому, що події в 1648—54 рр. розвивались інакше, ніж того хотілось старим і новочасним буржуазно-націоналістичним «стратегам».

Попередник М. Грушевського Володимир Антонович у «Викладах про козацькі часи на Україні» (1895—1896 рр.) зробив усе, щоб очорнити Хмельницького. Він демагогічно заперечував дипломатичну компетентність Хмельницького у політичних справах — і це було сказано про одного з найблискучіших політиків XVII століття! Антонович силкувався переконати читачів, ніби «з боку Хмельницького справу (переговори про возз'єднання. — М. К.) поведено недбало і нерозумно»: адже цьому націоналістичному історикові не до вподоби була та незаперечна істина, що значною мірою саме завдяки зусиллям Хмельницького, котрий висловлював волю і бажання найширших народних мас, Україна возз'єдналась з Росією.

Але злісні вигадки на адресу надзвичайно популярного в народі, оспіваного у думах та піснях ватажка визвольної війни дістали рішучу відсіч з боку прогресивної громадськості дореволюційної України. Націоналісти зрозуміли, що діяти треба хитріше. І — підступніше. Це можна зрозуміти з тієї хитромудрої характеристики, яку склав Хмельницькому Грушевський, спочатку «alter ego» Антоновича, а потім пропагандист і продовжувач його концепції.

Щоб створити враження «об'єктивного» ставлення до особи гетьмана, Грушевський спочатку віддав належне його талантові полководця, переможця під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом. Один Батіг чого вартий! Тоді, в травні 1652 р., селянсько-козацьке військо оточило і до ноги винищило добірну ворожу армію, основну силу якої становили десять тисяч закутих у залізо німецьких ландскнехтів. Сучасники слушно порівнювали Батозьку вікторію Хмельницького із знаменитою перемогою Ганнібала над римськими легіонами під Каннами.

Та погляньмо, як «вихваляє» Хмельницького Грушевський: «Богдан — стихійна сила більш євразійського чи просто-таки азіатського (!) характеру. Як провідник, двигач і насильник (!) мас він показав себе дуже яскраво, а політиком був не великим, і оскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро».

Чим же «завинив» Хмельницький перед одним з лідерів буржуазно-націоналістичної історіографії? Виявляється тим, що «необачно» повів себе з Росією — тягнувся до неї, замість того, щоб об'єднатися із шведськими чи польськими, чи навіть турецькими феодалами. Одним словом — з ким завгодно, аби тільки не з ненависним націоналістам російським народом. Історик прямо закинув Хмельницькому любов до Росії, відданість союзові з її народом, коли з осудом написав (не розуміючи, мабуть, що складає найвищу похвалу гетьманові): «В небезпеці, очевидно, перейшов би московську границю і пішов би на московську територію, як Острянин або Дзиковський», — йдеться про керівників народних повстань на Україні в XVII ст., які, зазнавши невдач, разом з повстанцями переселилися в межі Росії.

Безсоромно називаючи Хмельницького азіатом, стихійним і немудрим політиком, ще й «насильником мас», Грушевський віддає свої симпатії іншому: «Виговський — се був політик-європеєць», — із задоволенням нотує він. Очевидно, «європеїзм» Виговського полягав у тому, що по смерті Хмельницького він безуспішно намагався розірвати союз з Росією, повернути Україну під польсько-магнатське шляхетське ярмо, був надзвичайно непопулярний в народі і загинув, заплутавшись у власних інтригах. У цих словах Грушевського простежується той поворот у ставленні націоналістичної історіографії до Хмельницького, який стане панівним у період після другої світової війни.

Далі цей історик проводить фарисейську думку: «європеєць» Виговський ще й був начебто «продовжувачем справи Хмельницького». «Я думаю,— облудно пише історик,— що в другій половині Хмельниччини в ній далеко більше значила родина Виговського, ніж сам Хмельницький; повторяю — Виговщина почалась уже за Хмельницького». «Виговщина» — то зрада народних інтересів, то егоїстичні намагання мізерної купки здебільшого підкупленої ворогом старшини відійти від Росії і повернутися до складу Речі Посполитої, що призвело б до нечуваних репресій по відношенню до сотень тисяч учасників визвольної війни, не кажучи вже про все інше. Але Грушевський і його епігони пишно називали це «боротьбою за самостійну Україну».

Насправді Виговський, хоч і обіймав високу посаду військового писаря, не мав авторитету в гетьмана і аж ніяк не міг впливати на його політику, внутрішню чи зовнішню. Навпаки, Виговський змушений був виконувати волю народу і самого Хмельницького, ведучи переговори про возз'єднання з Росією, які особисто не схвалював. Про те, що Виговський не був першою людиною при Хмельницькому, свідчить і такий факт. Коли за життя гетьмана обирали його наступника, сам Хмельницький серед старшини назвав спочатку Ждановича, а потім Пушкаря — але ж не Виговського!

Головне ж — діаметрально протилежними були прагнення Хмельницького і Виговського: перший не бачив для себе і свого народу іншої долі, ніж возз'єднання з братнім російським народом, другий же в союзі з польськими магнатами прагнув визискувати і гнобити Україну. Не існувало, не могло існувати жодного наступництва між Хмельницьким і Виговським.

Ми не випадково так докладно зупинились на тій фальсифікаторській характеристиці, яку дає героєві визвольної війни Грушевський. Вона дає ключ до розуміння коренів і сенсу наступних писань націоналістів про великого сина українського народу, проводиря визвольної війни.

Отже, не спромігшись скомпрометувати Хмельницького в очах українського народу як прихильника союзу з Росією, бо возз'єднання було і залишилось надзвичайно популярним у масах, націоналісти силкуються зробити з Хмельницького «самостійника» і тим самим ворога Росії. Зрозуміло, що жодних доказів такого неймовірного твердження не існує і не може існувати.

Керівник визвольної війни українського народу проти польсько-шляхетського панування чутливо відгукнувся на всенародне бажання зв'язати долю України з братнім російським народом. І можливість успішного завершення визвольної війни він вбачав лише в союзі з Росією. Недарма вже після Жовтоводської та Корсунської

перемог, у травні 1648 р., керівництво повсталих селян, козаків і міщан ухвалює рішення просити царський уряд прийняти Україну до складу Російської держави. Такі прохання неодноразово повторювались Хмельницьким та його адміністрацією і під час визвольної війни. Як відомо, наростання українсько-російських зв'язків протягом 1648—54 рр., безкорислива допомога російського народу сприяли розвиткові переговорів про возз'єднання, що увінчалися Переяславською Радою.

З ким тільки націоналісти не силкувалися провокаційно пов'язати чисте ім'я проводиря визвольної війни! Відчуваючи, що неможливо довести «самостійництво» Хмельницького за допомогою фактів, вони нав'язують аналогії між його діями та діями окремих наступних гетьманів, що зраджували народ. Так, Оглоблін наклепницьки пише про «великі плани Хмельницького, Виговського і Дорошенка» — самостійницькі, як багатозначно та бездоказово твердить досвідчений колабораціоніст.

Тим часом історичні джерела змальовують гетьмана Правобережної України в 1666—76 рр. Петра Дорошенка як нечистого на руку політика, котрий задля досягнення власних шкурницьких інтересів і задоволення надмірного честолюбства спробував розірвати союз України з Росією і віддати український народ у рабство захланній султанській Туреччині. Дорошенко прикликав на допомогу турецькі й татарські орди, які вбивали і забирали в полон десятки тисяч людей, залишаючи за собою згарища та витолочені посіви. Народ повстав проти Дорошенка і скинув його з гетьманства. Хіба не блюзнірство ставити ім'я цього пройдисвіта поруч із славним ім'ям Хмельницького!

Проте націоналісти не вгамовуються. Три роки тому один з буржуазно-націоналістичних журналів вмістив невіглаську статтю В. Дубровського «Богдан Хмельницький і Туреччина», де стверджується не більше, не менше, що славний керівник визвольної війни був... васалом Туреччини і навіть залишався ним після Переяславської угоди. Цей опус побудований на аналогічному твердженні Костомарова столітньої давнини.

Буржуазно-ліберальний історик Микола Костомаров у 1878 р. раптом відмовився від своєї характеристики Хмельницького як поборника возз'єднання з Росією, вміщеної у монографії «Богдан Хмельницький», і, виходячи з надзвичайно сумнівних документів (є всі підстави вважати їх фальшивкою, виготовленою за вказівкою уряду Речі Посполитої ще в 50-х роках XVII ст., щоб скомпрометувати українсько-російський союз), оголосив гетьмана васалом Османської імперії.

Це твердження Костомарова, що пояснюється буржуазно-націоналістичними настроями вченого, було настільки неймовірним і, звичайно, безпідставним, що ніхто з націоналістичних істориків минулого не йняв йому віри, ніхто до часу не витягав його з курної комори історичних інсинуацій, аж доки нинішні прислужники буржуазно-націоналістичної верхівки не взялися за невдячну справу оживити його.

Історичні документи зображують Хмельницького як послідовного ворога хижих турецьких феодалів. З самого початку визвольної війни гетьман виношує думку збити антитурецьку коаліцію, головне місце в якій відводилось би об'єднаним Росії та Україні. У вересні 1649 р. він переконував російського посла Неронова, що прийняття України до складу Росії завдало б удару агресивним намірам султанської Туреччини і оживило б визвольний рух на загарбаних нею південнослов'янських і молдавських землях. Хмельницький з характерною для нього політичною прозірливістю передбачав можливість конфлікту об'єднаних Росії та України з Османською імперією і заявляв у вересні 1650 р. іншому посланцеві російського уряду: «Ино надобно преже ляцкие рога сломать, потом и турок у нас будет (в руках. — М. К.)».

Розвиток подій визвольної війни змушував гетьмана певний час підтримувати нормальні дипломатичні стосунки з Туреччиною. Султан був сюзереном кримського хана, тимчасового і невірного союзника України в боротьбі проти переважаючих сил Речі Посполитої, і переговори із Стамбулом неминуче впливали на Бахчисарай, робили хана поступливішим.

Коли влітку 1651 р. султан, намагаючись уярмити гетьмана, запропонував привести турецьку армію, Хмельницький твердо відмовився і звелів переказати Мухамме-

ду IV: «А войско де ему турское в помочь не надобно, для того, что он и со своими войски, которые у нево есть в собранье, против поляки стоять может».

Возз'єднання з Росією дозволило гетьманові рішуче і назавжди порвати будь-які стосунки з заклятим ворогом українського народу, султанською Туреччиною, що й було зроблено, незважаючи на запобігання турецької сторони, улесливі обіцянки воєнної допомоги у війні проти Речі Посполитої. Такою є історична правда про українсько-турецькі переговори 1650—55 рр.

Отож не дивно, що Дубровський не спромігся додати нових аргументів на підтвердження порохнявої тези Костомарова — їх просто не існує в природі. Однак не може не здивувати навіть звиклу до писань буржуазних націоналістів людину глибина падіння цього, з дозволу сказати, «історика» в намаганні будь-що очорнити Хмельницького. Дубровський вигадав, нібито під Жовтими Водами селянсько-козацьке військо «було озброєне з турецьких арсеналів і фінансоване звідти ж». Не збираючись вступати в полеміку з пропагандистами цього нечуваного за своєю брехливістю й цинізмом твердження, відзначимо лише, що повстанці мали зброю, яку відвоювали у своїх гнобителів або власноручно виготовили. Існувало й третє могутнє джерело озброєння: допомога російської держави.

Мабуть, розуміючи непереконливість версії щодо «турецького підданства» Хмельницького, націоналісти витягають із своєї крапленої колоди іншу карту, яку вони, певно, вважають козирною. У вересневому номері за 1978 рік антирадянської газетки «Українське слово», що виходить у Парижі, вміщено статтю нікому з істориків невідомого М. Петровича, в якій Хмельницький зображується не лише самостійником, а й прихильником... підданства Швеції.

Поряд із заявленими вигадками про «самостійництво» Хмельницького бачимо у наведених словах, на перший погляд, щось нове. Та чи нове воно! Для відповіді на це питання звернімося до «анналів» буржуазно-націоналістичної історіографії. Виявляється, що сімдесят років тому не раз вже згадуваний нами Грушевський виступив у «Записках Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка» у Львові зі статтею «Шведсько-український союз 1708 р.», де спробував реабілітувати зрадника українського народу Мазепу, який перекинувся на бік шведських загарбників, а після переможної для російської армії Полтавської битви (27 червня 1709 р.) разом із Карлом XII утік до Туреччини, де незабаром безславно помер. Так от, щоб обілити Мазепу, Грушевський не зупинився перед зведенням наклепу на Хмельницького: мовляв, гетьманом планувалася спілка зі Швецією, але через передчасну смерть не була доведена до кінця. Отож, підсумував своє «відкриття» буржуазно-націоналістичний історик, Хмельницький був... взірцем для Мазепи.

Недобросовісна вигадка Грушевського надзвичайно сподобалася його буржуазно-націоналістичним нащадкам. Здається, не було ще жодної книжки чи статті емігрантських істориків, де б не пережовувалася версія про «шведські симпатії» Хмельницького і Мазепи як «продовжувача» його справи. Наприклад, Оглоблін безсоромно твердить, що «для діячів мазепинської доби Переяславська угода була мовби прототипом українсько-шведської угоди 1708 р.».

У зв'язку з надзвичайною поширеністю цього наклепницького твердження в буржуазно-націоналістичній історіографії, яке вона видає мало не за аксіому, доведеться зупинитись на дійсному ставленні Хмельницького до Швеції, коротко розповісти про українсько-шведські відносини 50-х років XVII ст.

За «Березневими статтями» 1654 р., якими було закріплено возз'єднання, Україна в складі Росії зберігала за собою широку автономію. Гетьманська адміністрація мала право підтримувати дипломатичні зв'язки з урядами іноземних країн, якщо вони не шкодили інтересам Російської держави.

Війна з Річчю Посполитою тривала і після Переяславської Ради. На черзі стояло визволення Правобережної та Західної України. Природними союзниками у цій війні могли стати держави, які також воювали з Річчю Посполитою, і серед них — Швеція. Отож не доводиться дивуватись, що коли 1656 року шведський король Карл X

Густав запропонував Хмельницькому укласти воєнний союз проти панської Польщі, гетьман погодився на переговори. Звитяга і високі бойові якості українського повстанського війська були продемонстровані всьому світові в роки визвольної війни. Звертаючись до державної ради Шведського королівства у липні 1656 р., Карл X Густав одверто визнав, що «сила козаків важить для нас більше, ніж дружба поляків».

Шведські дипломати, однак, виробили підступний план схилити Хмельницького на свій бік до такої міри, щоб послабити українсько-російське єднання. Але, знаючи відданість гетьмана й українського народу союзові та дружбі з російським народом, вони маскували свої наміри, переконуючи українську сторону, ніби переслідують тільки мету об'єднати зусилля у війні з Річчю Посполитою. Водночас шведські агенти спробували схилити на свій бік частину козацької старшини, але зазнали поразки.

Царський уряд був поінформований Хмельницьким про українсько-шведські переговори і не тільки не заперечував проти них, а й порадив гетьманові схилити короля до пошуків порозуміння з Росією. На це Хмельницький охоче відгукнувся: «До короля свейского напишем о его неправдах, чтоб с вашим царским величеством не воевал».

Коли в червні 1657 р. до Чигирина завітав російський посол Бутурлін, вже тяжко хворий гетьман так пояснив йому мету переговорів із Швецією: «Того ради, чтоб они, ляхи, не излучилися с шведами... на разоренье наше». Продовжуючи розмову з Бутурліним, Хмельницький розповів, як доклав зусиль, «чтоб его царское величество с шведом изволил о мире учинити згоду». Бутурлін переконався, що переговори з шведами були спрямовані на захист України від наступу польських магнатів і не могли піти на шкоду українсько-російському єднанню. Як тільки до Чигирина приїхав посол шведського короля, Хмельницький наказав своїм дипломатам передати йому список «неправд» Карла X Густава у відношенні до царя і ще раз закликати до миру з Росією. Після цього переговори адміністрації Хмельницького зі шведами припинилися.

У ході українсько-шведських переговорів 1656—1657 рр., як бачимо, взагалі не ставилося питання про якийсь інший союз, крім воєнного. Йшлося лише про тимчасове об'єднання зусиль двох країн, що мали спільного ворога — Річ Посполиту. Намагання буржуазно-націоналістичних істориків від Грушевського до Оглобліна виставити Хмельницького в ганебній ролі «попередника» пройдисвіта Мазепи і «натхненника» плазування останнього перед Карлом XII викликають огиду і обурення, не витримуючи жодної наукової критики.

Про елементарну несумлінність буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів образу Хмельницького свідчить хоч би такий факт. Гетьман і його соратники одночасно з веденням переговорів з Швецією мали дипломатичні контакти з Семиграддям (нинішня Трансільванія). Юрій Ракоцій, семиградський князь, вирішив спертись на могутнє селянсько-козацьке військо у боротьбі за польську корону і в 1656 р. запропонував Хмельницькому укласти союз проти Речі Посполитої. Гетьманська адміністрація поставилась до пропозиції Семиграддя так само, як до шведської, не відмовляючись від підтримки обох країн у війні з магнатсько-шляхетською державою.

Не випадково Хмельницький у переговорах з російським урядом ставив на спільну дошку Швецію і Семиграддя як можливих союзників у війні за визволення Правобережної й Західної України. Гетьман говорив Бутурліну в червні 1657 р.: «А что есмя прибрали к себе в товарищество шведа и Ракоцу», то лише для того, щоб Швеція і Семиграддя не об'єдналися з Річчю Посполитою проти України («то бы конечно поляки со всеми с теми, с которими у нас згода, яко со шведом, як и с Ракоцем... нас бы всех... в Малой России высекли и выжгли»). Переконавшись згодом, що від війська Ракоція мало користі, Хмельницький в 1657 р. припинив з ним переговори.

Чому ж буржуазно-націоналістичні «знавці» дипломатичної історії визвольної війни замовчують переговори Хмельницького з Ракоцієм? Гадаємо через те, що ніхто не повірить, ніби Україна хотіла «піддатися» слабосилому Семиграддю, яке само чекало на її допомогу. А ще й тому, що з Семиграддям не спілкувались ні Виговський,

ні Дорошенко, ні Мазепа, і через це не можна кинути ще одну тінь на Хмельницького.

...А тепер знову перенесімося на триста двадцять п'ять років назад, на площу сивого Переяслава, де тільки-но пролунали одностайні вигуки: «Щоб єсми навіки всі єдино були!» Історичні джерела незаперечно доводять: возз'єднання з Росією було одностайним виявом волі українського народу і дістало схвалення серед найширших його верств. Це відбили й писемні пам'ятки, зокрема старшинсько-козацькі літописи і серед них — написаний сучасником Переяславської Ради «Літопис Самовидця».

Самовидець мовить, що по возз'єднанні «немалая радость межи народом стала». Інший літописець, Григорій Грабянка, додає: «И бысть радость великая во всем народе, ибо все были благонадежни под единоверним себе монархою тихо-мирного во всем пожития», а про саму Переяславську Раду говорить, що вона «благоволенієм окончивши», «со надеждою всякого добра». Нарешті, автор найбільш докладного козацького літопису, значною мірою присвяченого визвольній війні та возз'єднанню, Самійло Величко, назвав Переяславську Раду «зуполной и волной всего Войска Запорожского» [під Запорізьким військом козацько-старшинські літописці розуміли все величезне військо Хмельницького взагалі, що принаймні на три чверті складалось з повсталого селянства].

Завжди були і залишаться марними силкування націоналістичного охвістя розпалити націоналістичні передсуди серед народних мас. Але не слід недооцінювати небезпеку цих підступів. «Ми не маємо права також забувати, — говорив Л. І. Брежнєв, — що націоналістичні пережитки всіляко підігрівають іззовні політики і пропагандисти буржуазного світу. З надзвичайним заповзяттям хапаються наші класові противники за будь-які прояви такого роду, роздуваючи і заохочуючи їх, сподіваючись хоч якоюсь мірою ослабити єдність народів нашої країни» [1].

Переяславська Рада навіки визначила долю українського народу, з'єднавши його з великим російським народом. І приречені на поразку безсилі й жалюгідні спроби «вчених» прислужників буржуазно-націоналістичної верхівки, яка, в свою чергу, слугує світовій реакції, очорнити славну історію українського народу, його історичні взаємозв'язки і дружбу з російським народом. Український народ, який щасливо живе в братній сім'ї радянських народів, з презирством відкидає геть підступи буржуазно-націоналістичного емігрантського охвістя.

Микола КОТЛЯР,
доктор історичних наук

[1] Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, стор. 61.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

В листопаді 1978 року в Західному Берліні проходили традиційні Дні СРСР. Цього разу гостями міста були діячі науки і культури Радянської України. До програми Днів увійшли лекції, виступи радянських журналістів, митців і науковців перед робітничою і студентською аудиторією. В кінотеатрах демонструвалися радянські кінофільми. Також було відкрито виставку творів радянського образотворчого мистецтва та фотоекспозицію. В концертних залах міста з успіхом виступав вокально-інструментальний ансамбль «Червона рута».

За ініціативою Відділу літератур країн Західної Європи і Америки Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР створено українське відділення Шекспірівської комісії СРСР. До його складу увійшли відомі літературознавці республіки, артисти, художники, письменники, перекладачі. Почесним головою Шекспірівської комісії України обрано лауреата Ленінської премії, Героя Соціалістичної Праці, дійсного члена АН УРСР письменника Михайла Стельмаха.

Восени 1978 року народний ансамбль «Рапсодія» ворошиловградських тепловозобудівників з успіхом виступав в Ісландії.

У вересні 1978 року в Києві було відкрито виставку книг видавництва Болгарської Академії наук, на якій були представлені найновіші наукові видання НРБ.

ВЕЛИКИЙ ДРУГ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Минулого року в Чехословаччині широко святкувалося 100-річчя від дня народження визначного громадського і державного діяча, історика і музикознавця, академіка Чехословацької Академії наук Зденєка Неєдли. Ми хотіли б кількома штрихами доповнити портрет великого друга нашої країни, невтомного поборника дружби Чехословаччини та СРСР.

Ось кілька важливих дат у біографії вченого. 1925 рік — З. Неєдли ініціатор створення «Товариства культурного і економічного зв'язку Чехословаччини з Новою Росією», 1929 рік — вступ до Комуністичної партії Чехословаччини, 1939—1945 — роки окупації Чехословаччини — живе в Радянському Союзі, працює в АН СРСР; 1945 рік — міністр чехословацького уряду; 1947 рік — іноземний член АН СРСР; 1948 рік — голова Союзу чехословацько-радянської дружби.

Зденєк Неєдли був одним із тих представників європейської інтелігенції, які одразу ж зрозуміли і привітали Велику Жовтневу соціалістичну революцію і народжену нею нову державу робітників і селян. Ще в 1919 році в журналі «Ческе стражі» Зденєк Неєдли писав: «Без Росії нема Європи, без Росії нема Ліги націй, без Росії нема миру. Ось велика правда, якої не знає Західна Європа і яку саме ми повинні якомога голосніше звістити світові. І це буде у наших власних інтересах і в інтересах усіх народів».

Говорячи про Зденєка Неєдли і як про видатного громадського діяча, і як про великого вченого, слід наголосити на тому, що ленінське вчення допомогло йому зрозуміти історичну роль робітничого класу і визначити своє місце в лавах борців за соціалізм. Як відзначав Клемент Готвальд, заслуга З. Неєдли полягає в тому, що він одразу твердо став на марксистські позиції, включився в боротьбу за справу робітничого класу, зберігав спадщину минулого і глибоко розумів логіку і зміст чеської історії.

Зденєк Неєдли — автор багатьох статей і книжок. Зібрання його творів складає 51 том — тут і цикл досліджень, присвячених гуситським пісням, і монографічні праці про видатних вітчизняних композиторів та письменників (Сметану, Ірасека, Нємцову та інших), праці з питань культури Чехословаччини, історії музики (дослідження про Вагнера, про Гостинського, «Загальна історія музики», «Історія опери Національного театру» та інші), а також численні праці з історії чеського та інших слов'янських народів.

Особливо дорогими для нас є 8 і 9 томи із зібрання творів видатного чеського вченого, в які ввійшли праці Зденєка Неєдли, присвячені В. І. Леніну, Радянській Росії. Ці твори — ще одне хвилююче свідчення того, що Зденєк Неєдли значну частку свого таланту і наукової ерудиції віддавав боротьбі за дружбу і взаєморозуміння між народами Чехословаччини і Радянського Союзу. З цією ж метою була написана ним «Історія Радянського Союзу (1917—1947 рр.)». Вели-

Зденєк Неєдли.

кий друг Країни Рад, Зденєк Неєдли добре знав історію радянських народів, зокрема написав цілий ряд праць з історії українського народу.

7 квітня 1921 року Зденєк Неєдли надрукував у газеті «Трибуна» статтю про Т. Г. Шевченка, в якій писав: «Шевченко для нас сьогодні великий поет не лише тому, що він підніс голос на захист свого знедоленого народу, але й тому, що він у своїх творах відкриває перед нами глибини людського життя, перейти через які — завдання справжнього мистецтва».

Ми вже говорили про те, що в 1925 році з ініціативи Зденєка Неєдли було утворено «Товариство економічних і культурних зв'язків з Новою Росією», пізніше перейменоване в «Товариство культурних і економічних зв'язків з СРСР»; саме робота в Товаристві надала йому можливість познайомитися з першими представниками Радянської України, що приїхали тоді до Праги — письменниками П. Тичиною, В. Поліщуком, О. Досвітнім. Ось що розповідав П. Г. Тичина про зустріч із Зденєком Неєдли: «Після задушевної з нами бесіди за чаєм (що нового в мистецтві України, як довго маємо пробути в Празі і що відомо нам про чеське мистецтво, зокрема про музику) він зразу ж повів нас у свою бібліотеку. В просторій кімнаті, де в кілька рядів підносились стояки з нотами та розвідками про композиторів, гостинний господар став показувати нам видання творів музики слов'янських народів.

Зайшла мова й про Лисенка, Сокальського, Степового, Людкевича, Стеценка, Леонтовича.., й коли Зденєк Неєдли почув від мене, що трьох із названих композиторів я знав особисто, він ласкаво попросив мене розповісти йому про них усе-усе, що тільки можна, якнайбільше».

У 1927 році Зденєк Неєдли пише працю «Українське питання» (надрукував у червневому номері журналу «Нове Руско»), в якій підкреслює, що Ве-

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

«Етногенез слов'ян» — такою була тема симпозіуму науковців соціалістичних країн, який проходив у листопаді 1978 року в Києві. В рамках симпозіуму діяла археологічна виставка.

•❖•

В журналі «Африка» (№ 2, 1978), який виходить у Лісабоні, надруковано статтю київської дослідниці іспанської літератури Маргарити Жердинівської «Африканська португаломовна література на Україні», в якій відзначається посилення інтересу радянських читачів до літератур Африки, розглядаються українські переклади з літератур Анголи, Мозамбіку, Островів Зеленого Мису та ін.

•❖•

Варшавське видавництво «Чительнік» минулого року випустило у світ книжку Євгена Гуцала «Родинне вогнище» (переклад з української Зоф'ї та Станіслава Глов'якових).

•❖•

В кінці минулого року польська «Газета Заходня» (м. Познань) надрукувала статтю Т. Бартков'яка «В інтересах науки», в якій докладно розповідається про діяльність Познанської вищої технічної школи. В статті відзначається, що серед закордонних вузів, з якими Познанська вища технічна школа підтримує тісні наукові зв'язки, перше місце займає Харківський політехнічний інститут. За дванадцять років активного співробітництва польські і українські науковці провели велику кількість спільних досліджень, опублікували наукові праці, разом підготували і видали підручники, налагодили постійний обмін науковцями. Лише минулого року в Познані побувало 10 професорів і доцентів з Харкова, ряд наукових працівників з Познані були гостями Харківського політехнічного інституту.

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

У серпні 1978 р. представники Товариства дружби «Греція — СРСР», журналісти й громадськість Афін зустрічали посланців України, які прибули до Греції на Дні Радянського Союзу, що проводились за участю Української РСР. Серед зустрічаючих були також учасники грецького ансамблю «Лікіо Елінідон», який того ж дня відлітав до Москви, щоб взяти участь у Днях Греції в Радянському Союзі. Понад 30 тисяч глядачів Афін, Пірея, Патрі, Яніни, Ларіси побували на концертах солістів Київського і Дніпропетровського театрів опери та балету, артистів Київської державної філармонії, заслуженого народного ансамблю «Дніпро» м. Дніпропетровська. Українські артисти взяли участь у традиційному міжнародному фольклорному фестивалі, який проходив у Яніні. В жовтні 1978 р. в Афінах та інших містах країни експонувалися фотовиставки та виставки українського декоративно-прикладного мистецтва. В листопаді Грецію відвідала делегація Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами, яку очолив міністр освіти УРСР депутат Верховної Ради УРСР О. Маринич. Численні заходи, які проводилися в рамках Днів Радянського Союзу в Греції, познайомили мешканців багатьох міст країни з досягненнями Української РСР в різних галузях науки, культури, освіти, економіки.

❖❖❖

У листопаді 1978 року в київській книгарні «Дружба» проходила традиційна Декада польської книги, присвячена 60-річчю відновлення державної незалежності Польщі. Під час Декади також проводились виставки польської книги у Харкові, Одесі, Львові, відбулися зустрічі читачів з польськими перекладачами і видавцями, пройшли вечори польської прози і поезії.

лика Жовтнева соціалістична революція принесла українському народу справжню свободу, звільнила його від соціального і національного гноблення.

В 1928 році, коли прогресивна громадськість Чехословаччини відзначала 50-річчя від дня народження Зденека Неєдли, радник повпредства СРСР в Чехословаччині Н. Калюжний 10 лютого надіслав З. Неєдли вітального листа, в якому говорилось: «Будучи особисто зв'язаним з культурним життям України і Білорусії, які у складі Радянського Союзу одержали можливість небувалого в історії всебічного національно-культурного розквіту і розвитку, вважаю своїм обов'язком висловити, пане професоре, відомі мені добрі почуття, які мають до Вас діячі цих відроджених народів, в зв'язку з тією увагою, яку в своїй науковій і громадській діяльності Ви постійно приділяєте культурно-національному життю народів СРСР. Ваші праці в цій галузі не тільки сприяють ознайомленню європейського світу з життям і творчістю мало відомих досі народів, але й допомагають в роботі і творчості самим культурним діячам УРСР та БРСР».

Зденек Неєдли двічі гостював на Радянській Україні. 22 червня 1935 року він як голова Чехословацького товариства культурного зв'язку з СРСР приїздив до Києва. Вчений оглянув місто, відвідав Інститут матеріальної культури Академії наук УРСР, ознайомився з виставкою розкопок Райковецького городища, побував у кабінеті музичної етнографії, на виставці дитячої художньої творчості.

Вдруге Зденек Неєдли до Києва прибув 5 січня 1937 року з делегацією діячів мистецтва на прем'єру опери видатного чеського композитора Бедржиха Сметани «Продана наречена» (постановку опери здійснив Київський театр опери і балету; український переклад лібретто І. К. Микитенка). Це була значна подія в історії дружніх зв'язків двох братніх народів. В той же день відбулася зустріч гостей з діячами музики і літератури Радянської України. Композитори Л. М. Ревуцький, В. С. Косенко, письменник О. Є. Корнійчук та інші вітали гостей з Чехословаччини.

9 січня в Київському театрі опери і балету відбулась прем'єра опери «Продана наречена». В урядовій ложі — керівники республіки, чехословацькі музичні діячі на чолі з професором Зденеком Неєдли. Прем'єра пройшла з великим успіхом. Зденек Неєдли у розмові з представником РАТАУ сказав: «Ми з надзвичайним інтересом чекали, як український театр опери і балету поставить оперу Сметани «Продана наречена», як зуміє театр передати народну чехословацьку музику. Ще за дореволюційних часів ця опера Сметани ставилась в тодішній Росії. Проте ті спроби поставити Сметану були невдалі, опера не мала ніякого успіху. Тим більшою була моя радість, коли я побачив, що «Продана наречена» на сцені українського оперного театру йде не тільки добре, а справді чудово. Оркестр, хори, балет, співаки, сама постановка, режисура, художнє оформлення — все це прекрасно. Ми бачили справжнього Сметану. І притому — молодого Сметану, бадьорого, яким він і повинен бути. Я мушу додати,— продовжував Зденек Неєдли,— що чехословацький національний характер опери чудово витриманий, і разом з тим, він є близьким і українській публіці. Давно вже в театрі я не мав такої насолоди, такого задоволення, давно я не був такий схвильований, як сьогодні, коли я бачив у Київському театрі опери і балету «Продану наречену».

Опера «Продана наречена» транслювалася в Чехословаччину з Києва. І газети країни відзначили чудове виконання головних ролей З. М. Гайдай, І. С. Паторжинським та ін. Прем'єра опери Сметани «Продана наречена» в Київському ордена Леніна театрі опери і балету перетворилася у справжнє свято дружби двох народів.

Повернувшись на батьківщину, Зденєк Неєдли організував 13 лютого 1937 року в Празі вечір, присвячений Радянській Україні. На ньому вчений виступив з доповіддю, в якій докладно розповів про величезне піднесення в усіх галузях культурного і економічного життя радянського народу.

За свою прогресивну діяльність Зденєк Неєдли зазнавав переслідувань з боку чехословацького буржуазного уряду. Після окупації Чехословаччини фашистською Німеччиною Зденєк Неєдли до 1945 року жив в Радянському Союзі. Тут він став одним із найактивніших організаторів радянського слов'янознавства. При цьому він неодноразово звертається в своїй науковій творчості до української тематики. У газеті «Ческословенске лісти» він виступив із серією статей, присвячених Україні,— «Чехи і українці», «Прага — Київ», «Довбуш», «Історія Закарпатської Русі до XIV століття» та інші.

Разом з тим Зденєк Неєдли багато пише про героїзм чехословацьких воїнів під Соколовим, Києвом, Білою Церквою і на Дуклі. В березні 1944 року, коли чехословацький корпус у складі 1-го Українського фронту вийшов до кордонів Чехословаччини, З. Неєдли виїхав до воїнів. Два тижні він провів у частинах корпусу, надихаючи солдатів на перемогу.

В перші мирні дні професор Зденєк Неєдли відновив роботу Товариства культурних та економічних зв'язків з СРСР та журналу «Прага—Москва». Він підтримував тісні зв'язки з діячами радянської культури. Так, у 1945 році З. Неєдли, будучи міністром освіти Чехословаччини, зустрічався з М. Т. Рильським. В тому ж році він написав вступ до вибраних поезій Т. Г. Шевченка. У травні-червні 1945 року в Чехословаччині з великим успіхом проходили концерти Державного українського ансамблю пісні і танцю. Зденєк Неєдли у телеграмі на ім'я уряду УРСР відзначав, що концерти ансамблю були виразом дружби Чехословацької Республіки з Радянським Союзом.

Зденєк Неєдли брав участь у справі повернення радянському народові культурних цінностей, які фашисти пограбували на Україні і покинули при відступі з Чехословаччини. Серед них — книжкові фонди бібліотеки Академії наук УРСР, наукові видання ряду інститутів республіки, історичні архіви.

Радянські люди високо оцінили невтомну діяльність професора Зденєка Неєдли, спрямовану на зміцнення дружби між народами Чехословаччини і Радянського Союзу.

Президія Верховної Ради СРСР нагородила Зденєка Неєдли двома орденами Леніна. В день 80-річчя від дня народження Зденека Неєдли Президія Спілки письменників України надіслала вченому привітання.

До останніх днів свого життя Зденєк Неєдли залишався активним учасником громадського життя. Таким він назавжди залишиться у пам'яті радянських шанувальників.

Євген БЕЗРОДНИЙ

ФАКТИ — ПОДІЇ — ЯВИЩА

Кубинський літературний журнал «Гасета де Куба» (№ 168, червень 1978 року) опублікувала статтю «Хосе Марті на Україні», присвячену книжці поезій видатного кубинського поета-революціонера, що її випустило 1977 р. київське видавництво «Дніпро».

•❖•

У відповідності з програмою культурного співробітництва в Марселі, місті-побратимі Одеси, в листопаді 1978 року проходила виставка «Експонати Одеського археологічного музею Академії наук УРСР».

•❖•

Минулого року самодіяльний народний театр Берегівського народного будинку культури на Закарпатті побував у сусідній Саболч-Сатмарській області Угорської Народної Республіки. Колектив народного театру показав побратимам нову п'єсу Ласло Балли «Пульсуючі дні», присвячену соціалістичній революції в Угорщині 1919 р.

•❖•

Чеський літературний фонд минулого року присудив премію за популяризацію чеської літератури в СРСР завідуючому кафедрою зарубіжної літератури Львівського державного університету Володимиру Моторному. Перекладачеві разом з дипломом було вручено медаль Станіслава-Костки Неймана.

•❖•

«Паньствовий Інститут Видавничий» (ПНР) в 1977 році випустив збірку «Антологія радянського оповідання», де представлено тридцять вісім радянських прозаїків. З української літератури подано оповідання Ю. Яновського, Г. Тютюнника, Є. Гуцала та Ю. Щербака.

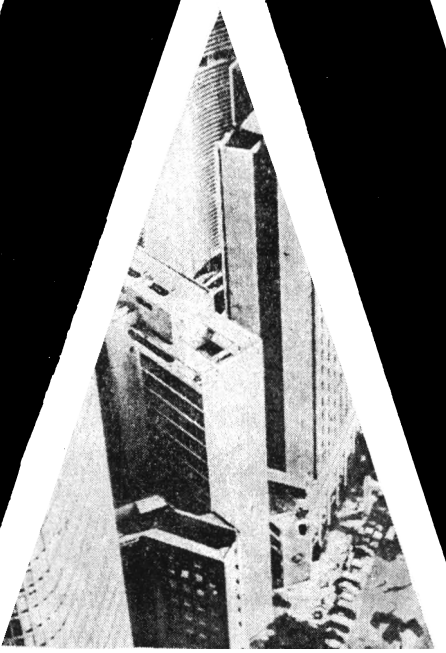
•❖•

З 5 по 14 жовтня 1978 року в Києві проходила традиційна Декада книги НДР, присвячена 29-ій річниці з дня проголошення Німецької Демократичної Республіки.

ДІЛА І МРІЇ ВЕЛИКОГО БРАЗІЛЬЦЯ

АРХІТЕКТУРА

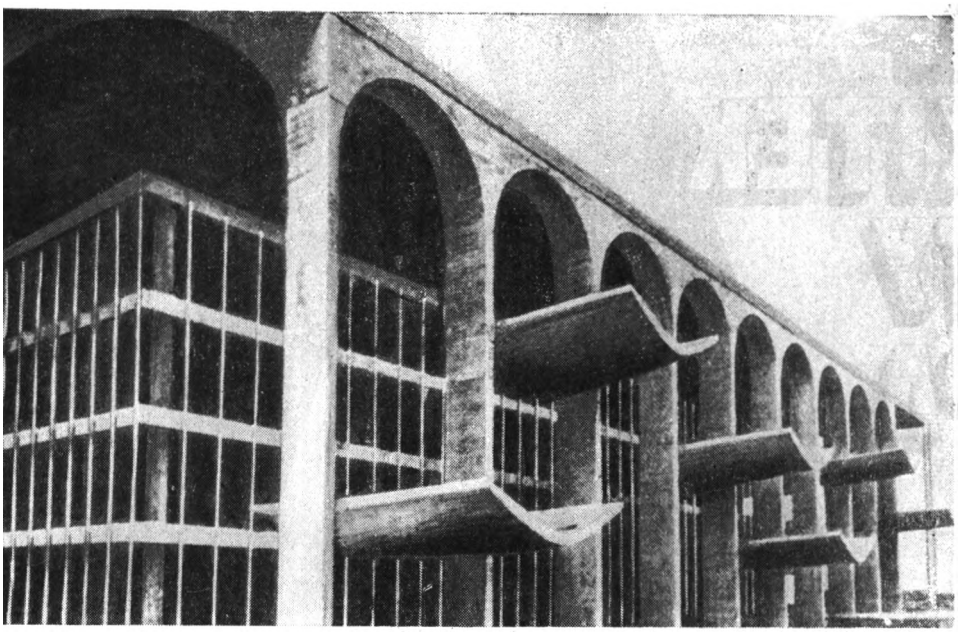

ОСКАРА НІМЕЙЄРА

Лауреат Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» відомий бразільський громадський діяч Оскар Німейєр належить до блискучої плеяди реформаторів архітектури, очоленої Ле Корбюзьє і Франком Ллойдом Райтом.

До Німейєра бразільська архітектура пройшла не дуже довгий, але досить звивистий шлях. Державну незалежність країна здобула 1822 року; доти майже три століття вона перебувала під колоніальним гнітом Португалії і Голландії, і її перші міста — Ресіфі, Сантус, Ору-Прету, Баїя, що будувалися в XVI—XVII ст.ст. за зразками далекої піренейської метрополії, несуть на собі відчутний відбиток португальської архітектури.

Незважаючи на європейське походження, архітекту-

Палац правосуддя (1970 р.).

ра старої Бразилії відрізнялася від прототипу своєрідністю елементів, стриманою монументальністю й лаконізмом. Колоніальний стиль зберігся до кінця минулого століття, потім, відмовившись від дідівської екзотики, бразільські архітектори почали віддавати данину моді на декаданс і химерний декор. Епоха новаторства почалася в 20—30-х роках й одним з наймолодших і найталановитіших учасників цієї революційної ломки став Німейєр. З часом ім'я його перетворилося на символ сміливості й оригінальності бразільської школи архітектури.

Творчість Німейєра — своєрідне продовження на новій, сучасній основі художніх традицій, започаткованих бразільцем Антоніу Алейжадінью, талановитим самородком, знаменитим архітектором, художником і скульптором XVIII ст., архітектурні шедеври якого в районі Ору-Прету, зокрема в Конгоньєс-ду-Кампу й Сабарі, і нині викликають захоплення.

Німейєр почав свій творчий шлях стажистом архітектурної майстерні Лусіу Кошти 1932 року. Сповнений, за його визнанням, «рішучості працювати з усіх сил, без компромісів», він уже першим своїм проектом заявив про серйозний намір сказати нове слово в бразільській архітектурі, «віддаючи данину минулому, але не більше».

Формулюючи позицію свою і колег-однодумців, він чітко визначив головний творчий принцип. «Ми вирішили зберегти в нашій архітектурі її вітчизняні й своєрідні риси, образно втілюючи їх за допомогою прийнятих у нас способів будівництва, і ми прагнемо

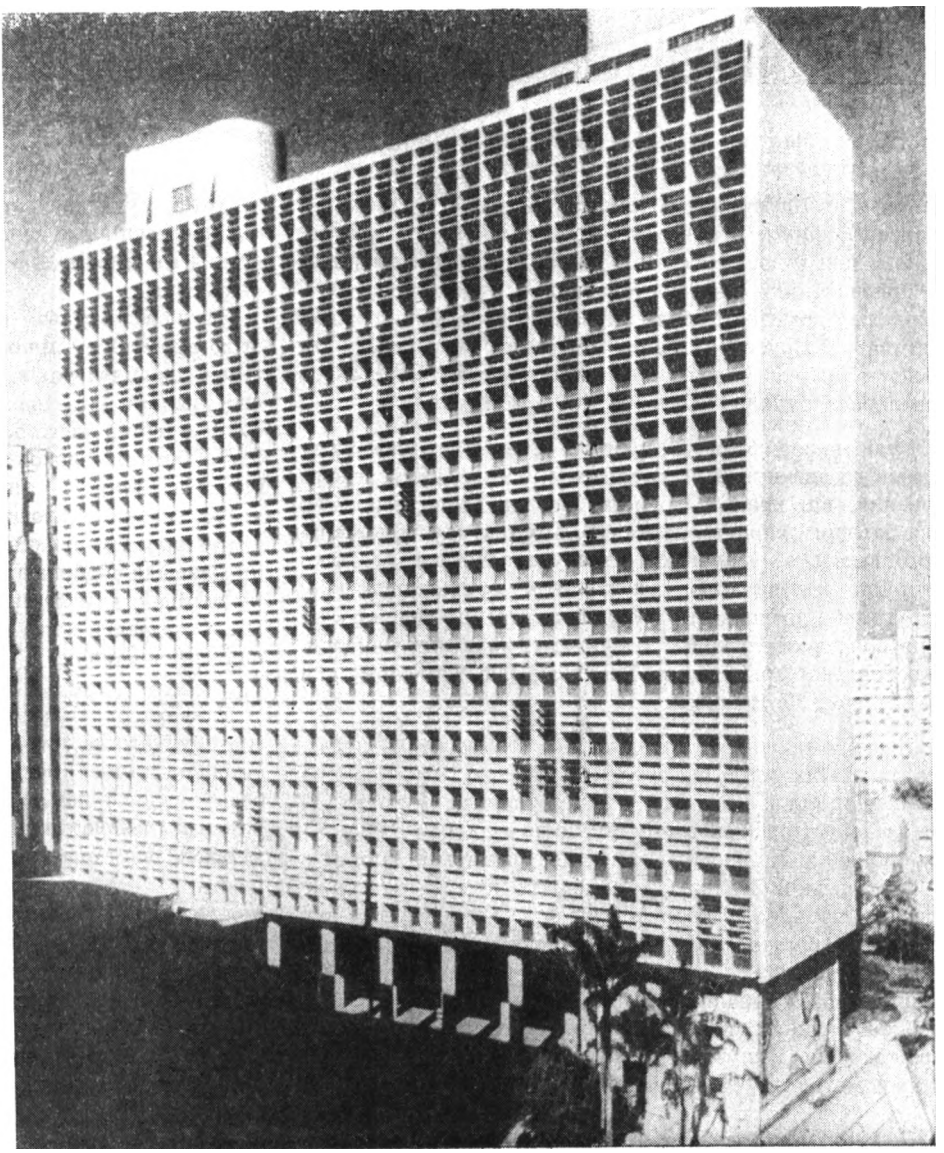
З ВИСЛОВЛЮВАНЬ ОСКАРА НІМЕЙЄРА

Ми знаємо, що сучасна архітектура прагне до універсалізації. Розширюючись, культурний обмін між країнами робить можливим застосування єдиної технології і нових матеріалів у всьому світі.

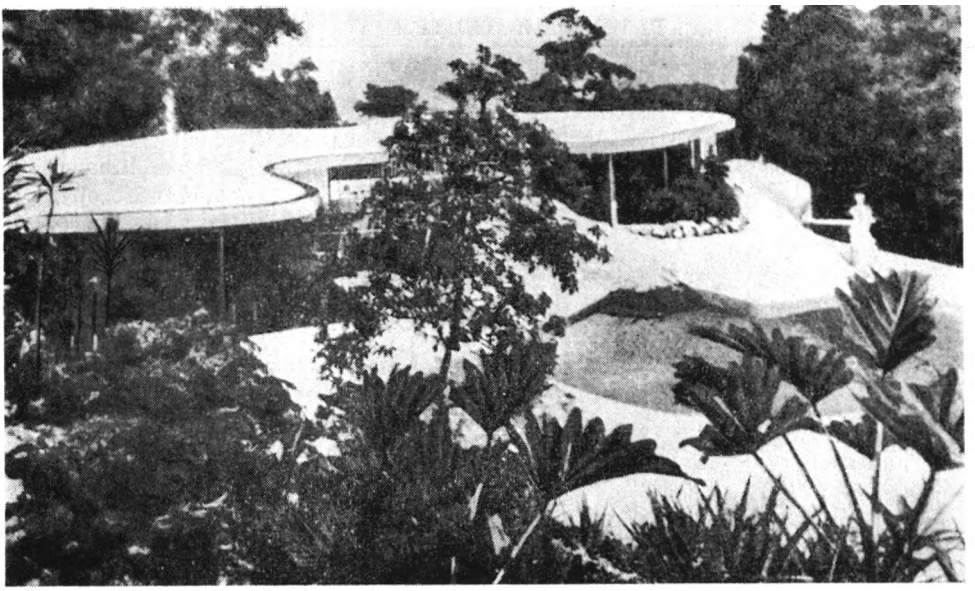
Справді, буржуазне житло, хоч би яким розкішним воно було, вже ніколи більше не стане символом нашої епохи. Справжнім втіленням духу сучасної архітектури стануть великі споруди громадського призначення: школи, лікарні, театри, стадіони, клуби, багатоквартирні будинки і т. д.

зберегти заслужений престиж, який має бразільська архітектура в сучасному світі». Цього принципу він незмінно дотримується ось уже чотири десятиріччя, від першого проекту — особняка Енріко Шавієра в Ріо-де-Жанейро (1936) — до сьогоднішніх споруд у столиці країни.

Будівельний бум, що охопив після другої світової війни міста Бразилії, змінив їх архітектурне обличчя. Сотні хмарочосів і унікальних споруд виросли на Руа-Сан-Луїс і проспекті Сан-Жуан у Сан-Паулу, на Руа-Мексіко й над затокою Ботафогу в Ріо-де-Жанейро. Архітектура одержала могутній імпульс. З середини сорокових років творчість Німейєра набуває особливої інтенсивності, його споруди з'являються в Ріо-де-Жа-

Міністерство освіти і охорони здоров'я в Ріо-де-Жанейро.

Загальний вигляд будинку Німейєра в Каноа.

нейро, Сан-Паулу, Белу-Орізонті, Корумбі. Урядові організації, фірми й приватні особи замовляють архітекторові нові й нові проекти будинків найрізноманітнішого призначення — від конторської споруди «Монреаль» і коледжу до станції обслуговування автомобілів і видавництва «У Крузейру» (40—50-і роки), від музеїв і готелю «Насіонал» до споруд міністерств і славетного житлового будинку «Копан» (60—70-і роки).

Культивуючи характерну для Бразилії «інтуїтивну любов до вигину» й відмовляючись від сліпого наслідування, він прагне «зберегти конструктивну чистоту, яка завжди характеризувала... архітектуру колоніального періоду». І це йому блискуче вдається: всі його споруди надзвичайно пластичні й оригінальні, конструктивно досконалі й зрозумілі. Останнє великою мірою пояснюється впливом творчості видатних майстрів європейської архітектури Гропіуса, Міс Ван-дер-Рое й насамперед Ле Корбюзьє.

Познайомившись з працями Ле Корбюзьє на початку тридцятих років, на студентській лаві в бразільській Національній школі образотворчих мистецтв, і вперше зустрівшись з ним у Ріо-де-Жанейро 1936 року (вони разом проектували університетське містечко в бразільській столиці), Німейєр на все життя зберіг глибоку пошану до творчості великого швейцарця, яка «потім, за багато років по закінченні навчання, залишалася своєрідним путівником, що розсіював усі сумніви». В своїх працях він широко використовував розроблені великим майстром відправні елементи сучасної архітектури. Рішуче долаючи догматичні положення старої методики, Німейєр у своїй творчості послідовно

Наша сучасна архітектура відбиває соціальні суперечності, в яких ми живемо й в яких вона розвивається...

За таких обставин ми ведемо свою професійну діяльність протягом двадцяти років, проектуючи будинки для середнього класу, урядові й конторські будівлі та багатоповерхові житлові будинки. Деякі з цих споруд часто високо оцінюються з погляду проектувальника, але вони завжди відбивають соціальну нерівність у країні, де більшість громадян живе в жалюгідних помешканнях.

Я вважаю, що архітектуру й містобудування треба розглядати діалектично, оскільки вони безпосередньо пов'язані з соціальними, економічними й технічними факторами, що перебувають у безперервному розвитку. Останнім часом чітко намітилася тенденція: містобудівники й архітектори, які раніше мали справу тільки з панівними класами, зайнялися розв'язанням загальнолюдських проблем, що раніше були осторонь.

У майбутньому архітектура й містобудування відбиватимуть зовсім інший світ, в якому всі люди рівні й на першому плані стоять інтереси цілого суспільства. Містобудування й архітектура наберуть того значення, якого їм завжди бракувало, і зможуть, нарешті, розв'язати проблему єдності форми й змісту, що так хвилює теоретиків.

У наші дні архітектори, що втомилися від заяложених і одноманітних розв'язань знов шукають натхнення в грі своєї уяви. Але, зберігаючи тверезість і ясність думки, вони визнають, що в деяких випадках (при будівництві великих комплексів, промислових споруд і т. д.) головним є простота й ощадливість розв'язання, використання елементів заводського виготовлення.

Я не вірю в «архітектурні школи» чи, точніше, «стилі» з їх нав'язливістю, «стилі», що повторюються і тим самим опошлюють себе. Я вірю тільки в талант митця, який робить те, що вважає найправильнішим, виходить з принципу: архітектурна форма мусить бути абсолютно виправданою.

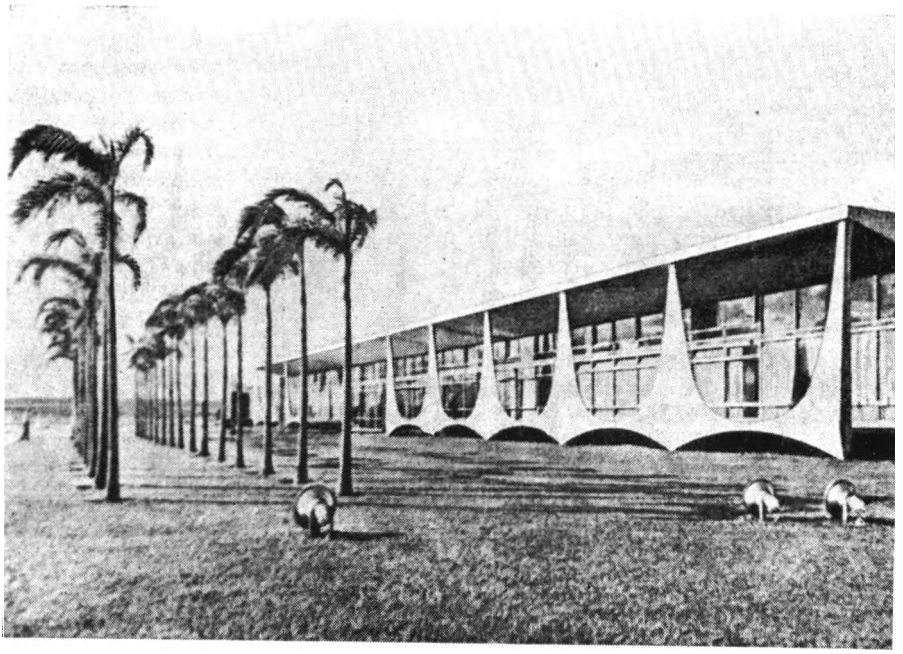
Формуючи нову естетику, що руйнує архаїчні закони самодостатньої симетрії і застиглі канони класичної композиції, він, як і Ле Корбюзьє, провів своєрідну переоцінку цінностей: для Німейєра естетика кожної споруди — фактор збірний, що грунтується на конкретних життєвих умовах, залежить від співвідношень об'ємів і фактур, пояснює й ілюструє ідеальну конструкцію. Пластика для зодчого — найемоційніший елемент архітектури.

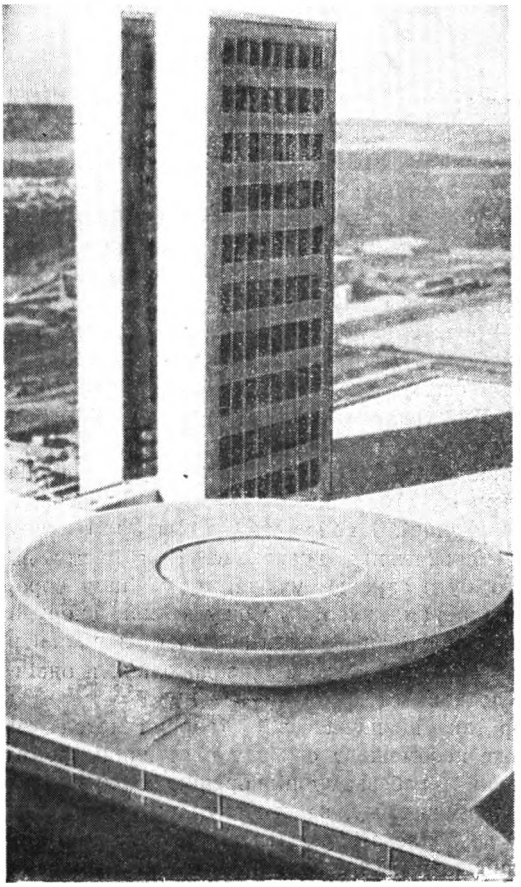
Рішучий прихильник погляду на архітектуру як на мистецтво, Німейєр стоїть за повне й гармонійне поєднання форми, функції і конструкції — за архітектуру врівноважену, синтетичну, вражаючу. При цьому, на думку зодчого, бути справді сучасними, успішно боротися з часом і перемагати його можуть лише споруди гармонійні й несподівані — здатні вмить зацікавити людину, підстьобнути її фантазію, задовольнити одвічний потяг до досконалості.

Архітектор так визначає свій творчий метод: «Я стою за майже необмежену свободу пластичних форм, протиставляючи її рабському підкоренню міркуванням техніки й функціоналізму, за свободу, яка передовсім будить уяву, дозволяє створювати нові прекрасні форми, здатні дивувати й хвилювати своєю оригінальністю й елементом творчості; я за свободу, яка створює атмосферу натхнення, мрії і поезії. Ясно, що ця свобода повинна бути розумною».

Для цього, однак, треба бути й особистістю, й майстром своєї справи, здатним виразити своє «я» в архітектурному творі. За його словами, «твір архітектури може стати твором мистецтва тільки за умови, що в

Головний фасад палацу Світанку

Палац Національного конгресу (1960 р.).

ньому є, бодай мінімальний, вияв творчої праці, тобто коли в ньому присутній особистий внесок архітектора». Інакше, на його думку, «архітектура зводиться до повторення вже відомих істин», а архітектор лише «віддає данину анахронізму й академізму».

Слід підкреслити, що для Німейєра своєрідність, оригінальність — далеко не самодостатня мета, яка сліпо підкоряє собі всі інші міркування. В кожному окремому випадку підхід його до «ліплення» архітектурної форми гостро індивідуальний і всебічно продуманий. У забудованих частинах міста, що здавна склалися, він — ворог стилістичної дисгармонії нових будинків з уже існуючими (навіть коли ці рішення надзвичайно досконалі), його тонкий смак і непохитна інтуїція підказують йому найточніші норми пропорцій і образних співвідношень між масивами старих будинків, вільними просторами й новими об'єктами. Що ж до індивідуальних будинків і окремих споруд, оточених незабудованими територіями, то тут панує повна творча свобода, що, проте, не виходить за межі виправданої доцільності. Як і всі великі майстри, він дуже гнучкий у пошуках найкращого варіанту — неодмінно найпереконливішого й найяскравішого.

Новаторство для Німейєра — в прагненні енергійних образних відкриттів, тієї творчої неповторності, скромного й такого, який розуміє мінливість усього на світі, який тим самим зберігає свою творчу свободу й безпосередність.

Поза всяким сумнівом, нашій сучасній архітектурі не вистачає гуманістичного змісту, що і є основною причиною всіх її вад. Вона неминуче відбиває в собі всі ті соціальні суперечності, в умовах яких ми живемо і в яких вона розвивається.

Коли б вона виникла в краще організованій і розвинутій країні, де могла б досягти своєї основної мети — служити суспільству, — тоді справді в грандіозних суспільних планах і при потужній промисловості ця архітектура стала б виявом гуманістичного духу й архітектурної єдності. Але вона перебуває в руках панівних класів, які не цікавляться проблемами архітектурної економії і думають лише про те, як зробити її вітриною розкоші й багатства; тому ця архітектура неминуче стає марнославною, демагогічною і опортуністичною...

Сьогоднішній митець — зовсім не те, що «незрозумілий геній» минулого століття. Це нормальна людина, яка дивиться на життя і на людей, що оточують її, прямо, глибоко усвідомлює проблеми сучасного суспільства, яких у минулому митець уникав. Його праця набирає тепер справді загальнолюдської значущості. Він знає, що його мистецтво — тільки частина важливіших справ, і в цьому — як не дивно це звучить — джерело його творчої сили.

Архітектура повинна виражати дух технічних і соціальних сил, які переважають у дану епоху...

У радянській архітектурі, яку ми розглядаємо тут для контрасту, нас насамперед цікавить і приваблює її гуманістичний характер, що вперше в історії дозволив архітектурі виконувати в суспільстві ту роль, яка їй насправді призначена. Цій архітектурі вдалося позбутись індивідуалізму, раніше їй властивого, що в свою чергу дало їй можливість безпосередньо брати участь у розв'язанні соціальних проблем. Отже, якщо в усіх інших країнах архітектура задовольняє потреби меншості — панівних класів, то в Радянському Союзі вона, навпаки, служить щастю й добробуту всього суспільства. В радянській архітектурі вже не трапляються ті перешкоди, які існують у нас, — перешкоди, прямо пов'язані з соціальними проблемами, що їх наші архітектори змушені обминати. Це прирікає на невдачі наші містобудівні проекти, в тому числі ті, з якими ми виступаємо на архітектурних конгресах. Вони часто виявляються суто академічними й непотрібними.

Радянська архітектура являє собою той зразок гуманізму й новаторства, який ми повинні наслідувати. Нам час покласти край байдужості до політичних проблем і рішуче стати на бік тих, хто страждає і бореться за їх розв'язання. І хоча в кожній країні, в кожному куточку земної кулі ця боротьба має свої специфічні особливості, її спільним знаменником є прагнення до свободи, яке надихає пригноблені народи й породжує скрізь вимогу миру й справедливості.

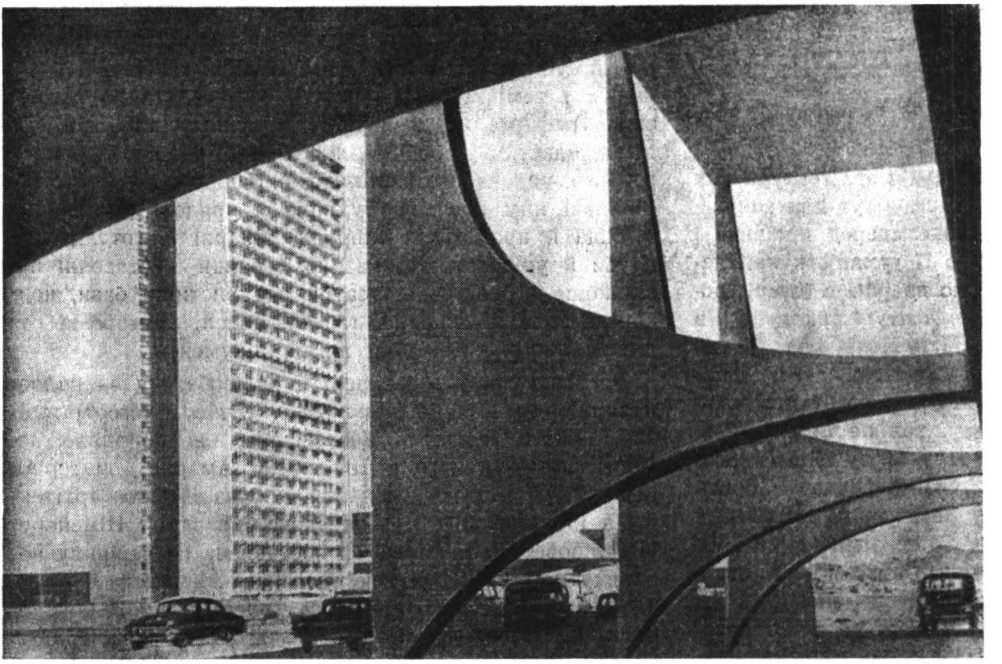
яка не має нічого спільного зі штучною формотворчістю й суб'єктивним свавіллям. Будучи глибоко переконаним у тому, що «пасивність призводить до розв'язань трафаретних, а нерідко й вульгарних», він обстоює пластичну свободу, яка на боці всього «нового й гарного, виконаного і сміливо, й творчо». Такими є всі створені ним житлові будинки й урядові резиденції, селища й промислові споруди, лікарні й готелі, яхт-клуби й університети, казино й банки, виставочні павільйони й ресторани, театри й туристичні бази, концертні зали й стадіони, газетні офіси, конторські будинки, школи, кінотеатри, вілли, монументи.

Всі його споруди створені із залізобетону — найпопулярнішого й найпоширенішого будівельного матеріалу нашого століття. Незважаючи на порівняно недавнє освоєння його в Південній Америці, матеріал цей здобув широке визнання в бразільських архітекторів і будівельників — передовсім завдяки Німейєру. Із залізобетону виконані й поставлена на вершину чотирикутна піраміда музею сучасного мистецтва в Каракасі, й легкий сонцезахисний ажур м'яких вигинів житлового будинку «Башта Німейєра» в Белу-Орізонті; мальовнича витончена «перфорація» стін будинків навчального авіаційно-технічного центру в Сан-Жозедус-Кампус і плавне криволінійне склепіння клубу в Діамантіні.

В своїй творчості Німейєр — всебічний аналітик, який непохитно враховує весь комплекс факторів, що впливають на «програму проекту». В жодній його споруді немає й натяку на самоцільні вправи з прикладної геометрії — однаково, чи йдеться про зумовлену сусідньою забудовою стриману, сухувату скляну архітектуру корпусів банку «Боа-Вішта» в Ріо-де-Жанейро й комерційного банку «Пауліста» в Сан-Паулу, чи про примхливі, розмашисті вигини плити залізобетонного даху ресторану в Пампульї з його легкістю й просторовою свободою. І щоразу архітектор широко послуговується не тільки індивідуальними будівельними методами, а й типовими конструкціями — як-от у споруді величезного — завдовжки триста метрів — цеху кондитерської фабрики в Сан-Паулу, складеної з вигнутих арочних залізобетонних елементів, з'єднаних склепінням-оболонкою.

Майже всі споруди Німейєра, що «вийшли на природу»,— це не просто перенесення проекту на реальну ділянку з метою створення нового гібридного комплексу; втілення програми зодчого — це майстерне вписування архітектури в зелень і рельєф, гармонія природних і штучних форм, максимальне розширення меж візуального «контролю» людини над ландшафтом. Саме так розв'язаний, зокрема, його найулюбленіший твір, будинок в Каноа — околиці Ріо-де-Жанейро.

Всі споруди Німейєра оригінальні, цікаві й неза-

Вид на палац Національного конгресу з-під галереї палацу Плоскогір'я.

бутні. Але, позначені печаттю справжнього новаторства, вони були тільки одиничними вкрапленнями в еклектичну тканину міської забудови, аж доки талант зодчого не дістав можливості розкритися на всю силу в праці над проектуванням міста Бразилії; цей комплекс найновіших зразків світової архітектури XX століття, столиця держави, — вершина творчості Німейєра.

Офіційна мета створення нової столиці була ясна: розвантажити Ріо-де-Жанейро, утворити осередок піонерської цивілізації в глибині країни, там, де «дрімає» її майбутнє, створити урбаністичну рекламу престижного міста-офіціозу, прикрити соціальні контрасти чудесами архітектурної фантазії. Професійна ж мета зодчого була інша. Він мріяв створити місто рівності й справедливості.

Місто Бразілія, план якого розробив Л. Кошта, а забудову запроектував і здійснив Німейєр, — явище в світовій містобудівній практиці виняткове. Своїми незвичайними обрисами воно нагадує гігантський літак з фюзеляжем-центром і крилами — житловими структурами. «Фюзеляж» — еспланада завдовжки шість кілометрів — зона урядових комплексів і громадських центрів; його «ніс» — рівнобічний величезний трикутник головної площі Трьох Влад, вершини якого позначені трьома палацами законодавчих, виконавчих і судових державних органів — конгресу, уряду й правосуддя.

Архітектура будинків Німейєра підкреслено індивідуальна (цього вимагала унікальність столиці), функці-

Поза всяким сумнівом, ми живемо в епоху небаченого розвитку містобудування й архітектури, початок якій було покладено промисловим переворотом. Вона ввійде в історію як епоха нечуваного технічного прогресу, що перетворює і революціонізує все наше життя, відкриває архітекторам світ нових і несподіваних форм.

І тільки людина лишається такою, якою була, відчуваючи на собі ту саму несправедливість і виявляючись жертвою тих самих суперечностей, що й багато століть тому. В той час, коли для одних архітектура й містобудування — лише невід'ємна частина їхньої радості й комфорту, для інших, для величезної більшості, вони досі уявляються чимось далеким, якимось недосяжним благом, у створенні якого люди беруть безпосередню участь своєю тяжкою працею, своїми зусиллями.

Тим часом архітектура й містобудування покликані передовсім виконувати певну мету, й ця мета прямо звернена до людини.

Кінотеатр «Бразілія».

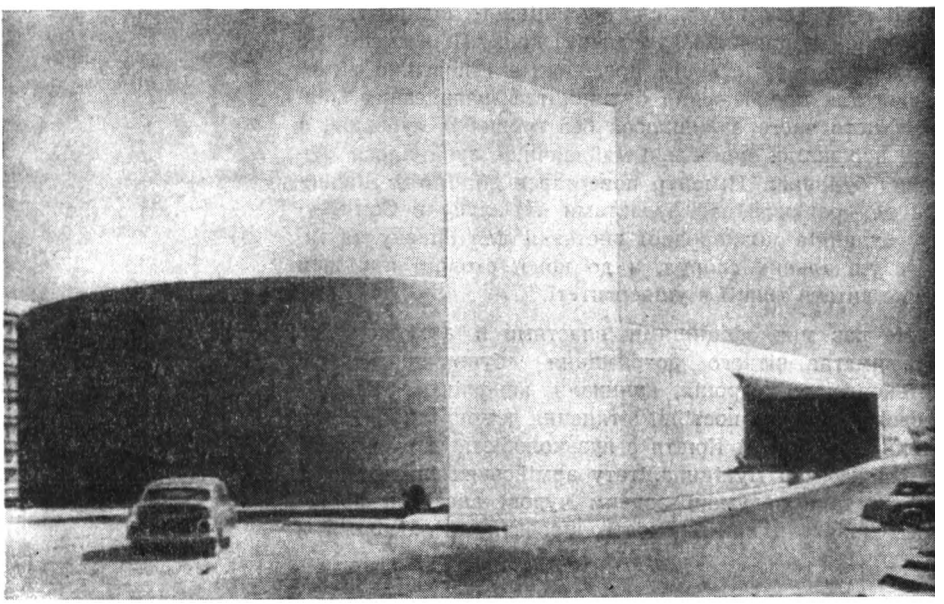
ональна й лаконічна, що диктувалося їхнім сусідством з гігантськими просторами площ і еспланади. Разом з тим вона єдина й одностильна. Позбавлені декоративних накладок і атрибутів самоцільної красивості, будівлі радують око підкреслено контрастною грою світла й тіні, чистотою архітектурних форм і ясністю конструктивного задуму.

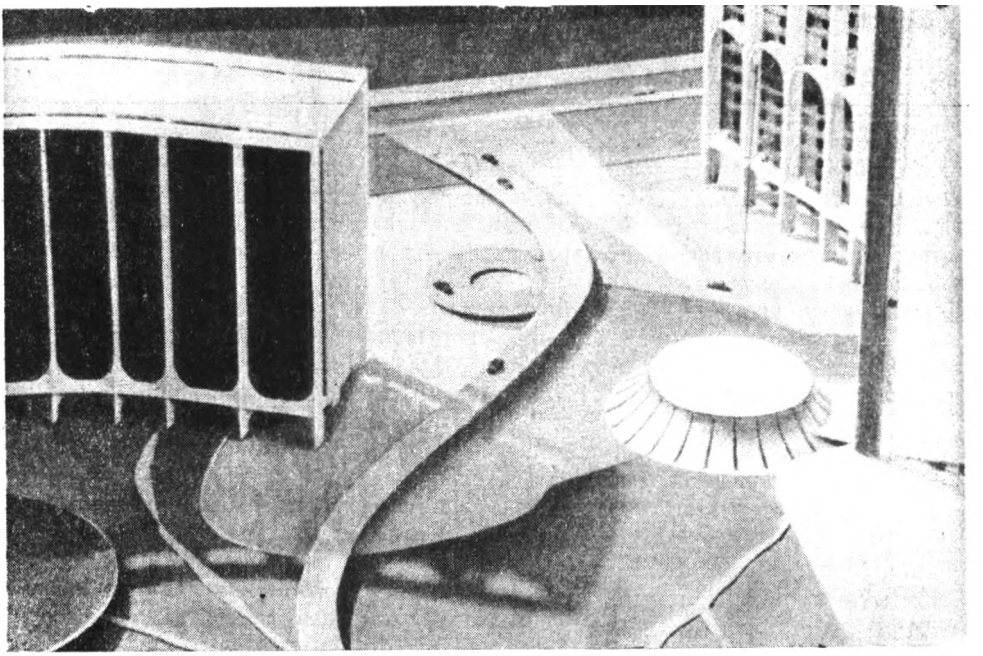
Такими є споруди конгресу, в яких здвоєна призма хмарочоса-секретаріату, купол сенату й чаша палати депутатів, з'єднані будинком-платформою, височіють над дзеркальною гладінню прямокутного басейну. Такими є паралелепіпеди палаців правосуддя й уряду, що стоять на спільній терасі, піднятій над площею, що в свою чергу здіймається над головною міською магістраллю. Такими є всі домінанти центру — чи то театр у вигляді похиленої піраміди, чи то витончений Палац Алварада з оригінальними вітрилами-пілонами.

Безперечним зразком планувальної чіткості й функціональної доцільності є розмежована на квартали житлова зона, архітектура будинків якої відчутно відрізняється від споруд урядового центру, ділового кварталу й сектора міністерств.

Суттєві елементи міста — вищі навчальні заклади, ліцей, медичний центр санітарно-лікувального типу, лікарня, зона відпочинку з озером, пляжем, човновою станцією й спортивними будівлями. Місто Бразілія — справді зразок скрупульозної авторської передбачливості й продуманості.

«На будівництві я жив, як у величезній, рівноправній родині,— казав пізніше Німейєр.— Усе було спільним: житла, ресторани, місця розваг, і навіть одяг у всіх був схожий. Нас єднала атмосфера братерства, народжена спільним доланням великих труднощів». Саме в такій обстановці загальної творчої захопленості й

Будинок правління компанії «Рено» в Парижі (1971 р.).

з'явилися шедеври архітектури. Всі строки зведення основних споруд були рекордні. Перший будинок міста — Палац Алварада — збудовано за дванадцять місяців, готель «Бразілія-Палас» — за одинадцять. Складний комплекс Палацу Конгресів також завершений достроково. «Бразілія — символ: так, я можу. Народ може все»,— твердив зодчий і відзначав, що створення міста стало не тільки видатним професійним, а й колективним досягненням, «сповненим самовіддачі й ентузіазму, що об'єднав усіх, хто брав участь у цій перемозі в умовах Дикого Заходу».

Доля міста складалася драматично, підвладна всім законам капіталістичного світу. Нова бразільська столиця, що була зобов'язана своїм зародженням декрету президента Жуселіну Кубічека й помпезно відзначила 1970 року десятиріччя свого офіційного відкриття, не раз ставала причиною урядових криз. Переживши до ювілейних торжеств сім президентів і постійно вимагаючи для продовження будівництва величезних коштів, місто часто залишалося без грошових субсидій. І тоді порожніли будівельні майданчики, зупинялося зведення будинків. Німейєр повертався до Ріо-де-Жанейро, де працював над проектами яхт-клубу в Сан-Паулу, будинків міжнародної виставки для Лівану та інших унікальних споруд, а до нової столиці приїздив лише читати лекції в університеті.

Не раз між офіційними властями й архітектором, що вимагав чіткого дотримання «букви проекту» й встановлених строків, виникали конфлікти. Ускладнювали справу й постійні зіткнення демократичних поглядів Німейєра й Кошти з вузьколобістю двох поставлених на чолі муніципалітету армійських інженерів. І все ж таки задумані зодчим чудові ансамблі поступово набували завершеності, проекти втілювалися в

Сьогодні ми всі живемо в нову історичну епоху, коли щоденна боротьба по-братерському об'єднує людей, коли вони починають розуміти, що боротися краще разом. Марно егоїзм і нерозуміння прагнуть роз'єднати народи, наче старих непримиренних ворогів. Час, хоч і ціною великих жертв, поступово ставить усе на свої місця, відкриваючи людству лише один правильний шлях, більш ясний і менш тернистий.

Ця особливість нашого часу, на мою думку, повинна стати основою сучасного міста, в якому не може більше зберігатися колишня соціальна несправедливість. Звичайно, для досягнення такої мети замало тільки діяльності архітектора. Недосить і того, щоб містобудівні плани відбивали почуття солідарності, до якого ми закликаємо і яке мусить виразити основний дух нашої епохи. Необхідно, щоб ці плани були призначені для суспільства, організованого на засадах рівноправності, і щоб це суспільство було спроможне перетворити їх у дійсність. Інакше задум, покладений в основу плану, неминуче буде спотворений, а те, що справедливо призначалося для всіх, стане привілеєм незначної меншості.

дійсність. Місто стало всесвітньовідомим як «Бразілія Німейєра», й найвищою оцінкою для архітектора були слова скупого на похвали Ле Корбюзьє: «Я часто думаю... про вашу прекрасну працю. Браво!».

Озираючись на незабутні роки проектування столиці й критично переосмислюючи всі результати, Німейєр згодом не раз згадував свої бажання, які не здійснилися. «Бразілія була прекрасною мрією,— можливо, утопією. Я мріяв розв'язати соціальні проблеми, не рахуючись зі структурою режиму. Я мріяв створити для робітників умови життя, передбачені генеральним планом. Вони повинні були жити в колективних зонах, поряд з міністрами й вищими чиновниками, користуючись тими самими правами, посилаючи дітей до тих самих шкіл, даючи їм ту саму освіту. Це був соціалістичний, навіть утопічний задум».

Так, надії Німейєра не здійснилися: класове суспільство не може втратити свого хижацького єства під гримом навіть надсучасних архітектурних засобів. Ідея єдиної міської общини зазнала фіаско.

На практиці п'ятсот тисяч жителів Бразиліїа були розподілені по житлах за маєтковим ранжиром — зовсім не так, як мріяв Німейєр. Офіційна статистика досить красномовна: двісті тисяч душ з місячним доходом, що дорівнює прожитковому мінімуму, поселилися в убогих кварталах містечок-сателітів, інші сто тисяч з удвічі меншим доходом — у халупах на міських околицях. Що ж до комфортабельних квартир у кварталах південної частини міста, то вони дісталися «білим комірцям» — представникам привілейованих прошарків суспільства.

Утопія братерства і єднання не здійснилася. Виникнення злиденних фавел на міській периферії не передбачалося концепцією Німейєра, але їхня поява була неминучою соціально — і завдала сильного удару архітекторовим планам.

Найновіше в світі місто приховувало за фасадом із блискучого скла й дивовижних бетонних оболонок типову для всіх бразільських міст кричущу дискримінацію та несправедливість. Створена талантом великого зодчого, нова столиця не могла позбутися рис, характерних для робітничих кварталів Ріо-де-Жанейро й Сан-Паулу — переповнених людьми, що живуть надголодь, у злиднях і бруді. Тіснота хатинок, що ледве тримаються, ганчір'я й босі ноги на околицях — і водночас широчезні площі міського центру з чудовими палацами й вичепуреною публікою... Ці жахливі контрасти сучасної Бразиліїа визначились її устроєм і тому не залишились лише на сході, біля Атлантичного океану.

«Так, тепер я зрозумів: ми й злидні «заманули» в середину країни»,— невесело казав архітектор, зіштовхнувшись з такими результатами «освоєння» міської території: слідом за високою поезією прийшла сумна проза.

«Тепер усе змінилося: запанували марнославство й егоїзм,— ділився своїми думками архітектор.— Не змінилися тільки наші товариші по роботі, прості, самовіддані люди: їхні злидні й убозтво залишилися такими самими. Вони й далі живуть на околицях або у фавелах і борються за свої права».

Створенням Бразилії Німейєр не досяг поставлених соціальних цілей, дійсність виявилася сильнішою за його професійні зусилля й знахідки. Він не зміг (і не міг) домогтися результатів, близьких його творчому кредо — близьких тому, що він бачив у Радянському Союзі й чого постійно закликав учитися: «В той час, як в інших країнах архітектор майже завжди задовольняє запити пануючих класів, що складають меншість, там (в СРСР. — В. К.), навпаки, його праця спрямована на розв'язання великих містобудівних планів, що переслідують мету благополуччя і щастя для всього суспільства. В своїй роботі радянські архітектори не наштовхуються на перепони соціального порядку, на які наштовхуємося ми, об які розбиваються наші містобудівні проекти».

В цих чудових словах Німейєра з його статті «Сучасні завдання бразільської архітектури», опублікованої понад двадцять років тому, після першої поїздки зодчого до СРСР,— не тільки ясне бачення мети й засобів, властиве аналітичному розумові професіонала. Так ясно й принципово міг сказати про переваги соціалістичної архітектури тільки наш друг і однодумець, людина смілива й рішуча (не слід забувати, що такі висловлювання не дуже подобалися керівникам країни, де можновладці відчувають панічний страх перед будь-якою прогресивною організацією і де ще 1947 року була заборонена компартія).

Німейєр розкрив бразільцям очі на правду про нашу країну — за його ініціативою після візиту до нас групи архітекторів та інженерів-будівельників 1955 року цілий номер архітектурно-художнього журналу «Модулу» був присвячений висвітленню цієї події.

Суть висновку, що його зробив сам Німейєр після цієї поїздки, була чітко сформульована в заголовку інтерв'ю для газети «Імпренса популар»: «Архітектура знайшла в Радянському Союзі свій сенс». «Москва стала для мене новим світом, де народ зайнятий працею й навчанням і де нема контрастів і обмежень, характерних для капіталістичного світу», — писав він.

Творчість зодчого ототожнюється з найновішою бразільською архітектурою, але працює він не тільки для своєї країни. Створені ним споруди прикрашають Мілан (видавництво «Мондадорі»), Париж (будинок ЦК Французької компартії), Нью-Йорк (комплекс будинків ООН), він проектує для США й Португалії, Франції і Венесуели, Лівану й Гани, Італії й Алжіру.

В його «послужному списку» — багато десятків зведених цікавих споруд і не менше не втілених у жит-

З інтерв'ю для французької преси

— Яке нині становище в Бразілії?

— Дуже тяжке для бразільського народу. А втім, таке саме, як і в деяких інших країнах Латинської Америки. Головний винуватець, на якого лягає вся відповідальність за тяжке становище цих народів, — американський імперіалізм.

Правлячі кола Сполучених Штатів постійно втручаються в політичне й економічне життя бразільського та сусідніх з ним народів, зазіхають на їхню свободу й незалежність. Цим народам треба зрозуміти, що їхня боротьба — спільна справа й що вони повинні об'єднати свої зусилля. Такий перший крок до визволення моєї країни. Так само стоїть питання і в інших країнах Латинської Америки.

Мене завжди хвилювали соціальні проблеми й атмосфера несправедливості, що панує в бразільському суспільстві. Я ніколи не зупинявся перед тим, щоб відсунути на другий план свої професійні справи, якщо в цей момент виникали якісь важливіші й нагальніші проблеми.

З цієї причини в мене завжди було багато ускладнень, що істотно заважали моїй професійній діяльності в моїй власній країні.

Після 1943—1944 років, коли я почав будувати в Пампулі, де в той час префектом був майбутній президент республіки Жуселіну Кубічек, і після будівництва Бразилії, де на мене було покладено проектування всіх

урядових будинків, я постійно зазнавав переслідувань поліції і військових властей. Причиною цього завжди були мої політичні погляди.

З інтерв'ю для бразільської преси

— Яку реформу, на Вашу думку, треба провести насамперед?

— Тільки соціальні реформи здатні принести комфорт і свободу для всіх.

— Чи пам'ятаєте Ви який-небудь час, гірший за той, в який ми живемо тепер?

— Ні. Ніколи я не бачив таких суперечностей і такого насильства. Я постійно виступаю за соціальну справедливість, за поважання прав людини, на захист суверенітету й природних багатств нашої країни.

Я наштовхнувся на багато проблем, які завжди цікавили мене крім архітектури і які прилучали мене до світу людей, до людини. Я постійно думаю про свою далеку Бразілію, про Латинську Америку, яка страждає й одночасно бурхливо розвивається, яка не змириться зі злочином проти Альєнде й зі смутком прислухається до пісень протесту та любові нашого незабутнього й нині вже померлого брата Неруди. Але, на щастя, нам лишається Надія. І впевненість у тому, що життя зміниться і що прихід кращого світу, про який ми завжди мріяли, визначений наперед історією.

тя проектів комплексів, окремих будинків і монументів, серед яких, зокрема, місто, телестанція, музей, спортивний і курортний центри, житлові будинки — чудовий, різноманітний набір форм і функцій.

Треба мати на увазі, що реалізувати свої задуми й відстоювати власні думки Німейєру нелегко — досить хоч би згадати непривабливу й типову історію з його знаменитим проектом аеропорту бразільської столиці. Цю чудову працю, що в середині 60-х років обійшла сторінки світової преси й викликала захоплення в провідних зарубіжних фахівців, відкинула військова адміністрація, речник якої, бос інженерного управління, зі злістю випалив репортерам столичних газет: «Місце для архітектора-марксиста — в Москві»! Такі випадки в творчій біографії Німейєра не рідкість — чимало його видатних праць залишилися на ватмані.

Потрібна велика мужність, щоб протистояти натисковi реакції в країні, де звинувачення в марксистських поглядах часто дорівнювало смертному вироку. Німейєр, однак, не міняв своїх принципів на аполітичне «благоденство» під крильцем архіреакційної вояччини. Йому не раз доводилося вислуховувати лайку й погрози на свою адресу. Але всесвітня слава є, по суті, своєрідною охоронною грамотою для архітектора, чия творчість і демократичні погляди різко розходяться з гаслами латиноамериканських «горил».

Класові передсуди органічно чужі діяльній і чуйній творчій натурі Німейєра. Архітектор за професією, соціолог за інтуїцією, визначний громадський діяч і борець за мир, він гостро реагує на неможливість архітектурними методами якщо не ліквідувати, то бодай пом'якшити кричущу поляризацію життєвих умов бразільців І справді драматичною має бути ситуація, яка примусила його недавно з прикрістю констатувати: «Я признаюсь, що не почуваю себе людиною, якій вдалося досягти своєї мети. Моя праця ніколи не приносила користі незабезпеченим класам, світові бідних, до яких належить більшість моїх бразільських братів».

У цих словах — глибоке розчарування й справжній трагізм художника, стиснутого задушливими рамками капіталістичного суспільства. Але Німейєр не піддається песимізму В одній з розмов, уже після тих прикрощів, яких він зазнав, будуючи Бразілію, архітектор сказав: «Не можна розв'язати наших великих соціальних проблем, користуючись компасом і рулеткою чи звертаючись, як припускають наївні, до архітектури, що нібито «змішує» класи. в основі повинні лежати революційні поняття про зміну ладу. Єдиний шлях до цього — соціальна й політична боротьба за справедливий і щасливий лад».

Валерій КОСТІН

ВОНИ ПРО СЕБЕ

АЗБУЧНІ ІСТИНИ — АМЕРИКАНСЬКИЙ ВАРІАНТ

В листопаді минулого року керівник відділу освіти департаменту охорони здоров'я, освіти й соціального забезпечення США Ернест Л. Бойєр зробив заяву, в якій визнав, що близько половини населення Сполучених Штатів не прочитало в своєму житті жодної книжки й дуже багато дорослих жителів країни насилу вміють розписатися під документом.

Незабаром по тому — 12 грудня — вашінгтонський кореспондент англійської газети «Гардіан» Джонатан Стіл розшифрував цю заяву англомовним слухачам Бі-Бі-Сі. Свою розповідь він розпочав з такого епізоду:

«Він стояв у сусідній телефонній будці в аеропорту міста Денвер, штат Колорадо, й кричав у трубку дедалі гучніше й роздратованіше. Як він мені потім пояснив, цифри, які він набирав, були ті самі, що й на папірці перед ним, але телефоністка раз у раз відповідала, що такого номера вже нема. «А яке прізвище записане на вашому папірці? — спитала нарешті вона. — Назвіть його, і я спробую відшукати абонента по телефонній книжці». — «Я не вмію читати!» — крикнув він у трубку й тицьнув її разом з папірцем мені в руки. Як на те, виявилося, що дівчина, з якою він хотів поговорити, записала під номером телефону тільки своє ім'я, і я нічим не міг зарадити йому. Не тямлячи себе від цього подвійного приниження, він кинувся бігти коридором і зник.

У сучасному індустріальному суспільстві, — вів далі Стіл, — їм, може, й нечасто доводиться отак привселюдно виставляти себе напоказ, цим людям, яких у Сполучених Штатах називають «функціонально неграмотними». В даному випадку — це був білий хлопець років вісімнадцяти, але на його місці могла бути людина будь-якого кольору шкіри й віку, чоловік або жінка. Вони позбавлені можливості користуватися телефоном, вони не можуть прочитати назву вулиці, написати заяву про прийом на роботу, зрозуміти з напису на табличці, куди йде автобус, — труднощі такого роду підстерігають їх, фактично, на кожному кроці. За останніми підрахунками департаменту освіти США, 23 мільйони дорослих американців не вміють ні читати, ні писати, тобто є, по суті, безпорадними перед елементарними вимогами сучасного життя.

Хто в цьому винен? Як і в багатьох інших конфліктних ситуаціях, пов'язаних з проблемами освіти, кожен намагається звалити провину на іншого. Батьки звинувачують учителів, речники правих кіл звинувачують уряд, учителі звинувачують платників податків (бюджет американських шкіл складається головним чином з коштів, зібраних з населення даного округу у вигляді податку на власність, а також відрахувань з бюджету штату; асигнування федерального уряду мізерні. — *В. Г.*), речники ліавих кіл звинувачують соціальну дійсність.

У суспільстві, де люди звикли з найменшого приводу нести заяву до суду, дехто з американців почав затівати так звані «процеси з приводу зловживання в галузі освіти»: люди позивають до суду школу, в якій навчалися, вимагаючи відшкодування за те, що їх там нічого не навчили. Але найчастіше вихід із даної ситуації шукають у системі «іспитів з метою визначення мінімальних знань». За останні два роки у щонайменше двадцяти п'яти штатах ухвалено закони чи постанови, за якими шкільна адміністрація, перше ніж видати вісімнадцятирічному випускникові свідоцтво про середню освіту, повинна перевірити, чи вміє він читати й писати. Та хоч ніхто не заперечує серйозності проблеми, яку намагаються розв'язати за допомогою такої-от перевірки «мінімальних знань», до самих цих іспитів багато хто ставиться критично. Повсюдно запроваджуючи закони про такі іспити, політичні діячі здобувають собі популярність у виборців, але, обмежуючись тільки цим законодавством, вони, звичайно, вдаються до вельми небезпечного спрощення даної проблеми».

Як бачимо, Джонатан Стіл уникає аналізу — він тільки констатує, що майже кожен дев'ятий громадянин найбагатшої країни світу не вміє ні читати, ні писати. Констатує той дивовижний факт, що в США можна закінчити середню школу, так і не навчившись грамоти (не кажучи про інші дисципліни!). Констатує, що в пошуках винних батьки кивають на школу, школа — на платників податків, представники правих кіл — на уряд. Демократичні кола шукають причини такого стану, аналізуючи соціальну дійсність. Джонатан Стіл не намагається визначити, хто ж у цій суперечці має слушність. А тим часом, якби він порівняв майновий ценз грамотних і неграмотних чи бодай дві цифри з федерального бюджету США — астрономічні асигнування на озброєння й сміховинні — на освіту, то, цілком можливо, дійшов би висновку, що слушність мають усе-таки представники лівих сил, які вбачають корінь зла в соціальному устрої Сполучених Штатів.

Певно, Америка не була б Америкою, якби не знайшлося в ній людей, які б схотіли зробити бізнес на неграмотності 23-х мільйонів чоловік, малописьменності десятків мільйонів інших, на тому, що половина американців — понад сто мільйонів чоловік — або не можуть, або не хочуть читати книжок.

Хоч як це парадоксально, наживаються на цій ситуації навіть... видавці. Ось як пише про це «Нью-Йорк таймс бук рев'ю»:

«Статистика нам каже, що в помешканні пересічної американської родини телеприймач працює 45 годин на тиждень. Учителі кажуть, що внаслідок цього перед нацією стоїть величезна проблема — як привчити наших дітей, що зростають у нескінченному вирі екранних зображень, читати друковане слово (це, між іншим, ще одна прихована спроба пояснити причини масової неграмотності позасоціальними чинниками — в усьому винен, мовляв, продукт технічного прогресу — телевізор. — **В. Г.**).

Один із шляхів до розв'язання цієї проблеми, можливо, знайшла невелика книговидавнича фірма «Пендьюлум букс» у Вест-Гейвені, штат Коннектікут, започаткувавши нову серію книжок у паперових обкладинках, розрахованих на те, щоб, використовуючи звичку дивитися на «картинки» на голубому екрані, призвичаїти школярів — особливо тих, яких вихователі називають «неохочими читачами», — до радощів читання. Ці книжки мають формат таких популярних у сорокові роки коміксів, але замість властивих коміксам дрібних кадриків у них вміщено серії великих — по одному на сторінку — малюнків на сюжети класичної дитячої літератури із супровідним текстом, в якому особливу увагу приділено добору слів (класичні твори, отже, препаруються так, що від них лишаються тільки коротенькі підтекстовки до ілюстрацій. — **В. Г.**).

В цій серії вже вийшло 48 назв, від «Франкенштейна» (див. ілюстрацію) до «Грозового перевалу». Книжки продаються школам разом з допоміжними матеріалами — діафільмами, магнітофонними записами тексту, що його мають повторювати учні, яскравими афішами, покликаними збуджувати в них цікавість.

У «Пендьюлум букс» уже з'явився могутній конкурент — видавництво «Бентем букс», яке спеціалізується з випуску книжкової продукції для масового ринку. В ілюстрованій серії «Скайларк», яку випускатиме це видавництво, застосовуватиметься той самий принцип графічного оформлення й подачі тексту. Вже виходять друком «Франкенштейн» та «Острів скарбів». Ця серія продаватиметься не тільки школам, а й масовому покупцеві.

А тим часом юнаки й дівчата, яким усе ще немає охоти корпіти над друкованим словом, можуть тішитися продукцією лос-анджелеської фірми «Фотоновел продакшнз». Успішно виготовивши на замовлення інших видавництв кілька «фоторомані в», що складаються з кадрів із популярних фільмів, ця фірма заповзялася тепер видавати власну продукцію. Її версія найпопулярнішого тепер фільму «Мастило» складається з кольорових кадрів, у які вписано коротенькі репліки персонажів».

Та, зрештою, призначені для малописьменних книжки, що тільки закріплюють

малописьменність — це звичайнісінький бізнес. Куди потворніших форм прибирають спроби нажитися на темряві й неуцтві мільйонних мас за допомогою шарлатанства на релігійному грунті. Про це надзвичайно характерне для сьогоднішньої Америки явище розповідає Рональд Енрот у книжці «Як екстремістські культи промивають мозок молоді» («Патерностер-пресс», Ексетер, 1978).

Рональд Енрот — євангеліст, і своїм завданням він вважає «дослідження найбільших окультних, психічних і містично-спіритуалістських груп, що існують сьогодні в Америці, й критику цих груп з біблійних позицій».

Рецензуючи цю книжку в англійському тижневику «Таймс літерарі сапплмент», Моріс Річардсон пише:

«З точки зору людини, що не вірить у бога, в цій ситуації (коли в ролі критика культів виступає церковник. — **В. Г.**) є певна пікантність. Але на користь д-ра Енрота говорить те, що за освітою він соціолог. Очевидно, він людина чесна й сумлінна, і тому його розповідь про сімох фальшивих пророків та сліпих проводирів можна вважати більш-менш об'єктивною.

Розглядає він такі культи: рух Співці Крішни; Божі діти; Аламоська християнська організація; Лав фемілі (букв.: Родина любові. — **В. Г.**); Уніфікаційна церква; Шлях; Місія світла божого. Всі вони, доводить автор, залучають молодь методом «промивання мозку» й вимагають від пастви цілковитого послуху — причому, як правило, молодим людям забороняють спілкуватися з батьками. Діяльність усіх цих релігійних угруповань спрямована передовсім на збирання грошей. Головним джерелом інформації про кожен культ були юнаки й дівчата, які спромоглися вийти з-під його впливу.

Молода каліфорнійка Ліза, що якийсь час належала до руху Співців Крішни (цей рух, відомий тепер і лондонцям, заснував 1966 року «святий» індус Прабгупада), розповідає, що Глава Храму є всевладним господарем над паствою і всіляко попихає нею, а особливо — жінками. Він вимагав, щоб Ліза поїхала в Канаду, де дівчатам дозволяється брати шлюб після шістнадцяти років, і там одружилася з ким-небудь, бо тоді він міг би покласти край спробам батьків визволити дочку з-під його влади. «Кожен з нас, — згадує дівчина, — приносив щодня 60—100 доларів милостині, а керівники Храму витрачали ці гроші на власні потреби».

Культ Божі діти був заснований Девідом Бергом, колишнім викладачем закону божого, який перейменував себе на Мойсея-Давида, скорочено — Мо. Мета: повернутися до Істини, Кохання, Миру й Краси, вдягаючись так, як вдягалися предки наші, й жити просто і щасливо, з богом на устах і любов'ю в серці до ближнього свого. Дженіс, яка приєдналася до колонії Божих дітей на Гаваях, переконалася, що передовсім від її новознайдених братів та сестер вимагався абсолютний і беззаперечний послух. Джерелом прибутків був продаж апостольських послань самого Мо — кожна Божа дитина мала опанувати торговельну справу, пройшовши відповідний інтенсивний курс навчання. Пастирі жили в умовах куди кращих, ніж паства...

Аламоська християнська організація, до якої прибився, сподіваючись знайти бога й позбутись алкоголізму, молодий музикант Грей, підвладна Сью і Тоні, подружжю палких проповідників, які запровадили в своїй секті суворий режим моління і співів, тяжкої фізичної праці й умертвіння плоті. Та в той час, як рядові члени цієї організації гарують у поті чола, Сью і Тоні в своїй розкішній віллі не відмовляють собі ні в чому. Дочка Сью вже подала в суд на свою матір, звинувативши її в шарлатанстві.

Групу Лав фемілі організував у Сіетлі Лав Ізраель, в минулому — Пол Ердмен. Карен, яка певний час належала до цієї групи, розповідає, що Лав, приймаючи її у лоно своєї церкви Армагеддона, зажадав, щоб вона обірвала будь-які зв'язки з батьками. Новонавернені проходять обряд хрещення й одержують нові імена. Навіть дні тижня іменуються інакше. Але поряд з дотриманням старозавітних заповідей та дієти, виконується якийсь химерний «обряд дихання», під час якого паства вдихає випари толуолу. 1972 року двоє учнів Лава отруїлися цими випарами й померли. Батьки Карен насилу викрали свою дочку з церкви Армагеддона.

Уніфікаційна церква, під крилом якої сподівалася віднайти втрачену душевну рівновагу Шеллі Ліберт, була заснована 1954 року Сан Мюч Муном, «євангелістом, промисловцем-мільйонером, що народився в пресвітеріанській родині в Кореї 1920 року». 1973 року Сан Мюн Мун переїхав до Сполучених Штатів, де має нині тридцять тисяч послідовників. В основі його доктрини лежить вчення про гріховність людської природи; чоловіки й жінки повинні жити нарізно, щоб «не розмножувати гріх». Шеллі сподобилася великої честі — їй дозволили працювати куховаркою у фешенебельному особняку Муна в Пасадені. Але там її спостигло розчарування: виявилося, що вона має готувати для більш привілейованих дівчат — утриманок Муна. Згодом, після відповідного курсу навчання, Шеллі збирала пожертвування на Уніфікаційну церкву.

Шлях, штаб-квартира якого міститься в Чікаго, був заснований «пророком» Віктором Полом Вірвіллом, колишнім проповідником-євангелістом, який нині перебуває в Прямому Чутному (!) Контакті з господом богом. Мері, вчорашня школярка, приєд-

налася до Шляху, приваблена всміхненими обличчями ловців душ і обіцянкою, що, пройшовши за 85 доларів курс під назвою «Як жити розкошуючи», вона матиме «все, що захоче». Для початку їй звеліли відмовитися від англійської мови й висловлюватися звуками, які «підкаже їй господь»...

Про Місію світла божого, якою керує гуру (вчитель) Джі, юний Хазяїн Нашого Часу, що обійняв цю посаду у восьмирічному віці після смерті свого батька, розповідає Джім, студент Мічіганського університету. Членом Місії Джім став після короткої церемонії посвячення, до якої входив і інструктаж з приводу техніки медитації — самоспоглядання. Джім розповідає, що дехто з його братів по Місії віддавався самоспогляданню так ревно, що розучився читати. І знову ж таки, найпершим обов'язком послідовників гуру було збирання пожертвувань. Сам гуру, розповідає Джім, завжди всміхається, але особливо радісна посмішка осяває його обличчя, коли він у своєму «ролс-ройсі» їде до банку класти гроші на свій рахунок».

Ясна річ, не тільки масовим неуцтвом пояснюється популярність усіляких «екзотичних» сект і культів у Сполучених Штатах (за останніми даними інституту Гелапа, тільки різновидами східних віровчень у країні захоплюється одинадцять мільйонів чоловік). Нерідко й люди з вищою освітою намагаються знайти забуття від жорстокої довколишньої дійсності, від споживацької культури й «щурячих перегонів» за наживою в містиці й богошуканні. Ці нещасні пасинки суспільства прагнуть світла, а знаходять ще безпросвітнішу темряву. Зрештою, як свідчить студент Мічіганського університету Джім, віддаючись «медитації», люди забувають азбуку.

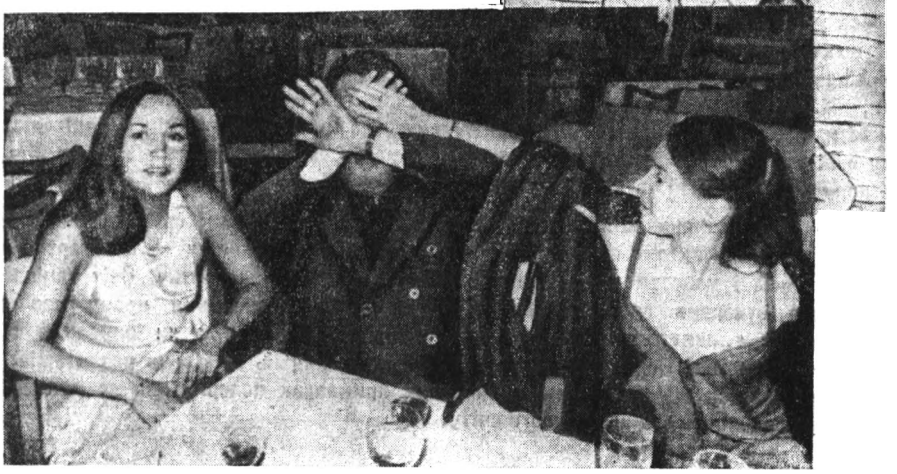
Володимир ГАЛЧИН

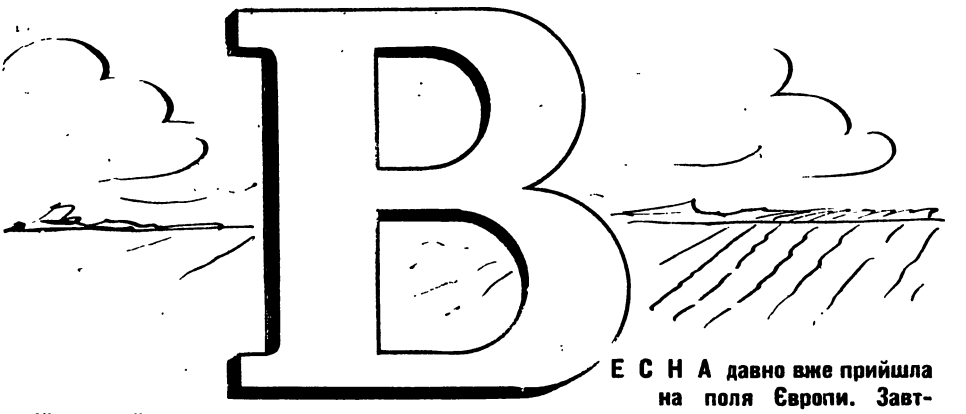

Батьки протестують проти діяльності секти Сан Мюн Муна. Напис на плакаті в центрі: «Мун поневолює розум».

Мойсей-Давид, засновник секти **Божі діти**, показує репортерам, що не любить фотографуватись. Але його «апостольські послання» — це суміш сектантської абракадабри і одвертої порнографії.

ВЕСНА давно вже прийшла на поля Європи. Завтрашній врожай починається в сьогоденній праці, в отих натруджених весняному й літньому днях, що годуватимуть, згідно з народною мудрістю, цілий рік. Села навесні стають куди помітнішими на карті світу: села — попередники міст, села — годувальники, села — негаласливі предки найбільших столиць світу. Села — показники соціальних змін.

Села змінюються — це очевидно. І так само очевидно, що соціальний характер суспільства дуже чітко простежується за тим, як формуються і змінюються в ньому людські долі. Голодують десятки мільйонів селян у капіталістичних Азії й Латинській Америці; масово розоряються і поповнюють лави пролетарів селяни Західної Європи; страйкують італійські, французькі та португальські мешканці сіл, — тобто відбувається дуже точно передбачений класиками марксизму-ленінізму процес. Криза капіталізму однаково згубно позначається і на селах, і на містах (соціальний закон: чимало старожилів Західної України можуть навести переконливі приклади з власного життя; адже сорок-п'ятдесят років тому район Карпат був зоною суцільного лиха і голоду...).

Один з друкованих далі репортажів походить саме з таких — але вже сьогоднішніх, відроджених соціалізмом місць. Соціалістична Угорщина дарувала нову радість своїм громадянам, і село її стало зразком достатку — це загальновизнано нині навіть тими, хто не любить нас і наше життя. Більше того, прийшов не просто новий достаток, але й — нова гідність. Це поширений в країнах соціалістичної співдружності новий спосіб життя, ота сама «власна гордість радянських», про яку ще на зорі нового суспільства писав В. Маяковський. В репортажі з найпопулярнішої газети Угорщини «Непсабадшаг» саме про це і йдеться. А нарис про капіталістичне, французьке, село видався нам цікавим, бо при зовні подібних прикметах (мотоцикли, кафе, телевізори) воно принципово інакше, таке незвичне кожному з нас саме через характер людських і виробничих взаємин, які склалися в ньому; через жорстоке відчуження людини і людини, людини й землі (про це так точно писали Толстой, Золя, Стефаник — можна називати дуже багато імен і книг, відзначивши, що принципових змін в капіталістичному селі за минулі десятиріччя майже не відбулося. Хіба що тракторів стало більше, ніж колись було коней, а каганці змінилися електричними лампочками...).

В тому, що селяни капіталістичних країн, борючись за свої громадянські і людські права, щоразу високо підносять прапор єдності всіх трудящих — безсмертне знамено із серпом і молотом — є велика логіка соціального розвитку. Світ соціалізму переконливо ствердив свою людяність. Дуже точне визначення цьому дав тов. Л. І. Брежнєв: «...життя ми розуміємо не просто як існування, а як існування, гідне людини». Тільки так! Передруковуючи із зарубіжних видань ці кілька репортажів, редакція сподівається ще не раз на конкретних прикладах повернутися до предметної розмови про людяність соціалістичного світу.

Ганнелоре ГЕДЬЇ

УРОКИ БАБОЛНИ

Це інтерв'ю захопило мене відразу. На перше запитання кореспондента угорського телебачення: «Як ви вмієте знаходити спільну мову з людьми?» — Роберт Бургерт одверто відповів: «Це вміння дається мені нелегко». Щоб визнати таке перед телекамерою, потрібна неабияка мужність, подумала я, а кореспондент пояснив: «Знаєте, чому я запитую? Кажуть, що в шістдесятому році, очоливши Баболну, ви звільнили з роботи двадцять трьох співробітників». Бургерт на мить замислився, а тоді почав розповідати. Довірчо і розважливо.

— Коли я приїхав сюди, то перші три-чотири місяці, власне, не робив нічого. Сідав у машину, їздив скрізь, говорив з людьми. Потім склав перспективний план розвитку Баболни. Тоді існувала думка, що це збиткове господарство слід зберегти тільки як данину традиціям... Зі своїми пропозиціями я пішов до партійного керівництва округу. І там відбулася бурхлива дискусія. Мені сказали, що докорінна реорганізація, яку я планую, нереальна. Щодо тих двадцяти трьох, то перший секретар округи вважав їх за найкращих працівників. Я відповів: «Нехай нас розсудить життя. Нехай ці люди тим часом попрацюють у сільськогосподарських кооперативах. Якщо ти маєш рацію, вони принесуть там велику користь; якщо ні, це також швидко з'ясується». Мені було конче потрібно, щоб люди зрозуміли: я хочу працювати і потребую колективу однодумців, а не просто фахівців, хай навіть найвищої кваліфікації. І мені повірили, дарма що часом я ставив все з ніг на голову, — правду кажучи, це виходило в мене непогано.

Зрештою вони зробили те, що багатьом здавалось неможливим: за десять років відстала Баболна перетворилася на сучасне господарство з світовою репутацією.

Інтерв'ю з генеральним директором сільськогосподарського комбінату Баболна, членом ЦК Угорської Соціалістичної Робітничої партії і членом-кореспондентом Угорської Академії наук Робертом Бургертом ще транслювалось, а я вже знала, що мушу обов'язково познайомитися з цією людиною і з очоленим нею комбінатом!

Відразу ж хочу попередити: я не зустрілася з товаришем Бургертом. Саме того дня, коли я оглядала Баболну, він поїхав на важливу нараду до Будапешта. Але присутність генерального директора відчувалася скрізь. Про це влучно сказав п'ятнадцятирічний учень конюха: «Бургерт? Він цікавиться всім і всіма. Можливо, і мною. Безперечно, він велика птаха, але цього зовсім не помічаєш. Він такий самий, як і кожен з нас, — я маю на увазі не його знання, а поведінку...»

Працівники комбінату підуть за Бургертом у вогонь і воду — таким було моє перше враження від Баболни.

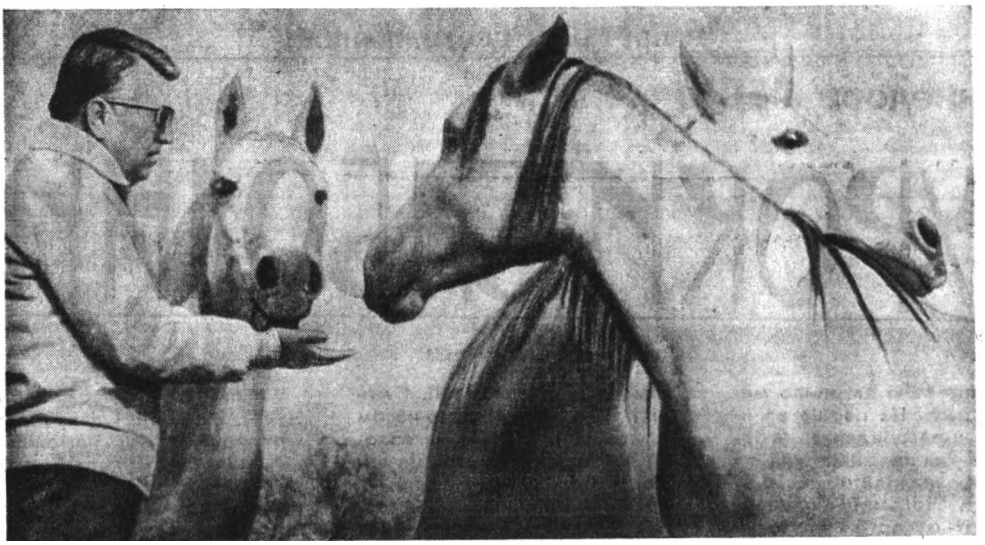
Але розповім усе по порядку.

Де, власне, лежить ця Баболна? Мені так пояснили дорогу: від Будапешта новою автострадою на схід у напрямку Дьєра, а біля Тата звернути ліворуч на путівець. «Там неможливо заблукати, будьте лише уважні».

І я була уважна. Однак раз у раз помилялася. Біля села Коч в око впав напис: «Сільськогосподарський комбінат Баболна вітає своїх гостей».

Але навіщо знаменитому комбінату вітати своїх відвідувачів на «чужій» території? Загадка розкрилася пізніше: комбінат господарює на 22 тисячах га землі, і його поля, стайні, промислові споруди розташовані в численних навколишніх селах. В Урайфалу переважно займаються птахівництвом, у Дьйошпусті й Кертешкьо — за 70 км від центральної ферми — містяться кінні заводи, а у Сендрьо й Прітноку експериментують з 60 тисячами овець (мета цих експериментів — промислово організоване, «конвеєрне» виробництво баранини).

Власне Баболна — то центральна ферма: пофарбовані жовтим стайні, просторий двір, оточений парканом з кованими залізними гратами. Розповідають таку бувальщину. Коли в шістдесятих роках Баболну відвідав тодішній міністр сільського господарства Радянського Союзу, людина літня, він сказав здивованому директорові, що знає маєток з давніх-давен: колись на випускному іспиті в гімназії «витяг» запитання: «Характеристика найкращих кінних заводів Європи». «Баболна, — усміхнувся радянський міністр, — принесла мені добру оцінку».

І благородні арабські скакуни полюбляють цукор — особливо, якщо ним частує Роберт Бургерт, генеральний директор.

Коней у Баболні розводять з 1789 року, коли кайзер Йосиф II заснував тут перший кінний завод. У стайнях стоять прекрасні чистокровні англійські коні й арабські скакуни. Мій супутник нагадав, щоб я запаслася грудочками цукру: «Лошата люблять солодощі!».

Перед стайнями зеленіє довга алея молодих дерев. Таблички повідомляють, хто і коли їх посадив. Тут зустрічаються відомі імена — глави урядів з різних країн, міністри, космонавти. Онде міцне деревце кидає ніжну тінь на табличку з написом: «Юмжагійн Цеденбал — Монгольська Народна Республіка».

У дворі на заквітчаному газоні стоїть найдивовижніший пам'ятник, який я будь-коли бачила: з сірого каменю висічений на повен зріст могутній гордий кінь. На цоколі 16 дат, починаючи з 1789 року, назви країн. Це пам'ятник коням, що загинули в тих 16 битвах.

Але вже давно не коні визначають профіль комбінату. Продаж коней становить тепер лише 2,5 процента загального річного обороту, що обчислюється мільйонами, відтоді як товариш Бургерт і 4300 його співробітників — кожен п'ятий з них має вищу освіту — переорієнтували державний маєток на переважний розвиток птахівництва. Після тривалих експериментів створена порода курей «Тетра» — «візитна картка Баболни». Поголів'я птиці щорічно досягає тут 240—250 мільйонів: третина продукції залишається в Угорщині, а решта, старанно запакована, «розлітається» літаками з Будапешта до різних країн. Найбільшим ринком комбінату є Близький Схід. Однак до торгових партнерів Баболни належать також Алжір і Марокко, Туніс, Ангола, дванадцять країн Західної Європи, зокрема ФРН і Австрія... І, звичайно, країни соціалістичної співдружності — ЧССР, НДР, Польща, Радянський Союз. «З кожних десяти бройлерів, що їх з'їдають у НДР, вісім походять з Баболни», — задоволено поінформував мене Дьєрдь Хоффер, начальник відділу зовнішньої торгівлі цієї найбільшої в Європі птахофабрики.

Минулого року експорт приніс комбінатові, а отже, й усій Угорській Народній Республіці близько 30 мільйонів карбованців прибутку. В майбутньому ця цифра неухильно зростатиме. В 1979—82 роках Баболна має продати Радянському Союзові чотири комплекси, тобто 516 тваринницьких приміщень, близько 30 мільйонів племінних курчат разом з кормами, вітамінними сумішами, технічним обладнанням і точною методикою розведення молодняка.

Ми їдемо до одного з відділків птахофабрики, будівлі якої здалеку виблискують на сонці. «Деталі з легких металів, — пояснює мій гід, дипломований керівник інкубатора. — З 1964 року їх розробляють у нашому проектному бюро і у нас же виготовляють: ми ж бо знаємо найкраще, як перетворити птахоферму на промислове підприємство».

Ніщо не випадає з уваги мого супутника, який відверто пишається господарством: «Силосні вежі: комбінат розводить свиней на промисловій основі. А далі — нове переробне підприємство, одне з найбільших у Європі, — тут спільно з фахівцями-фармацевтами проводимо досліди. Центральний корпус КПВК. Ми вдосконалили американську систему виробництва кукурудзи і 1973 року заснували

«Колективне підприємство виробництва кукурудзи — Баболна», яке тепер об'єднує близько 200 угорських сільськогосподарських кооперативів та державних маєтків. У системі КПВК обробляється близько 300 тисяч гектарів землі».

Я роздивлялася навкруги, намагаючись побачити все відразу.

«Якщо ви хочете оглянути все — будь ласка! Але для цього потрібен не один тиждень: найвіддаленіші «цехи», що працюють на наш комбінат, розташовані аж під Одесою. В ЧССР і Югославії, де також вирощують кукурудзу, використовують наш посівний матеріал і нашу технологію. Але, звісно, є дещо цікаве і ближче». Цей гід був справжнім ентузіастом!

«Праворуч ви бачите одне з трьох наших сільськогосподарських училищ-інтернатів. Ліворуч — нові житлові будинки для працівників комбінату: майже всі вони з часом зводять собі невеличкі котеджі. Отой привітний білий дім ліворуч — редакція нашої багатотиражки. Редактор — товариш Бургерт. Він вважає, що газета об'єднує всі наші «філії»: кожен знає, чим живе сусід. Правильна думка, як ви гадаєте?» За кілька хвилин я вже тримаю в руках примірник «Баболянських вістей», які виходять що два тижні на шести сторінках, тираж — 1300 примірників.

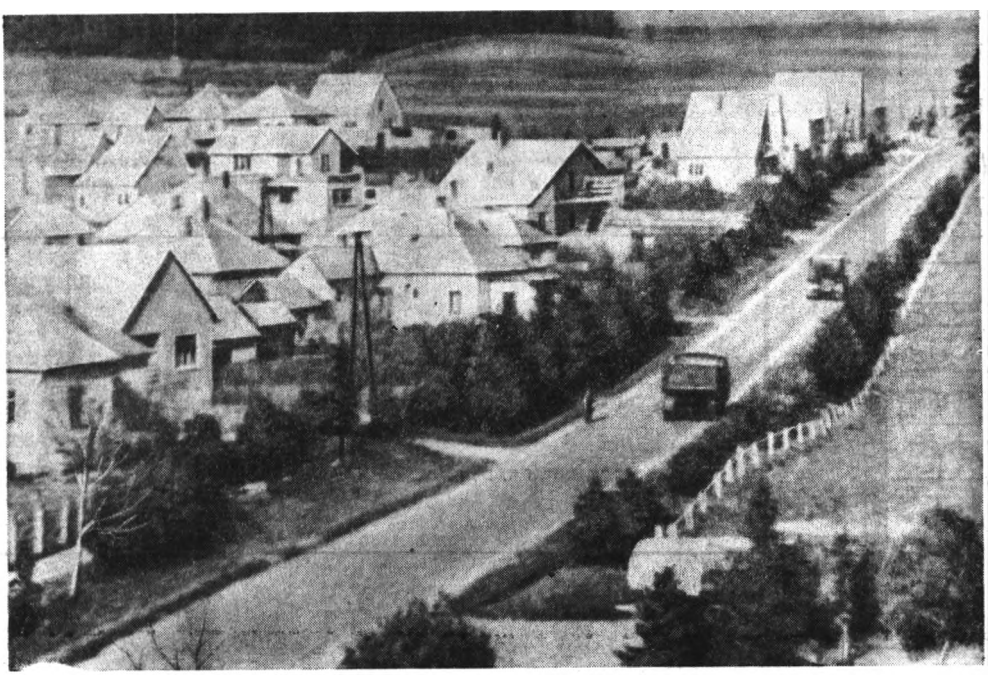
У високому приміщенні курника, стоячи на оглядовому містку, розглядаю шістдесят величезних металевих ящиків, подібних до холодильників, а ще більше до автоматизованих пральних машин. В них лежать 46 мільйонів яєць. Рівно через 21 день і 6 годин вилуплюються курчата, в середньому 36 мільйонів. Праворуч, напроти інкубаторів, жінки в білих халатах запаковують курчат у картонні коробки з отворами для вентиляції — по 100 в кожну: готують для пересилки. Обережно торкаються жіночі руки маленьких пухнастих клубочків — на щастя, думаю я, цей процес ще не механізований. Поки що. Бо напевне котрийсь з місцевих раціоналізаторів вже обмірковує, як краще розв'язати це завдання

Підсумовуючи враження від поїздки, намагаюсь розкласти їх «по поличках». Найважливіше, другорядне. Дивовижна наполегливість у досягненні мети, притаманна всім, хто працює з Бургертом, відчуття краси і впевненість у своїх силах. Твердий розрахунок й розкутість «фантастичних» планів. Спливають у пам'яті слова Роберта Бургерта, звернені до телеглядачів: «Всередині гурту, звичайно, безпечніше, але ж — ні простору, ні дії. Ніколи б не погодився на таке життя».

Ще три з половиною десятиліття тому Угорщину знали як країну трьох мільйонів жебраків, і про сільськогосподарський комбінат, подібний до Баболни, ніхто не наважився б і мріяти. Відмінність між містом і селом, між робітниками, селянами, інтелігенцією здавалась неподоланною. Сьогодні Баболна уособлює соціалістичне сільське господарство майбутнього. Переконливий приклад для наслідування

«Горіцонт», Берлін.

Село Баболна: тут віддають перевагу одно- чи двоповерховим котеджам — мабуть, за давньою селянською звичкою бути ближче до землі.

НАВПЕРЕДКИ З ГОДИННИКОВОЮ СТРІЛКОЮ

Рене БАЛЛЕ

РОЗРАХУНКИ І ПРОРАХУНКИ НОВИХ «ПОМІЩИКІВ»

Наприкінці серпня 1978 року мені трапилася нагода відвідати село в департаменті Ізер, де я вчителював двадцять років тому. Впали в око явні ознаки осучаснення і майже неприховані прояви занепаду.

Еволюція села — драма, сумна і комічна водночас, а правильніше — це поєднання багатьох індивідуальних драм. Розібратися, що тут і до чого, означало б насамперед знайти свідків драми. Але ж... їх не існує: скільки свідків, стільки драм. Жак, Андрієн, Луї, Шарль — кожен з моїх давніх друзів, що залишилися на селі, переповідають події по-своєму; залежно від фаху, характеру, від того, нарешті, як склалася особиста доля.

Нейтральні хіба що цифри. З олівцем обчислюємо еволюцію села. Почали з того, що переписали всіх 29 учнів випуску 1958 року. Спільними зусиллями розшукали сліди двадцяти чотирьох з них. Далі для цих двадцяти чотирьох склали анкету, що включала питання: професія ваших батьків у 1958 р., ваша нинішня спеціальність, і як висновок — втрати або надбання тієї чи іншої соціальної групи чи спеціальності. Ось що в нас вийшло:

Перший висновок напрошується сам собою: селян на селі відчутно поменшало. Тільки один з дев'яти колишніх учнів, чиї батьки були селянами в 1958 році, і нині зберігає зв'язки із землею, та й то не в чистому вигляді (змішана робітничо-селянська категорія). Один наслідував фах ремісника. Семеро інших стали найманими працівниками: п'ять — робітниками, один — поштарем, один — інженером.

Другий висновок: помітно зросла кількість робітників. Загалом діти робітників залишаються робітниками. Шестеро з дев'яти пішли слідами батьків, двоє стали техніком і вчителькою, і тільки одна молода жінка після заміжжя перейшла до категорії ремісників.

І, нарешті, останній висновок: переважна пролетаризація інших професійних категорій. Діти вчительки і робітника пішли на завод, робітником і медсестрою стали діти ремісників.

Я запитав, чи досить вірно відбиває еволюція нашого «великого класу» еволюцію села? І почув ствердну відповідь, хоча, звісно, не варто сліпо покладатися на цифри, які ладні прислужитися будь-кому. Отож придивімося уважніше до наших розрахунків.

	Професія батьків у 1958 р.	Професія дітей у 1978 р.	Втрати, надбання
Селяни	9	0	—9
Робітники-селяни	2	1	—1
Робітники	9	16	+7
Поштар	0	1	+1
Медсестра	0	1	+1
Вчителька, робітник (подружжя)	2	1	—1
Інженер і технік	0	2	+2
Ремісники	?	2	—

За ці двадцять років кількість господарств на селі значно зменшилася, тоді як виробництво продукції зросло. 1958 року жоден тутешній хлібороб не обробляв площі в 30 гектарів, нині найкрупніше господарство має вдвічі більше поля. При цьому середній вік селян вельми похилий і тенденції до омолодження не помітно, швидше навпаки.

— Це розплата за прогрес, — оцінили ситуацію двоє моїх друзів: один — з відтінком захоплення, другий — із занепокоєнням.

— Повертаються часи великих землевласників, — невесело жартує Андрієн.

Як живуть ці нові «поміщики»?

— Ми ставили передусім на продуктивність праці, на механізацію.

За двадцять років кінський гній остаточно зник із комунальних шляхів. Будь-якої пори з полів долинає гуркіт моторів. На селі лишилася тільки одна коняка, та й та вже пенсійного віку, як і її хазяїн.

— Навіть Жоель розпродав своїх волів.

Жоелеві воли складали невід'ємну частину історії села. Під час війни, коли літаки союзників скинули зброю для тутешніх маки, Андрієн глупої ночі кинувся до старого. Жоель запряг волів і переправив «подарунок» куди слід. 1958-го Жоель, який з давніх-давен жив на хуторі, ще їздив до села волами. Могутня статура, тяжка хода... Чоловік і дві худобини йшли бік у бік, чоловік посередині, на крок попереду ярма. І не второпаєш відразу, чи Жоель веде волів, чи воли підштовхують Жоеля. А тепер навіть Жоель «пересів на трактор».

— Механізація — гарне діло, — сказав один з нових «поміщиків», — вона звільняє селянина від найбруднішої, найтрудомісткішої роботи.

— Механізація, — сказав другий, — це рабство.

Дійсно, техніка полегшує фізичну працю людини. Колись віз зерна, тобто двадцять п'ять—тридцять стокілограмових лантухів, розвантажували двоє дядьків, озброєні хіба що шкіряним паском і саморобним кільцем-блоком. Нині цю роботу виконує транспортер. Проте, щоб привести в дію механічного помічника, потрібно іноді півдня. І... дуже багато зерна, щоб транспортер став рентабельним.

— Тіньові сторони механізації — найнебезпечніші.

Так само, як транспортер виправдовує себе тільки за великих урожаїв, — трактор рентабельний тільки на великих площах. Хто сказав «а», мусить сказати «б»... Придбання землі і техніки пов'язане з позикою, податками, амортизацією, словом, додатковими витратами, що по кишені далеко не кожному. «Поміщики» мали навчитися лічити. Облік викриває їхні прорахунки. Щоб трактор був рентабельний, його слід якомога більше експлуатувати. Коли бракує перегною, доводиться купувати хімічні добрива. Гроші, гроші і ще раз гроші!..

— Тепер працюємо і вночі, і в неділю, навіть на свята: фінінспектор не визнає Євангелія.

Зійшовши з шосе В'єнна — Борепер на путівець, добре знайомий мені ще з часів учителювання в цих краях, я спочатку подумав, що заблукав. Де мальовничий гайок, де живопліт? На місці пасовиськ і персикових садів розкинулися поля кукурудзи. Вимоги техніки і вигоди змінили пейзаж. Саме ножиці між закупівельними цінами на фрукти та їх собівартістю змусили переорати колишні персикові сади на кукурудзяні поля. Сезонники, що приїздили сюди на збирання фруктів із департаментів Ардеш і Верхня Луара, зникли. Спочатку, правда, їх витіснили звідси португальські та іспанські робітники, яким можна було платити ще менше.

— Зачекайте-но, незабаром Спільний ринок поставить нас не дешевими робочими руками як нині, а готовою продукцією — теж із знижкою...

Зауваження нікого не лишає байдужим. Плакати на стінах будинків закликають до збільшення виробництва французької продукції. Мій співбесідник знизує плечима: він не займається політикою. А все ж таки?..

— Це був би удар у спину, — зрештою каже він. — Тоді лишилося б тільки піти на завод.

Вираз «піти на завод» вперше промайнув у розмовах років двадцять тому. Двоїстий зміст його очевидний — суміш надії й остраху. Для дітей робітників це був спосіб не стати рабом землі, для селянських дітей — єдина можливість вирватися з цього рабства. І перші, і другі добре знають, яке воно солодке, сільське життя: тиранія худоби, що потребує догляду сім днів на тиждень, завжди забрьохані взуття і одяг; згорблені постаті немічних стариків, що нагадують усохлі дерева, які з останніх сил чіпляються корінням за землю. Підліткам імпонував насамперед престиж молодих робітників: на вечірках дівчата явно віддавали перевагу кавалерам, які хвацько під'їжджали на власних мотоциклах. Завод — це височенні димарі, що вивергають вогонь і дим; просторі й величні, ніби собори, цехи. Цей світ тривожив і вабив водночас, поряд з ним сільські будинки і ферми здавалися дитячими іграшками. «Піти на завод» означало прилучитися до прогресу.

Більшості дорослих селян перспектива «піти на завод» навівала страх. Усі бачили змучені обличчя чоловіків, які вилазили із синього автобуса пізно ввечері або сідали в нього на світанку. Всі відчували нервозність і постійну дражливість сусіди, що й далі хазяйнував на батьківській землі, використовуючи ті уривки вільного часу, що

лишав завод. «Піти на завод» означало здати в оренду або продати землю, худобу, розвіяти за вітром те, що по крихтах накопичували покоління: повний крах, банкрутство. Різновид відступництва, дезертирство.

«Перекличка» учнів колишнього «великого класу» показала, що за 20 років майбутнє стало сьогоденням: з дев'яти дітей землеробів п'ятеро і справді пішли на завод. Надії одних не справдилися. Побоювання інших також. Життя і перших, і других підпорядковано — хоча вони інколи і на гадці цього не мають— економічним законам, які діють з невідворотністю змін пір року.

— Не поспішайте з висновками, — каже Жан. — Ніхто ні з чим не примирився. Ми ще покажемо себе. Боротьба триває.

Розширення Європейської економічної співдружності — це ніж у спину французькому селянину. «Ні — розширенню ЄЕС. Ні — імпорту злиднів», — написано на цьому плакаті.

МІНУСИ ПРОГРЕСУ

Коли б мої сільські друзі почули від мене вислів «якість життя», вони обов'язково покепкували б із словника «цього парижанина». А тим часом ми балакали про все, що спадало на думку, що складало зміст їхнього існування — про роботу і про дім, про стосунки між сусідами, про полювання, свята, дітей. Тобто ми говорили саме про якість життя.

— Як там не крути, а дітям живеться легше, ніж нам у їхньому віці, — докинув хтось із старших.

— Старі жили краще за нас, — запально відгукнувся молодий голос.

Ці два твердження зовсім не такі суперечливі, як здається на перший погляд. Жан, Андрієн, Луї, Шарль можуть сперечатися на цю тему скільки завгодно: кожен має свою думку. І водночас вони ладні погодитися з обома опонентами. Давайте-но ще раз звернемося до цифр. Порахуємо ремісників і торговців, цих супутників сільського життя.

1958 року тут було 19 ремісників і торговців. Нині їх шістнадцять. Звичайно, на цю різницю можна було б і не зважати. Трохі Про що тут казати? Адже загальна кількість населення також зменшилася: 480 жителів у 1978 році проти 524 у 1958-му. Однак зміни значно серйозніші, ніж може видатися: йдеться про занепад одних професій і про народження інших.

Спершу про професії, що занепадають.

Двадцять років тому в селі було чотири кафе. Після чергового засідання в мерії радники і сам мер обов'язково прямували до однієї з трьох розташованих тут-таки на площі «точок», щоб перепочити і «перепустити скляночку». Час від часу вони навідувалися навіть у четверте кафе, що при дорозі, на виїзді з села. Кафе — то була не просто «забігайлівка»: сюди приходили обговорити останні новини, посперечатись, лишивши коня або волів відпочивати в затінку, або видихаючи поїздку в переповненому автобусі. А вечорами в період міжсезоння тут-таки збиралися картярі й численні болільники.

Нині два з чотирьох кафе зачинені. Трактор — не кінь і не віл, він не потребує відпочинку, навпаки, його слід «поганяти» якнайретельніше. Господарський розрахунок закреслив календарний «мертвий сезон». Ритм пришвидшився, і вийшовши з автобуса, робітники поспішають додому вечеряти і спати.

— Сьогодні ніколи, нема часу, — виправдовуються вони один перед одним.

Кафе, що на шосе, перебудовується «під модерн»— воно обслуговуватиме туристів, проїжджих.

Двадцять років тому в селі була чоловіча перукарня. Чоловіків приваблювала не стільки стрижка,

Ці селяни — учасники однієї з багатьох маніфестацій, що відбуваються у французьких містах і селах на підтримку фермерів-орендаторів, змушених з волі землевласників, інколи навіть за судовим вироком, залишити рідну домівку.

скільки можливість побалакати з тямущою людиною. Не вмовкаючи ні на мить, місцевий фігаро вправно робив свою справу. І ось тепер перукарню зачинено. Півдня на тиждень заїжджий перукар стриже бажаючих — як на конвеєрі.

— Дуже практично: не марнуєш часу.

Двадцять років тому в селі були дві бакалійні крамнички, де хазяйнували жінки. Чоловік однієї з бакалійниць працював на заводі, чоловік другої був хліборобом. Наприкінці п'ятдесятих років лишалася вже одна «торговельна точка». Так само, як кафе було місцем спілкування для чоловіків, крамничка була своєрідним жіночим клубом. З Жюльєттою можна було порадитися з будь-якого питання: її чоловік засідав у місцевому муніципалітеті.

Саме крамничка «Жюльєтта» перетворилася зрештою на мініатюрний універмаг із самообслуговуванням. Тепер жінки приходять сюди не за новинами, а за покупками. Адже нині і на селі, як і в місті, все доводиться купувати. В 1958-му кабанчика кололи в тридцяти дворах, нині тільки троє чи четверо господарів продовжують відгодовувати свиней. Більшість городів лишаються необробленими, виноградники викорчувані, стайні, хліви здебільшого стоять порожні.

Занедбаний і млин, який двадцять років тому ще діяв: хто тепер пече хліб удома!

Стихло вищання пилок у двох столярних майстернях, адже і в сільських будинках дуб і вишню заступив пластик.

— Нічого не вдієш, прогрес, — зітхає Андрієн.

— Прогрес! — поважно відгукується Шарль.

Кухня, як і раніше, лишається центром життя родини, і саме тут зосереджені ознаки цивілізації: піч опалюється газом, вода тече з крана, підлога вистелена пластиком. Інколи тут-таки, на кухні, встановлено телефон.

— Звісно, це коштує недешево, але ж як заощаджує час!..

Ще один чужинець з'явився за родинним столом — телевізор. Перші власники дивовижного ящика запрошували «до голубого екрана» сусідів, друзів, знайомих. Потім втомилися від надто балакучого співбесідника, що ніс багато зайвого і зовсім нецікавого. Зрештою телевізор зробився складовою дому. Йому надають слово нарівні з іншими членами родини, нерідко одночасно з ними. Те саме з транзистором, таким собі «обов'язковим додатком» до автомобіля чи велосипеда.

Масований наступ побутової техніки спричинився до появи на селі електрика. На зміну традиційній формі ремісництва прийшла нова, під знаком кіловатів. Двадцять років тому жінка єдиного сільського механіка (а власне — коваля) змушена була тримати кафе, щоб якось зводити кінці з кінцями. Тепер четверо електриків-механіків широкого профілю зайняті цілісінький день, ніколи вгору глянути.

Трактор, автомобіль, водогін, кухонна техніка, телевізор, телефон... Ось він, технічний прогрес, що має забезпечити молоді «легше життя». Проте ця медаль має і зворотний бік.

«Нема часу», «не гайнувати часу», «час — гроші», «виграти час», «встигнути, встигнути, встигнути!» — такого темпу село не знало двадцять років тому. «Нові поміщики», загнані в глухий кут госпрозрахунком, як робітники ритмом конвеєра, мають над собою нового невблаганного господаря — час. Біг навипередки з годинниковою стрілкою завершується, як правило, в глухому куті самотності.

Перший сніп, завершення молотьби, збір винограду — кожна з цих подій колись була чудовим приводом для дружньої вечері. Сусіди збиралися довкола вкритого святковою скатертиною «іменинного» столу погомоніти за кухлем молодого вина, смакуючи домашній пиріг. А довгі вечори під час «мертвого сезону»!.. Сьогодні вино купують в універсамі, а «мертвого сезону» не існує взагалі. «Нові поміщики» смеркують за рахівницею і гросбухом, а робітники, відбувши зміну, ледве встигають поновити сили, щоб узавтра знову вийти на двобій з ритмом конвеєра. І перші, і другі здатні хіба що включити телевізор.

Село змінилося принципово, докорінно: в чомусь життя стало легшим, але водночас воно неймовірно ускладнилося.

Я пильно придивлявся до молоді. Юнаки і дівчата, яких я зустрічав на вулицях столиці кантону, нічим не нагадували своїх однолітків — учнів «великого класу» випуску 1958 року.

хоча одразу важко було визначити, в чому саме полягає несхожість; адже йшлося не тільки про поставу, ходу, вбрання. Я поділився своїми спостереженнями з давніми друзями.

— Це зветься розкутістю, — зауважила одна з моїх колишніх учениць, і в її голосі пролунав докір...

Розкутість — вона знайшла точне слово. Учні «великого класу» були дещо зв'язані вимогами традиційного виховання, яке передбачало шанобливу поштивість по відношенню до «наставника», вчителя, до самого процесу навчання, до ознак і атрибутів освіченості, а також до заводу, що символізував прогрес.

Діти землеробів 1978 року вже добре усвідомили, що людина не приречена довічно дивитися в землю, корчувати чагарники, полоти бур'яни, знищувати шкідників. На їхніх очах змінилося співвідношення сил між людиною і природою: тракторист або бульдозерист сам один оре землю, викорчовує чагарники, за допомогою хімікатів рятує поле від шкідників. Але їм також добре відомо, що всі ці чудодійні знаряддя праці приступні далеко не кожному. Завдяки телевізору і транзистору їм відомо і те, що такі самі проблеми стоять перед селянами Італії й Бразилії.

Діти робітників 1978-го знають, що навіть найсучасніший завод сам по собі ще не уособлює прогресу. У 1958 році двадцять чоловіків з села сідали в автобус і їхали на роботу до Пеаж-де-Русільйон. Металісти, які тоді працювали на заводі «Боксаль», одному з багатьох тутешніх дрібних підприємств, були фактично рабами «Боксаль»: п'ять днів на тиждень протягом дев'яти годин щодня вони лишалися безправною німою робочою силою, додатком до машин. В «державі» «Боксаля» було заборонено навіть вимовляти слова «профспілка», «партійний осередок». Нині молодь з «Боксаля» бореться з відкритим забралом: тут авторитетна профспілка, активно діє осередок компартії.

Він мусить викорчувати свій виноградник. Це лише одна ділянка з 450 тисяч гектарів розташованих у південних районах Франції виноградників, які за планами спільного ринку передбачено ліквідувати.

Діти тих, колишніх металістів, зрозуміли, що кілька чоловік, які живуть за сотні, а то й тисячі кілометрів від їхнього рідного села, можуть зупинити найсучасніше виробництво і викинути їх на вулицю. Проте вони вже переконалися, що рішення жменьки багатіїв не остаточні і підлягають оскарженню. Завдяки телевізору і транзистору вони знають, що іспанські чи аргентінські робітники мають такі самі проблеми.

Всі ці обставини і спричинили ефект, над яким сьогодні замислюються соціологи і державні діячі. Вчорашні затуркані селюки прискіпливо дошукуються, настійно намагаються зрозуміти, як же працює цей механізм — суспільство, які коліщатка в ньому відіграють вирішальну роль?

— Як же з ними нелегко! — зітхають раз у раз вчителі і батьки.

Це так. Але саме в цьому — найбільша надія села. З «нелегких» юнаків виростають вимогливі громадяни.

«Юманіте», Париж

«Продається ферма...» Типова деталь сьогоднішнього сільського пейзажу.

СТАЖИСТИ ЧИ НАЙМИТИ?

Восени минулого року 25 молодих людей з вищою сільськогосподарською освітою вирушили в офіційне відрядження до Сполучених Штатів Америки за досвідом. Від'їзду передувало укладення спеціальної угоди. Серед тих, хто підписував цю угоду, були ректор вищої аграрної школи в Геделле і представник американської Державної ради «чотирьох Н».

— «Чотири Н» вимагає деякого пояснення, — починає розмову Шандор Сарваш, 27-річний керівник молочного виробництва кооперативу «Народний фронт» в Лайошміже, селянин з діда-прадіда. — Словом, ці чотири «Н» — скорочення слів — голова, руки, серце і здоров'я, що англійською мовою починаються на «Н». Щось на зразок нашого — життя, сила, здоров'я і природа. Так би мовити, девіз тієї організації, яка нас прийняла. Девіз гарний та й поїздка обіцяла багато цікавого й корисного. Серед нас були фахівці з різних галузей сільського господарства, і кожен сподівався, що, повернувшись додому, завдяки набутим у відрядженні знанням, внесе свіжий струмінь у той чи інший виробничий процес. Поки йшлося про звичайні екскурсії, все було прекрасно. Але ж найважливішим для нас була практика! І ми квапили господарів, дошукуючись, хто де працюватиме. Однак дізналися про це в останню мить. То був справжній «сюрприз»!..

Шандору Сарвашу випало «проходити практику» в одному з мисливських господарств у штаті Вісконсін.

— О сьомій годині починалася моя зміна, яка загалом тривала по 12—14 годин. Але ж яка то була робота! Я годував зграю собак, чистив собачі буди, а коли закінчував поратися з цим, прибував уже перший транспорт з відстреленою дичиною. Був саме сезон на фазанів, і мені, поклавши диплом у кишеню, доводилося патрати й чистити їх.

Мене і ще одного чоловіка поселили в напівтемному складському приміщенні, що виявилося до того ж справжнім мишачим царством. Дарма намагався я довести фермерові, що приїхав не на заробітки, що я не поденник, він навіть не хотів читати угоди. Сяк-так за допомогою нашого посольства вдалося визволитися звідти. На дорогу — півтора дні автобусом — не дали жодного цента.

— Нове місце стажування мало якесь відношення до моєї спеціальності, хоча господар і тут вважав мене тільки за робочу силу. Від сьомої години ранку до восьмої вечора я не розгинав спини.

— А що треба було робити?

Сарваш перераховує свої обов'язки: годування молодняка, перевезення гною, мийка доїльних апаратів а після того, як закінчували поратися біля худоби, прибирали в дворі, ремонтували шляхи, займалися навіть будівельними роботами.

— Гнітила не тільки важка праця чи відсутність вихідних та свят, але насамперед ставлення господаря ферми. Заперечувати не дозволялося, своїх міркувань висловлювати теж. Він — повновладний пан.

— Але ж гроші вам платили?

— Шістдесят п'ять доларів так званих кишенькових грошей.

— На тиждень?

— На місяць! Крім того, ще «утримання», житло і 250 доларів місячних, перекazаних організації «чотири Н», з яких після остаточного розрахунку перепадало дещо і нам.

— Отже, ані нових знань, ані грошей?

— Що стосується знань, то їх ми якраз здобули. Я вчився шістнадцять років, і ще міг вчитися тисячу років, але й тоді не мав би такого повного уявлення про США, як після цього стажування. Хоча, звісно, дечому можна повчитися. Наприклад, значним цільовим капіталовкладенням, і тому, як вони обмізковують кожну витрату. Але що найбільше відштовхувало — це спосіб життя.

— Але все-таки, як ви проводили там час?

— Як і більшість тих, хто заїхали далеко від своєї батьківщини, ми почували себе незатишно. Разом зі мною жив один поляк, який теж перебував у США по лінії «чотири Н», і ми вдвох варили собі їжу. Інколи й хліб пекли самі. Адже кукурудзяну муку і все інше можна було роздобути.

— Може, це тільки з вами трапилася така прикрість, а всім іншим повелося нормально, і вони навчилися багато корисного за час перебування в Сполучених Штатах?..

Шандор Сарваш сердито махнув рукою, де там! Іштван Тот, один з найкращих слухачів угорської вищої аграрної школи, разом з друзями потрапив до штату Огайо. Вони повернулися додому навіть раніше за Сарваша. Хлопці вирішили так: якщо вже треба виконувати таку важку фізичну роботу, то краще попрацювати на користь свого виробничого кооперативу, а не дозволяти визискувати себе. В США вони не мали права навіть вийти за межі

ферми. Їх ніби ув'язнили там.

— Були й трагічні інциденти, — розповідає Сарваш. — Одному з наших товаришів довелося працювати на якійсь допотопній сільськогосподарській машині, що не відповідала навіть найелементарнішим вимогам техніки безпеки. І от відкритий карданний вал зачепив хлопця за холошу і сталося нещастя... Довелося ампутувати ногу. Отож не випадково, що Габі Пал з Оча, який потрапив у штат Вісконсін, неодноразово відмовлявся від роботи, коли господар примушував його виконувати буквально «циркові номери» без будь-якого страхування.

Скарги сиплються одна за одною. Спецодягу нікому не видали, харчування скрізь було недостатнім, але найбільш ображало ставлення до людей.

— Всі ми фахівці із сільського господарства, маємо вищу освіту, але з нами поводилися, ніби з неграми-рабами. Живе знаряддя... Якби не товариш Ниймет...

— А хто це такий?

— Товариш Ниймет — співробітник угорського посольства у Вашінгтоні. Він представляв наші інтереси, був для нас часточкою рідного краю. Ми сказали йому, що, мовляв, не проти фізичної праці, але ж це не означає найбруднішу, найважчу роботу зранку до ночі. Я син хлібороба, інші теж не білоручки. Ми вміємо працювати, будь-кого запитайте. Але між роботою й визиском є велика різниця...

Коли вже набралося чимало скарг, і з усього було видно, що «чотири Н» неспроможне — або, може, і не хоче — зробити більш корисним для нас перебування в Штатах, питання поставили на голосування: чи залишатися до кінця терміну, передбаченого угодою, чи достроково повертатися додому? Усі двадцять п'ятеро проголосували за дострокове повернення додому.

«НЕПСАБАДШАГ»,
БУДАПЕШТ

Розмаїтості

СКРОМНИЙ ЮВІЛЕЙ «СЕРДИТОГО» РОМАНУ

Минає двадцять п'ять років, відколи в англійській літературі з'явилося покоління «сердитих молодих людей». Початкуючі прозаїки й драматурги 50-х років реалістично відображали явища духовного й суспільного життя, виступали з гострою критикою багатьох вад буржуазного суспільства. Різні за переконаннями та естетичними платформами письменники в наступні десятиліття відійшли від характерної проблематики «молодіжного бунту», а дехто з них, як-от Джон Брейн та Кінгслі Еміс, взагалі невдовзі зреклися ідеалів своєї літературної юності. Втім, позитивне значення «сердитого» роману для розвитку демократичних тенденцій у повоєнній англійській літературі не підлягає сумніву — саме тому консервативна британська критика вперто намагається довести, що протесту «розгніваних» ніколи не існувало. Так, автори статті, опублікованої нещодавно в англійській газеті «Обсервер» під красномовною назвою «Як сердиті перетворилися на удачливих», проголосили еталоном літературного успіху серед письменників покоління 50-х років кар'єру горезвісного К. Еміса.

Водночас видавництво «Секер і Ворбург» відзначило скромний ювілей «сердитого» роману перевиданням «Поспішай донизу» Джона Уейна, першого твору нині відомого англійського прозаїка, поета й літературного критика. Автор написав до нього невелику передмову, в якій розповідає історію створення роману. Якщо колись Дж. Уейн всіляко відхрещувався від ярлика «сердитого письменника», наголошуючи на своїй незалежності від будь-яких течій та шкіл, то нині вже не заперечує зв'язку своїх ранніх творів із тодішнім соціальним кліматом. «Нетерпляче роздратування» героя «Поспішай донизу» відбиває, за авторським свідченням, незадоволення молодого покоління 50-х років «структурою англійського суспільства» з його «черствим снобізмом, суспільними пережитками, дійсністю імперії, що розпадалася», й лейбористською «революцією», яка так і не відбулася. Як і раніше, Дж. Уейн не бажає називати роман «бунтарським», але чи не вперше за двадцять п'ять років творчості він зголосився (навіть з певним відтінком самозадоволення) на роль фундатора «сердитого» роману — виз-

нав, що «Поспішай донизу» започаткував 1953 року низку творів такого типу. «Мені вдалося знайти правильні слова, щоб виразити настрої багатьох людей, які поділяли мої почуття, але неспроможні були їх висловити», — пише Дж. Уейн у цій передмові.

Літературно - критичний «істеблішмент» не забарився відгукнутися на нову публікацію Дж. Уейна. Рецензент «Таймс літерері сапплемент» Б. Моррісон висловив різке незадоволення тим, що Джон Уейн «оживляє міф про сердитих молодих людей, які буцімто прагнули зруйнувати старі традиції та класові бар'єри». Отже, традиція замовчування важливих і плідних явищ сучасного англійського критичного реалізму лишається незмінною.

Наталя ЖЛУКТЕНКО

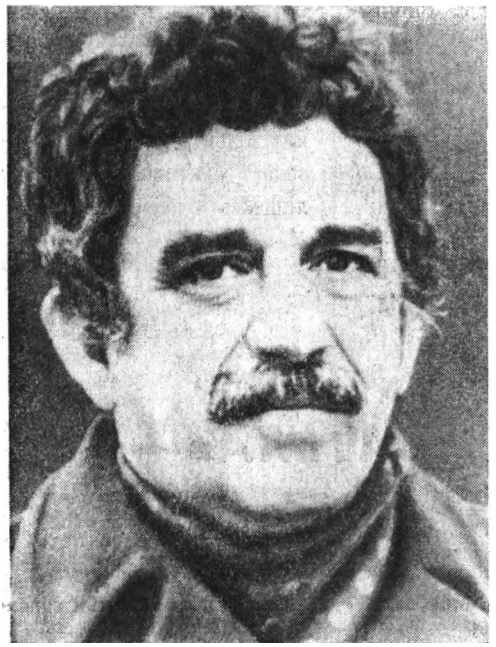
ПІСЛЯ «ХРЕЩЕНОГО БАТЬКА»— «ПОМИРАЮТЬ ДУРНІ»

Англійський журнал «Букс енд букмен» умістив рецензію Пірса Брендона на новий роман американського письменника Маріо П'юзо «Помирають дурні». Рецензент пише:

«Чому заокеанські письменники зробили своєю спеціальністю напівлітературні-напівхалтурні романи-цеглини? Дехто, як-от Джон О'Хара й Джеймс Гоулд Коззенс, мабуть, прагнув створити Великий Американський Роман і сплутав велич із розмірами. Інші, як Артур Хейлі, очевидно, заповзялися зжити зі світу телевізійну документалістику, підміняючи мистецтво правдоподібністю. Треті ж — і чільне місце серед них посідає Маріо П'юзо — схоже, продукують літературу, підсвідомо імітуючи методи конвейєрного зиробництва та інші технічні дива, завдяки яким Новий світ став тим, чим він є тепер. «Помирають дурні» — це грубезна, інтригуюча, претензійна, вульгарна й безсоромна книжка, що матиме, очевидно, не менший «ринковий успіх», ніж «Хрещений батько».

Головною темою роману є боротьба за існування — в пеклі ігорних казино Лас-Вегаса, в літературних катакомбах Нью-Йорка, в кінематографічній геєні Голлівуда. Герой твору — письменник, вихований у сирітському будинку, який прибирає ім'я Мерлін, бо хоч у цього чаклуна з середньовічних англійських легенд траплялися свої неприємності, «він ніколи не помирав». Власне, решта персонажів книжки помирає — всі до одного. Позбувшися після розлучення з дружиною всіх ілюзій, Джордан Холі виграє в рулетку чотириста тисяч доларів і одразу пускає собі кулю в лоба. Письменник Осанно, наділений рисами Хемінгуея і Мейлера водночас, укорочує собі віку, щоб не померти від сифілісу. Кінозірку Жанель, коханку Мерліна, усуває зі сцени крововилив у мозок; його товариша по ігорних закладах Каллі Кросса припроваджує на той світ мафія; його брат Арті помирає від інфаркту. Самого Мерліна, однак, смерть не бере — завдяки його мудрості і чарам. У Мерліна гаряче серце і холодний розум. Він виживає, він зберігає шкуру свою цілою і неушкодженою, а душу чистою, бо має голову на плечах. Помирають тільки дурні.

Насправді, ясна річ, помирають усі. Але романістам дано право підсовувати публіці найхимерніші парадокси, навіть коли неозброєним оком видно, що парадокси ці — безглузді. Та й, зрештою, не цей аргумент — «помирають дурні» — псує книжку. І справа не в неоковирностях стилю (незважаючи на те, що містер П'юзо прилюдно хвалиться своїм стилем, він дозволяє собі писати так: «З ним була шикарна юна блондинка, що рідко розмовляла, але їла більше, ніж ми з Осанно, взяті разом»). Ні, головна вада книжки полягає в механічності її побудови. Кожен персонаж діє за наперед заданою схемою. На сторінках книжки зображено п'ятдесят сім видів сексуальних збочень — так, ненароком вправи такого роду мають обов'язковий характер (де в тих американців візьметься стільки енергії, не кажучи вже про фантазію?). Цей роман, з його надуманими колізіями, документальними викладками і блатним жаргоном міг би настрочити відповідно запрограмований комп'ютер...»

Габріель Гарсіа Маркес.

ГАРСІА МАРКЕС — РЕПОРТЕР

Габріель Гарсіа Маркес став репортером. Що це, своєрідний виклик чи тимчасова перерва в літературній творчості всесвітньовідомого колумбійського письменника? Чому автор романів «Сто років самотності», «Осінь патріарха» (друкувався у «Всесвіті» 1978 р., №№ 1—3), кількох збірок ліричних, фантастичних і реалістичних оповідань вирішив припинити письменницьку діяльність і повністю присвятити себе журналістиці?

Пояснюючи цю несподівану перерву в своїй творчості в розмові з Жаном Ортізом, кореспондентом французької газети «Юманіте» в Гавані, Гарсіа Маркес насамперед нагадує, що починав свою трудову діяльність як журналіст: «Я дебютував у Колумбії на посаді репортера.., яка дуже погано оплачувалася. Проте це була справжня журналістика. Журналістика боротьби. Незабаром газету, в якій я працював («Еспектадор»), заборонив колумбійський диктатор Рохас Пінілья».

1955 року Гарсіа Маркес покинув батьківщину й переїхав до Франції, сподіваючись знайти у Парижі якусь надійну роботу, що дала б йому змогу серйозно зайнятися літературною творчістю. Та даремно, єдиною посадою, яку міг запропонувати йому Париж, була посада підбирача газет у друкарні. «Це ще один спосіб займатися журналістикою», — з прикрістю жартує письменник.

1959 року, відразу після перемоги революції на Кубі, Гарсіа Маркес прибув на острів Свободи, де взяв участь у створенні кубинського агентства преси «Пренса Латіна», в якому працював до 1961 року. Він і далі виступав у різних латиноамериканських газетах зі статтями та репортажами, але вже більше часу приділяв літературній творчості.

Після появи роману «Сто років самотності» (1967) Гарсіа Маркес поступово відходив від журналістики. Фашистський путч 1973 року в Чілі примусив письменника змінити свої творчі плани. Завершивши роман «Осінь патріарха» (1975), він публічно заявив, що не займатиметься літературною творчістю, доки не впаде хунта Піночета, тому що нині журналістика — набагато дійовіша, ніж література, й ефективніша в боротьбі проти фашизму.

Гарсіа Маркес визнає, що, завдяки славі, яку принесли йому романи «Сто років самотності» та «Осінь патріарха», він посідає «привілейоване становище» в журналістиці й має безпосередній доступ до найтаємніших джерел.

Габріель Гарсіа Маркес сподівається, що громадська думка мільйонів його читачів зможе вплинути на зміну політичної ситуації в Чілі і «...дозволити йому знов зайнятися літературою».

Звичайно, можна сумніватися в доцільності й ефективності такого самозречення письменника. Але насправді воно має символічний характер. У розмові з Жаном Ортізом Гарсіа Маркес признався, що не покинув писати художні твори, а тільки сповільнив ритм роботи над ними. Нині він працює над новою збіркою оповідань. «Це переважно автобіографічні оповідання, — сказав він, — в основу яких лягли записи, що їх я зробив, подорожуючи по Європі. Нам, латиноамериканцям, ніколи не вдається пізнати саму суть Європи. Ми тупцюємо довкола цієї суті, не спроможні проникнути в неї».

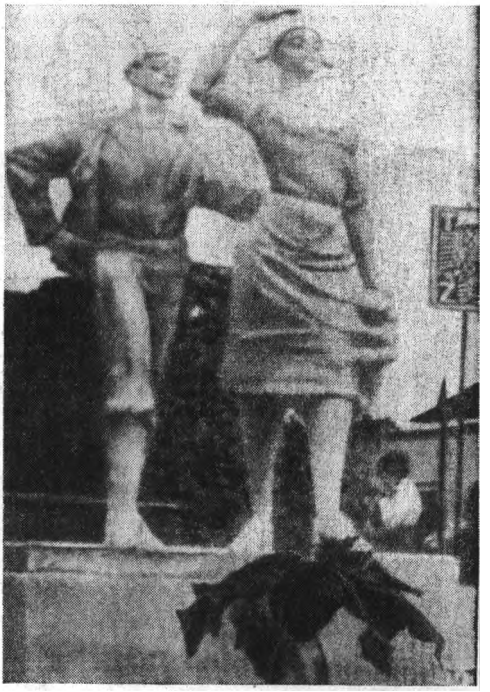
«ПІШЛА КАРОЛІНКА ДО ГОГОЛІНА...»

І в нас, на Україні, знають цю польську народну пісеньку про Каролінку й Карлика. У Сілезії, де ця пісня народилася, кажуть, що складено її дуже давно, ще тоді, коли місто Гоголін було невеликим селом. Але про Каролінку й Карлика співали не лише в Гоголіні, а й в усій Польщі.

Пісні не знають кордонів. Як і інші сілезькі пісеньки, мандрувала вона разом із сілезькими гірниками до Франції і Бельгії, коли в пошуках роботи вони змушені були виїздити на чужину. Вона нагадувала їм про рідний край і близьких, що там лишилися.

Нині ця пісня посідає почесне місце в репертуарі державного ансамблю «Шльонськ», який виконує її під час гастролей на всіх континентах світу.

Нещодавно пісня про Каролінку й Карлика була удостоєна унікальної честі: в місті Гоголін її героям поставлено пам'ятник.

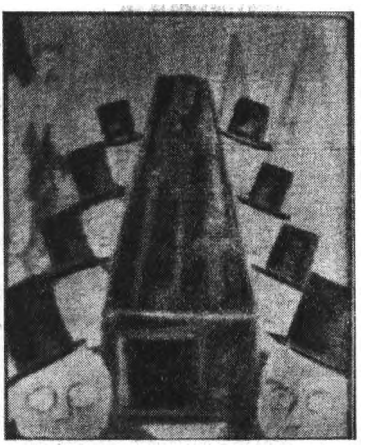
Пам'ятник героям пісні.

ДЮРРЕНМАТТ-ХУДОЖНИК

У цюріхському видавництві Данієля Кеела вийшов альбом робіт Фрідріха Дюрренматта. В ньому репродуковано 100 малюнків та картин. Наприкінці минулого року в Цюріху відбулася перша виставка-продаж творів Дюрренматта. Доти він дарував свої праці друзям.

Як же письменник Дюрренматт став художником? У нічні години, стомившись від писання, він, за власним виразом, хапав пензель чи перо і перетворювався на «нічного художника». Зафіксовував те, що іноді протягом тижнів жило в його уяві. Спочатку Дюрренматт приховував свої «нічні малюнки», боявся кепкувань своїх приятелів. Тепер, у 58 років, він підкорився умовлянням видавця і таким чином став відомим ще й як художник.

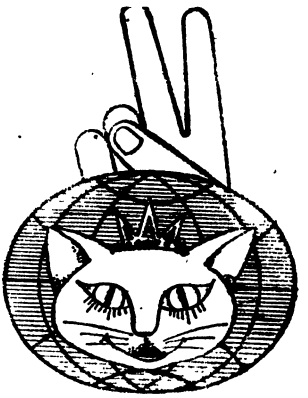
Художник - Дюрренматт перебуває у цілковитій згоді з Дюрренматтом-письменником. Його малярство — це гротескні видіння, пов'язані з такими його п'єсами як «Візит старої дами», «Фізики», «Метеор» чи «Одруження пана Міссісіпі». Є в нього й твори насичені «чорним» гумором, як, наприклад, картина «Останній етюд банку», на якій фінансисти зображені з мотузком навколо шиї або з приставленим до скроні пістолетом.

Ф. Дюрренматт. Похорон банкіра.

Є в Болгарії місто

ГАБРОВСЬКІ ШЕГИ

Жив колись такий Рачо Ковач — син боярині Божени, яка втекла на Балкани з турецької неволі. Був він ковалем — веселим і роботящим, гострим на слово й винахідливим. Запримітив якось Рачо місце на шляху за шипкинським перевалом, де подорожні зупинялися відпочити, й поставив там свою кузню,

Так, за легендою, шість століть тому постало в гірській ущелині на обох берегах річки Янтра місто Габрово. Згодом місто стає значним ремісничим центром, де переважного розвитку набувають текстильна справа й торгівля. Водночас це осередок освіти й культури. Саме тут була заснована перша національна світська школа, пізніше гімназія, де вчилися Димитр Благоєв, Георгій Кирков, Алеко Константинов.

Природа не балувала габровців, і вони навчили родити кам'янистий грунт, з каменю ж споруджували будинки, примусили працювати на себе швидку Янтру — мити вовну, м'яти шкіру, ткати коци, пиляти ліс, молоти зерно. В приміському етнографічному парку-музеї «Етир» можна побачити, як тут жили люди сто-двісті років тому. Майстри, озброєні стародавніми знаряддями праці, на ваших очах створюють привабливі вироби з металу, глини, шкіри, дерева. Палає вогонь у кузні, невпинно крутиться гончарне коло...

Сучасне й минуле тісно переплітаються в цьому зеленому затишному місті. Пам'ятники й назви вулиць нагадують про росіян, які сторіччя тому прийшли на допомогу болгарському народові в його визвольній боротьбі проти османського гніту. Адже славнозвісна Шипка — лише за кілька десятків кілометрів.

Нинішні габровці не тільки зберігають, але й примножують славу, здобуту предками. Сімдесятитисячне місто — традиційний центр легкої промисловості: текстильної, швейної, взуттєвої. Однак є тут тепер і найсучасніші підприємства — лічильних приладів, електротехнічне, інструментальне.

А найпершому габровцю Рачо Ковачу нащадки поставили пам'ятник... просто посеред Янтри — щоб заощадити землю. І в цьому вони вірні собі, а правильніше, тому образу габровця, який постає із анекдотів-шегів. Це вони, габровці, зупиняють на ніч годинник, щоб не зношувався механізм; підкладають лелекам в гнізда качині яйця; одружуються на тендітних жінках, бо ті мало їдять і носять одяг малого розміру... Отакі вони люди — «анекдотичні» — хитрі й ощадливі, якщо прямо не сказати скнари... Проте, як не дивно, габровці анітрохи не ображаються на анекдоти про себе, самі охоче їх розповідають і навіть створюють нові.

Габровські кущі були люди заповзятливі, багато мандрували й рознесли шеги по всьому світу. Роз-

Якийсь приїжджий потрапив у Габрово в аварію і йому треба було зробити переливання крові. Він пообіцяв рятівнику будь-які гроші.

— Гаразд, — погодився габровець.— Тільки гроші наперед!

— Чому? — здивувався лікар. — Ніякого ризику для життя хворого немає. А він дотримає слова — адже це шановна людина.

— Може, зараз це й так, — відповів габровець. — Але потім у нього тектиме моя кров!

Карикатури болгарського художника Панайота Гелева.

Комфортабельний Пегас.

* * *

Служитель готелю зачепив габровця валізою й розірвав йому пальто.

— Пардон, — вибачився він і пішов далі.

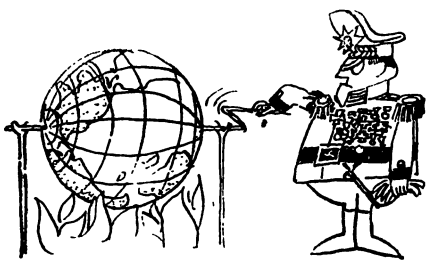
— Цей пардон обійдеться мені мінімум у два леви! — обурився габровець.

— Він же вибачився, а хіба це не дорожче грошей? — мирно сказав адміністратор.

За кілька днів габровець залишав готель. З нього належало сім левів. Він підійшов до адміністратора:

— Ось вам три леви і ще два пардони.

* * *

Без слів.

повідають, що якось шотландці, визнані майстри дотепів, викликали своїх болгарських суперників на змагання. Журі засідало в місті Абердині, але, хто переміг, здається, так і не вирішили — перешкодив нестримний регіт... Проте габровці вважають, що їх місто відстояло звання столиці гумору.

Добре відомі шеги і у нас.

— Що нового? — запитую я габровського журналіста Петра Проданова — давнього збирача й упорядника місцевого фольклору, редактора сатиричного випуску газети «Балканско знаме».

У відповідь він простягає оригінальне видання «Габровіт-1977», де давні бувальщини перегукуються з подіями з життя.

— Справжні автори — ось вони! — Проданов показує на старих габровців, що мирно теревенять у сквері.

...А почалося все з того, що габровські гумористи вирішили влаштувати виставку свого колеги-карикатуриста. Сподобалося і організаторам, і глядачам За рік — нова експозиція. Потім запросили гостей з інших міст, а врешті і з-за кордону. Так свято перетворилося на традицію і вийшло за межі не лише Габрово, але й Болгарії.

Вперше фестиваль було проведено в 1965 році як тиждень гумору і сатири. З 1973 року він відбувається що два роки. Програма різноманітна — виставка карикатури, експозиція «фотосміх», конкурс комедійних і мультиплікаційних фільмів. Про популярність фестивалю свідчить все зростаюча кількість його учасників з усіх континентів. Не потребують коментарів імена таких ентузіастів габровських зібрань, як Жан Еффель, Херлуф Бідструп, Ерік Ліпінський, Азіз Несін, Аркадій Райкін, Леонід Ленч, Федір Маківчук.

З фестивальною традицією безпосередньо пов'язане створення в Габрові Будинку гумору і сатири — подібного закладу немає ніде в світі. Це десятки експозиційних залів, бібліотека гумору і сатири, де зібрано чотири тисячі рідкісних видань, книжки з автографами авторів. У відділі живопису привертають увагу унікальні зразки сатиричного культового живопису, ікони, мозаїки, фрески, що висміюють церковників.

Місто починає жити фестивалем задовго до його відкриття. Оформлення вулиць, скверів, стін будинків, вітрин, ілюмінація — все нагадує про наступне свято. Силует безхвостої кішки й емблему фестивалю: земна куля з котячими вухами на полюсах бачиш на значках, кошиках, хустинках, сорочках, декоративних тарілках.

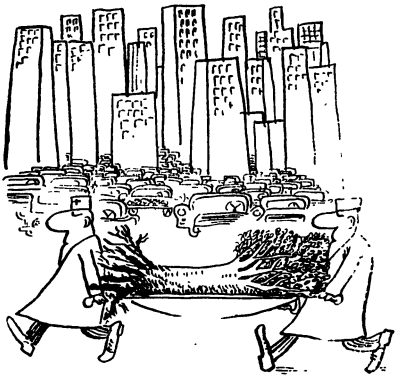
Не менш популярні атрибути оформлення — дійові особи шегів, такі, як Хитрий Петро, що дотепністю й винахідливістю не поступається самому Ходжі Насредді́ну. А ось маленький металевий сегмент — це третина «бодки» — гроша. Монета здавалася ощадним габровцям такою значною, що вони її поділяли на три. Звичайно, це сувенір. Сувеніри тут продаються скрізь, та найбільше їх у спеціальній крамниці, що так і зветься — «Габрово сміється».

Нарешті відкривається міжнародне Бієннале карикатури, де експонуються сотні творів з понад п'ятдесяти країн світу. Одна з умов: малюнки мають бути без підписів. Ці лаконічні, дивовижно точні роботи, що зачіпають, певно, всі відтінки проблеми «людина і людство», можна розглядати годинами.

Поряд з карикатурою представлені гумор і сатира в живопису і літературі, «фотосміх», ритуальні маски різних епох і народів. Своєрідна колекція так званого «кічу», тобто зразків несмаку і банальності в рекламі, оформленні, прикладному мистецтві, музиці, надісланих мало не з усіх країн світу. Цю виставку завжди захоплено вітають відвідувачі і нерідко лають господарники, позбавлені почуття гумору й — відповідальності за якість продукції.

Звуки фанфар і ракета сповіщають про початок карнавалу. Процесію відкривають юні музиканти в костюмах клоунів на чолі з тамбурмажором, що диригує парасолькою. Урочисто прибуває карета з царицею карнавалу — дівчиною в костюмі киці. Відбувається, згідно з анекдотом, традиційний ритуал відрізання котячого хвоста. А потім один за одним повз глядачів проходять герої габровського фольклору і знамениті літературні персонажі. Легендарний Рачо Ковач із своїм ковадлом. Хитрий Петро на ішаку. Дон Кіхот і Санчо Панса, бравий солдат Швейк, барон Мюнхаузен... Традиційні «живі картини»: кінь у великих зелених окулярах — щоб тирса здавалася йому січкою: курка з сідалом, в якому спритний господар зробив дірку: помітивши, що яйця нема, курка негайно мала б нестися знову: габровець, який виткнувся далеко з вікна й читає при світлі вуличного ліхтаря...

Десятки сатиричних сюжетів на сучасні теми. Натовп з плакатом «кількість» і одинак з плакатом «якість». Крамниця уживаних товарів з рекламою: «У нас є все!» Врожай, що благає: «Врятуйте!» Пихатий заєць, якого покірно несуть леви-підлеглі. Розкішний банкетний стіл, за яким п'є-гуляє безліч любителів поласувати на державний рахунок. «Піратський» фрегат, на борту якого нахлібники, нероби, спекулянти, халтурники, горлохвати, а на прапорі напис — «аби гроші».

Хворий.

* * *

З Софії приїхав на канікули студент.

— Ти які там науки вивчаєш — гуманітарні чи точні? — цікавиться сусіда.

— Звичайно, точні — адже я габровець!

* * *

Дружина габровця поїхала відпочивати у Варну і написала чоловікові, що там цілі дні йде дощ. Одразу ж отримала від нього телеграму:

«Негайно повертайся! У нас дощ дешевший».

* * *

Творча доля.

На цвинтарі голосніше за всіх плакав чоловік, що приїхав на похорон з Габрово.

— Ким вам доводився небіжчик? — запитують його.

— Боржником, — утирає сльози габровець.

* * *

На змаганнях із стрибків з парашутом усі спортсмени-габровці приземлилися точно в центрі хреста. Секрет у тому, що інструктор поклав туди один лев.

* * *

Габровець і шотландець побилися об заклад, хто з них довше проживе без їжі. На тридцятий день шотландець помер від голоду. Одразу за ним помер і габровець. Від розриву серця — коли зрозумів, що не зможе одержати виграшу.

* * *

— У габровців чудова пам'ять!

— Чому ви так вважаєте?

— Востаннє я був тут двадцять років тому, але всі й досі пам'ятають, хто, де, коли і чим мене пригощав.

* * *

Представлено теми, що хвилюють людство. Війна і мир. Людина і природа. Карнавальна процесія, як і все тут, на фестивалі, вирізняється бездоганним художнім смаком, тим почуттям міри, що особливо багато важить, коли йдеться про гумор.

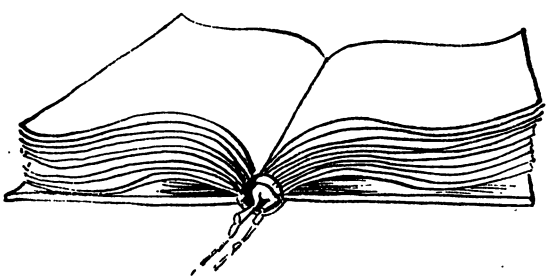
А в наступні дні триває огляд творів різних жанрів, представлених на конкурси.

Вручаються головні премії — «Золотий Езоп», міжнародна літературна нагорода «Хитрий Петро». Їх раз на два роки присуджують Комітет мистецтва і культури, Спілка болгарських письменників, Будинок гумору і сатири — за кращий сучасний гумористичний і сатиричний твір світової літератури. Першим лауреатом став знаменитий турецький сатирик Азіз Несін. А премію «Георгій Кирков» вручають за кращий болгарський твір. Оголошується також багато нагород від редакцій та творчих спілок.

...Шість століть існує Габрово. Праця й наполегливість жителів зробили його відомим у Болгарії, а їхній гумор і дотепність уславили місто в усьому світі. Той, хто раз побуває тут, додасть — велика душевна приязнь, щирість. Бо лише люди широкої душі і веселої вдачі могли заснувати фестиваль під девізом: «Світ уцілів, бо сміявся», створивши на болгарській землі міжнародний центр гумору і сатири.

Савелій ЦИПІН

Харків.

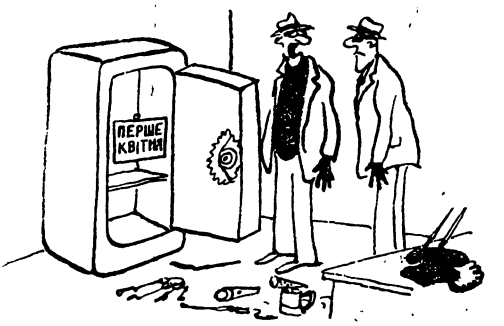

«Літературний критик».

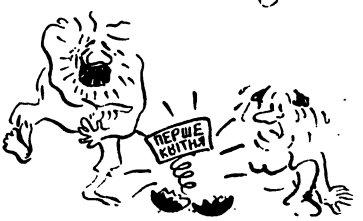
Без слів.

«Шнайцер іллюстрірте», Швейцарія.

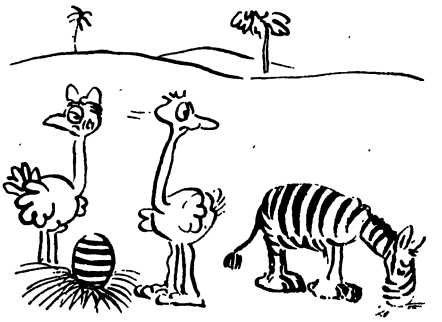

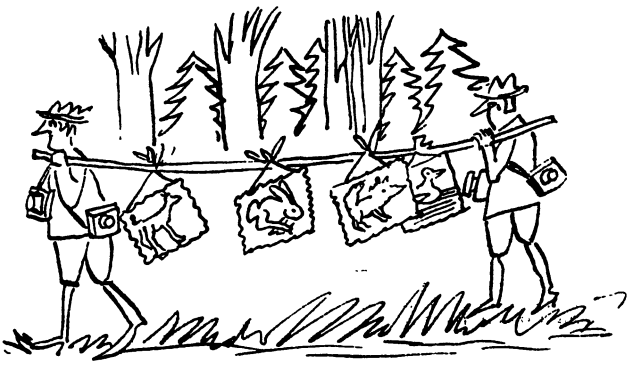
«Шпількі», Польща.

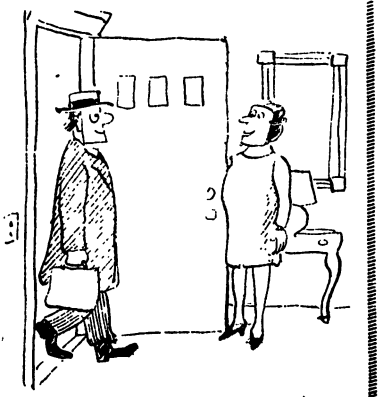
«Дікобраз», Чехословаччина.

«Панч», Англія.

«Польское обозрение», Польща.

«Нью-йоркер», США.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

На 3-й сторінці обкладинки репродукуються роботи переможців республіканського конкурсу дитячого малюнка під девізом «Сонце миру»:
згори — Таня РАУБЕ, 11 років (Харків), «Хай завжди буде сонце!»;
внизу — Алла НАНКОВА, 10 років (Київ), «Фестиваль».

Здано до набору 15. 01. 79. Підписано до друку 27. 02. 79. БФ 23233. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21,43. Тираж 53090. Зам. 0194.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), № 4 1979 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.

Издательство «Радянський письменник».

Ціна 60 коп.

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1979, № 4, 1—240

ІНДЕКС 74089